

TESE DE DOUTORAMENTO

A INVENCIÓN DAS RÍAS BAIXAS: PAISAXE, DESTINO E TERRITORIO

Breixo Martins Rodal

ESCOLA DE DOUTORAMENTO INTERNACIONAL

PROGRAMA DE DOUTORAMENTO EN HISTORIA, XEOGRAFÍA E HISTORIA DA ARTE

SANTIAGO DE COMPOSTELA

2019

DECLARACIÓN DO AUTOR DA TESE

A invención das Rías Baixas: Paisaxe, destino e territorio

D. Breixo Martins Rodal

Presento a miña tese, seguindo o procedemento axeitado ao Regulamento, e declaro que:

- 1) A tese abarca os resultados da elaboración do meu traballo.
- 2) De selo caso, na tese faise referencia ás colaboracións que tivo este traballo.
- 3) A tese é a versión definitiva presentada para a súa defensa e coincide coa versión enviada en formato electrónico.
- 4) Confirmo que a tese non incorre en ningún tipo de plaxio doutros autores nin de traballos presentados por min para a obtención doutros títulos.

En Santiago de Compostela, 2 de setembro de 2019.

Asdo D. Breixo Martins
Rodal

AUTORIZACIÓN DO DIRECTOR/TITOR DA TESE

A invención das Rías Baixas: Paisaxe, destino e territorio

D. Rubén Camilo Lois González

D. Valerià Paül Carril

INFORMAN:

Que a presente tese, correspóndese co traballo realizado por D. Breixo Martins Rodal, baixo a nosa dirección, e autorizamos a súa presentación, considerando que reúne os requisitos esixidos no Regulamento de Estudos de Doutoramento da USC, e que como directores desta non incorre nas causas de abstención establecidas na Lei 40/2015.

En Santiago de Compostela, 2 de setembro de 2019

Asdo D. Rubén Camilo
Lois González

Asdo D. Valerià Paül Carril

A Laura, presente e porvir, compañeira e amiga infatigable neste longo camiño. Polo teu apoio e infinita paciencia nestes anos de traballo.

Aos meus pais, Fran e Nieves, eterno agradecemento por todo o cariño e sacrificio que fixeron posible acadar esta meta. Por ser o mellor exemplo de esforzo, loita e dedicación.

Ao meu avó e avoa, a miña tía e tío, ao meu primo e ao resto da familia que me apoiou nesta investigación.

A Eva, Gabriel, Juan, Daniel, Baca, Iago e Berto, irmáns doutras nais, polo tempo e reflexións que están no cerne de grande parte das liñas aquí presentes.

Mención especial para un gran amigo e xeógrafo, Gillerme Castro, sen o cal non sería posible presentar esta tese doutoral.

Aos dous mestres que me guiaron nesta investigación: Dr. Rubén Camilo Lois González e Dr. Valerià Paül Carril.

Hoxe e sempre, grazas.

RESUMO:

O termo Rías Baixas fai referencia a unha rexión do suroeste galego que é amplamente coñecida tanto na Galiza noutras áreas europeas. Pola contra, existe unha eiva destacable na súa investigación. A súa orixe, fronteiras e identidade son elementos escasamente estudados que, pola contra, son empregados para un grande número de delimitacións científicas. Esta entidade artículase dentro dunha ampla andamiaxe litoral de subdivisións costeiras. Isto non é un feito illado pero un dos factores diferenciais das rías Baixas e Altas galegas reside na utilización dun elemento xeomorfolóxico costeiro como factor que lle outorga sentido e identidade á rexión. Así, a ría é o elemento central que imbúe de significado ás Rías Baixas. Polo tanto, esta investigación comeza analizando o elemento diferencial por excelencia das Rías Baixas.

A ría ten sido definida como un neotopónimo con menos de dous séculos de historia. Pola contra, a súa existencia retrotráese ata a idade media, fai máis de seis séculos. Esta investigación fai unha análise da ría en base á perspectiva da xeografía sociocultural. Desde os seus inicios, experimentou diversas transformacións no seu significado. Neste proceso influíron destacados cartógrafos e intelectuais tanto galegos como doutras áreas europeas. Igualmente, detectouse o seu uso para referirse a amplas zonas da península ibérica rodeadas polo cantábrico e o atlántico. Esta progresiva mutación de significados estivo acompañada pola asimilación de valores paisaxísticos e turísticos. Algunhas das Rías Baixas poden considerarse como un dos territorios máis adxectivados da Galiza. Este bagaxe histórico é imprescindible para coñecer o posterior desenvolvemento das Rías Baixas nos dous últimos séculos.

Así, partindo da existencia dunhas rías galegas amplamente coñecidas e cunha identidade diferenciada, na segunda metade do século XIX comeza a detectarse o termo Rías Baixas. Pola contra, a delimitación desta rexión non é unha tarefa sinxela. As súas fronteiras tiveron unha gran mobilidade que comezou a estandarizarse coas aportacións teóricas de Otero Pedrayo e coa institucionalización da rexión na segunda metade do século XX. A vinculación de iconografía paisaxística e turística ás Rías Baixas foi un proceso paralelo. En primeiro lugar, a paisaxe de finais do século XIX e principios do XX, expresada a través da pintura, a poesía ou a fotografía, vai representar ás Rías Baixas en numerosas ocasións. Igualmente, a paulatina concentración do turismo en áreas litorais fai que diversas vilas das Rías Baixas vaian ter unha considerable presenza nas imaxes turísticas da Galiza. Todos estes elementos van desenvolver unha serie de temáticas turísticas e paisaxísticas. Estas enmárcanse dentro dun sistema de imaxinarios nacionais e rexionais que marcarán a futura identidade das Rías Baixas.

PALABRAS CHAVE: Paisaxe, turismo, ría, Rías Baixas, rexión.

SUMMARY:

The term Rías Baixas refers to a region of southwestern Galiza that is widely known in Galiza in other European areas. On the contrary, there is one noteworthy lack of research around the term. Its origin, borders and identity are poorly studied elements that are, however widely used as scientific boundaries. This entity is articulated within a wide shoreline of coastal subdivisions. This is not an isolated fact, but one of the differentiating factors of the Galician Rías Baixas and Altas lies in the use of a coastal geomorphological feature as a factor that gives meaning and identity to the region. Thus, the estuary is the central element that gives meaning in the Rías Baixas. Therefore, this research begins by analyzing the differential element par excellence of the Rías Baixas.

The estuary has been defined as a neo-toponym with less than two centuries of history. On the contrary, its existence dates back to the Middle Ages, more than six centuries ago. This research analyzes the estuary based on the perspective of socio-cultural geography. From its beginnings, it has undergone diverse transformations in his meaning. Prominent cartographers and intellectuals from both Galiza and other European areas participated in this process. Likewise, its use has been detected to refer to large areas of the Iberian Peninsula surrounded by the Cantabrian and Atlantic seas. This progressive mutation of meanings has been accompanied by the assimilation of landscape and tourist values. Some of the Rías Baixas can be considered as one of the most characterized territories in Galicia. This historical background is essential to understand the subsequent development of the Rías Baixas in the last two centuries.

Thus, starting from the existence of Galician estuaries widely known and with a different identity, in the second half of the 19th century the term Rías Baixas begins to be detected. By contrast, delimiting this region is not an easy task. Its borders had great mobility that began to be standardized with the theoretical contributions of Otero Pedrayo and with the institutionalization of the region in the second half of the 20th century. The linking of landscape and tourism iconography to the Rías Baixas was a parallel process. First, the landscape of the late 19th and early 20th centuries, expressed through painting, poetry or photography, will represent the Rías Baixas on numerous occasions. Likewise, the gradual concentration of tourism in coastal areas means that various towns in the Rías Baixas will have a considerable presence in the tourist images of Galicia. All these elements will develop a series of tourist and landscape themes. These are part of a system of national and regional imaginaries that will mark the future identity of the Rías Baixas.

KEY WORDS: Landscape, tourism, ría, Rías Baixas, region.

ÍNDICE

1. INTRODUCCIÓN.....	4
2. OBXECTIVOS, HIPÓTESE E METODOLOXÍA	11
2.1. Obxectivos.....	11
2.2. Hipóteses	11
2.3. Metodoloxía	11
3. MARCO TEÓRICO.....	33
3.1. A imaxe, un concepto transversal	33
3.1.1. Definición da imaxe	33
3.1.2. Os mecanismos da mente na creación da imaxe	38
3.2. A paisaxe	40
3.2.1. A historia da paisaxe como exemplo esclarecedor	41
3.2.2. Paisaxe percibida, social e artealizada	45
3.3. O turismo	50
3.3.1. A importancia da imaxe de destino	55
3.3.2. A marca e a súa imaxe no turismo.....	58
3.3.3. Imaxes banais e estereotipos	61
3.4. Do espazo á nación pasando por algún lugar.....	62
3.5. Identidade	71
3.6. A vinculación entre conceptos.....	77
3.6.1. A relación entre os conceptos de imaxe, paisaxe e turismo	77
3.6.2. A imaxe nas entidades territoriais	81
3.6.3. As relacións entre os conceptos de identidade, paisaxe e turismo	82
3.6.4. A paisaxe e o turismo como ferramenta ideolóxica e identitaria	85
4. A RÍA COMO CONCEPTO	89
4.1. As orixes da ría (ata o século XV)	89
4.1.1. Primeiros indicios difusos	90
4.1.2. Na lírica galego-portuguesa	90
4.1.3. A presenza da ría nas primeiras obras cartográficas.....	94
4.2. A ría nos séculos XV e XVI.....	95
4.2.1. Primeiras referencias explícitas	95
4.2.2. Viaxe de Ambrosio de Morales pola Galiza.....	98
4.2.3. A ría na cartografía dos séculos XV e XVI	100

4.2.4.	O significado e o valor do termo <i>ría</i> nos séculos XV e XVI	105
4.3.	O século XVII. A expansión do termo <i>ría</i> e a influencia da cartografía	106
4.3.1.	<i>A Descripción del Reyno de Galicia</i> de Hernando de Ojea	106
4.3.2.	<i>La descripción de España y de las costas de sus reinos</i> , os mapas de Pedro Teixeira e as achegas do Licenciado Juan de Molina	111
4.3.3.	A <i>ría</i> noutras cartografías do século XVII	117
4.4.	A evolución e distorsión do concepto <i>ría</i> no século XVIII	121
4.4.1.	A obra de Frei Martín Sarmiento como exemplo esclarecedor da evolución do concepto de <i>ría</i>	122
4.4.2.	A transformación ilustrada da segunda metade do século	127
4.4.3.	A presenza do termo <i>ría</i> na cartografía e textos estranxeiros do século XVIII. As influencias dos ilustrados peninsulares	143
4.5.	A consolidación do concepto <i>ría</i> no século XIX (até o 1886)	153
4.5.1.	A <i>ría</i> indefinida	153
4.5.2.	O proceso que obriga a definir a <i>ría</i> : ciencia e paisaxe	157
5.	DA RÍA ÁS RÍAS BAIXAS. AS RÍAS BAIXAS COMO CONCEPTO	166
5.1.	A evolución do continente. Os límites e as fronteiras das Rías Baixas	167
5.1.1.	Tímidas divisións da costa galega. A <i>ría</i> como factor diferenciador da subdivisión costeira desde o século XIX	167
5.1.2.	Indicios e primeiras mencións das Rías Baixas na segunda metade do século XX	171
5.1.3.	As primeiras delimitacións das Rías Baixas no século XX ata 1926. A relevancia da temática das obras no tratamento das Rías Baixas	176
5.1.4.	Otero Pedrayo e as Rías Baixas	180
5.1.4.2.	<i>A Síntese Xeográfica de Galicia</i>	182
5.1.4.3.	<i>As Rías Baixas no resto da obra de Otero</i>	184
5.2.	A paisaxe das Rías Baixas. Os imaxinarios paisaxísticos das Rías Baixas	199
5.2.1.	As influencias ideolóxicas da paisaxe	199
5.2.2.	Do complexo ao acoutado. Proceso de estandarización de temáticas paisaxísticas da costa galega	201
5.2.3.	A paisaxe de <i>ría</i> no século XIX. Elemento precursor da paisaxe das Rías Baixas	204
5.2.4.	As temáticas da paisaxe das Rías Baixas	207
5.2.4.1.	<i>O bater das ondas na costa rochosa. A Costa Brava</i>	207
5.2.4.2.	<i>A atlanticidade</i>	208
5.2.4.3.	<i>Costa rochosa</i>	211

5.2.4.4.	<i>A onda</i>	214
5.2.4.5.	<i>O trasfondo social</i>	215
5.2.4.6.	<i>Os piñeirais</i>	219
5.2.4.7.	<i>Mar idílico</i>	223
5.2.4.8.	<i>Feminidade e paisaxe nas Rías Baixas</i>	224
5.3.	Os imaxinarios turísticos das Rías Baixas	225
5.3.1.	O turismo das Rías Baixas no conxunto galego	225
5.3.2.	A compoñente ideolóxica do turismo das Rías Baixas	230
5.3.2.1.	<i>A paisaxe castelá e mediterránea</i>	230
5.3.2.2.	<i>Turismo e galeguismo nas Rías Baixas</i>	234
5.3.3.	As Rías Baixas nos albores do turismo (século XIX)	236
5.3.4.	As temáticas da promoción turística das Rías Baixas	241
5.3.4.1.	<i>Que son as Rías Baixas se non un cúmulo de rías? As rías románticas</i>	241
5.3.4.2.	<i>A feminidade das Rías Baixas no turismo</i>	246
5.3.4.3.	<i>Rías e piñeiros</i>	256
5.3.4.4.	<i>As Rías Baixas, nin urbanas nin rurais</i>	266
5.3.4.5.	<i>A praia e o turismo estival</i>	278
5.3.4.6.	<i>Tradicionalismo cristián e agrarismo</i>	281
6.	CONCLUSIÓN	285

1. INTRODUCCIÓN

As Rías Baixas son unha das rexións costeiras máis recoñecibles da Galiza. Posúen un gran dinamismo desde o punto de vista económico, cultural e demográfico. O turismo xoga un papel significativo nelas. Durante boa parte dos séculos XIX e XX, diferentes vilas e cidades desta franxa litoral veñen desenvolvendo unha dinámica turística de relevancia. A afluencia de visitantes en períodos estivais en vilas como Sanxenxo, O Grove ou Baiona é moi superior á da media do país. O seu modelo destaca polas similitudes coas dinámicas mediterráneas de sol e praia. O turismo de masas ten nas Rías Baixas un dos seus principais destinos na Galiza. Nun xogo constante de imaxinarios, a paisaxe e as identidades dos actores sociais tiveron unha gran importancia no seu desenvolvemento histórico. As actuais Rías Baixas son o resultado dun proceso social e cultural que se vén fraguando nos últimos tres séculos, tal é como esta tese vai demostrar.

O noso enfoque parte dunha análise posmoderna en base aos postulados da xeografía social e cultural. A perspectiva de obter unha resposta única e infalible non é unha necesidade da nosa investigación. A comprensión do proceso histórico, social, cultural e identitario é, en si mesma, un elemento de gran relevancia científica. Nesta investigación analizamos máis de sete séculos de historia de conceptos socioxeográficos. Isto implica necesariamente comprender a relatividade dos significados en relación co tempo e co contexto social imperante. A flutuación de significados implica grandes dificultades na demarcación e limitación da investigación. Neste contexto, o establecemento dun ámbito de estudo é unha cuestión especialmente complexa. Isto, a miúdo sinxelo, mostrouse como un enorme reto que rematou por constituír unha boa parte da propia investigación.

Malia isto, as Rías Baixas son un marco territorial para unha innumerable cantidade de estudos e investigacións de diferentes disciplinas. O turismo, a economía ou a bioloxía mariña utilizan as Rías Baixas para acotar as súas pesquisas. Pola contra, desde moi cedo, analizando diferentes investigacións, comprobamos que este marco territorial é difuso e varía dunha pescuda a outra. As investigacións turísticas teñen por costume utilizar a delimitación oficial do Patronato Rías Baixas. O resto dos autores acotan as Rías Baixas dunha forma marcadamente arbitraria ou seguindo a delimitación provincial. Os escasos estudos que mostran consciencia da multitude de delimitacións

elíxense nunha base á utilidade para a súa investigación (Pajes Valcarlos, 2000). Analizando só estudos e investigacións científicas das últimas décadas, detectáronse máis de media ducia de delimitacións diferenciadas das Rías Baixas.

Esta diversidade no ámbito científico é extrapolable á sociedade xeral. Este feito puido constatarase pola experiencia profesional no ámbito do turismo en vilas costeiras durante o desenvolvemento desta investigación. Neste senso, traballando no concello de Fisterra, presenciei unha acalorada conversa nun dos museos da localidade sobre a pertenza xeográfica da ría dese seno ás Rías Baixas. As argumentacións eran diversas pero centrábanse, dunha banda, na institucionalidade das Rías Baixas e, doutra banda, nas referencias a intelectuais galegos do século XX. Desde unha perspectiva postmoderna, tiña a certa consideración da validez das dúas argumentacións esgrimidas. Pola contra, na actualidade, a inclusión da ría de Corcubión como parte das Rías Baixas é pouco común. Na consciencia colectiva, esta contorna está xeralmente asociada á Costa da Morte.

Desde un principio, tentouse comprender a xustificación da delimitación das Rías Baixas como elemento que nos podería valer para entender a súa historia, significado e orixe. Nesta primeira pesquisa buscou especialmente o motivo que xustificase que O Baixo Miño formase parte das Rías Baixas. Podemos entender a súa inclusión se atendemos ás diversas delimitacións oficiais das Rías Baixas. Desde a súa primeira formulación oficial no ano 1964, O Baixo Miño foi oficialmente parte das Rías Baixas. Porén, é de destacar que O Baixo Miño ten unha costa escasamente articulada e, polo tanto, non posúe rías (polo menos en base á súa definición actual). Este feito obrigounos a preguntarnos pola propia natureza das Rías Baixas. E dicir, as Rías Baixas son un tramo costeiro, un conxunto de rías, unha denominación turística, un xeodestino ou unha rexión?. A realidade é que a resposta a esta pregunta é complexa e posiblemente teña máis dunha contestación.

Chegados a este punto, nos primeiros pasos desta investigación, comezamos a comparar o noso concepto con outras delimitacións peninsulares do litoral. Estámonos a referir á Costa Verde, Costa Brava, Costa Dourada ou Costa do Sol, entre outras. É sinxelo observar que as Rías Baixas e as Rías Altas galegas son das poucas delimitacións costeiras que toman o seu nome dun accidente xeográfico concreto. Sendo así, é especialmente insospeitable que, no proceso histórico de delimitación desta rexión,

tramos de litoral moi recortado fosen excluídos e outras seccións menos articuladas foran incluídas nos límites das Rías Baixas. Este feito pon de manifesto que, para analizar as Rías Baixas como concepto, temos que ter un bo coñecemento sobre o elemento xeomorfolóxico que lle dá nome. Así, a ría convértese no factor diferencial primixenio das Rías Baixas. Outórgalle sentido e, a súa vez, concédelle independencia e identidade.

Ao contrario que *Rías Baixas*, a *ría* vén sendo analizada e estudada en profundidade desde o século XIX. Poderíamos marcar a orixe destas investigacións na definición de Von Richthofen no ano 1886. Estes traballos, desenvolvéronse principalmente desde unha perspectiva física. Mesmo as investigacións de recompilación histórica sobre os estudos das rías teñen unha compoñente principalmente xeomofolóxica (Vidal Romaní, 1984). Neste artigo márcase a orixe do estudo das rías nas achegas de Von Richthofen. Nesta mesma liña, Paül e Labraña (2013), citando a Otero Pedrayo, afirman que este é un neotopónimo. Noutra liña, Méndez Martínez (2000) opina que existen referencias ao termo no ano 1495.

Sexa como for, para os efectos desta investigación, é tan importante a orixe do termo *ría* (enténdese que ten que ser previo ao de Rías Baixas) como o seu significado. Neste senso, volvemos a pór o foco na relatividade. As definicións científicas, mesmo en ciencias non sociais, están influídas polo devir histórico. A ría é un bo exemplo. Nos actuais dicionarios especializados non existe consenso en relación coa definición de ría. Dunha banda, algúns entenden o mar como o elemento que lle dá sentido á ría. No *Diccionario Galego de Xeografía* defínese a ría como «Val fluvial asolagado en parte ou na súa totalidade polas augas do mar» (Fandiño et al. 1993: 371). Igualmente, no *Diccionario de Términos Geográficos* enténdese a ría como un «Entrante costero en forma de embudo, formado por inmersión como resultado de una subida del nivel del mar, que afecta a una zona en que las colinas y los valles fluviales inciden en la costa en ángulo recto» (Monkhouse, 1978: 395). Doutra banda, outras definicións consideran que o río é un elemento inherente á propia definición de ría. Neste senso, o *Diccionario de la Naturaleza* entende a ría como a «Parte inferior del río, próxima a su entrada en el mar, hasta donde suben las mareas y se mezclan las aguas dulces con las salobres» (Ramos et al. 1995: 599).

Mentres nas dúas primeiras definicións podemos entender a ría como un entrante mariño, na terceira definición asimíllase a un esteiro. Esta dicotomía xera un gran número de confusións. Por exemplo, no *Diccionario Akal de Geografía*, a lea entre estas dúas comprensións da ría xera esperpénticas confusións. Neste dicionario, o termo *ría* dirixe ao lector directamente á definición de esteiro sen dar máis información. Nesoutra entrada indícase que a ría «es una bahía más larga que ancha, a veces ramificada, cuya parte inferior está constituida por un valle o un sistema de valles» (Pierre, 2004: 239). Aínda estando na sección de esteiro, define a ría como unha badía. Neste senso, no mesmo dicionario, a badía enténdese como sinónimo de golfo, e, para o dicionario Akal, un golfo é un «entrante de gran dimensión en el trazado litoral» (Pierre, 2004: 303). En resumo, se ben este dicionario afirma que *ría* é sinónimo de *esteyro*, na súa propia definición deixa patente que esta é exclusivamente un fragmento de litoral mariño. A realidade é que esta confusión é de difícil resolución desde un punto de vista estritamente xeomorfolóxico.

Ao longo desta investigación comprobamos a existencia de referencias á ría de Lisboa, ría do Grove, ría da Ramallosa, ría de Vigo, ría de Noia ou ría de Tui entre outras. Isto implica que non pode desbotarse ningunha das definicións de ría. Esta ten que analizarse en base ao seu contexto histórico. Comprender a flutuación de significados debe ser a base para as investigacións xeomorfolóxicas dado que, de non ser conscientes deste proceso, poderían incorrer nun erro metodolóxico. Como exemplo esclarecedor, traemos a colación o artigo de Evans e Prego (2003). Os autores tentan demostrar os motivos polos que unha ría non pode ser considerada como un esteiro. Nas conclusións inciden en análises xeomorfolóxicas e hidrolóxicas, asumindo de antemán unha das definicións preestablecidas. Ao aceptar unha das definicións existentes como premisa de investigación comenten un erro metodolóxico de base. En resumo, os autores aplican definicións actuais a un termo con máis de seis séculos de antigüidade. O resultado son investigacións sesgadas pola disociación entre a xeografía física e a humana. Isto impídelles considerar a lóxica social e utilitaria deste termo para a sociedade galega.

No seguinte texto do ano 1862 vemos como a definición de ría ten unha dupla significación. Ademais, a súa unión indefectible coa acción das mareas ten unha profunda lóxica para a vida da poboación local:

«Ría: es una entrada larga y angosta que toma en las costas, o la parte de un río por cuyo cauce suben las aguas del mar durante el flujo.» (López de Amarante, 1862: 69 [ed. 1876]).

Esta distorsión entre definición e significado demostra que, para comprender realmente as Rías Baixas, debemos atender ao propio concepto de *ría*. Sen entender a súa complexidade, o seu significado e a súa orixe, non podemos analizar o proceso de creación e desenvolvemento das Rías Baixas. Tampouco sería posible sen ser conscientes de cales son os “adxectivos” que acompañaron os nosos conceptos ao longo da historia. É dicir, os imaxinarios sociais asociados ás rías e ás Rías Baixas. A construción dun concepto xeográfico non só require de fronteiras. Tamén precisa unha identidade propia que lle outorgue un sentido e o diferencie do conxunto e doutros elementos territoriais. Con este fin, vimos necesario desenvolver unha análise holística do seu imaxinario turístico e as influencias bidireccionais da paisaxe.

Como dicimos, o desenvolvemento de conceptos xeográficos socialmente aceptados require da creación de imaxinarios territoriais. De feito, desde os postulados románticos, estes procesos son paralelos e non se poden entender un sen o outro. Conforme as Rías Baixas se asentaban no imaxinario social, unha serie de elementos icónicos, imaxes mentais e elementos culturais estaban séndolle asociados. Neste senso, son tan importantes as fontes destes imaxinarios como os mecanismos ou as intencionalidades implícitas. Así, foi necesario que a análise deste concepto se desenvolvese atendendo ao contexto social imperante en cada momento histórico. A identidade das Rías Baixas constrúese mediante a interacción de grupos de poder. Seguindo as teorías de Castells (2003), os obxectivos destes serán de especial importancia para comprender a orientación ideolóxica dos imaxinarios, os seus intereses e identidades. As Rías Baixas rematan por desenvolverse nun contexto de dominación ditatorial que incrementa as intervencións estatais en toda expresión social e cultural. O control do turismo polo aparato do Estado xogou un papel destacado na conformación final da imaxe das Rías Baixas.

A importancia do turismo para comprender a evolución dos nosos conceptos fíxose evidente desde os inicios da investigación. Neste senso, é esclarecedor que o século XX comezase coa publicación no 1900 das notas da viaxe Alfonso Pérez Nieva co revelador título de *Por la Rías Bajas* (Pérez Nieva, 1900). O simple feito de que un dos primeiros

libros de viaxes por Galiza do novo século establece as Rías Baixas como epicentro do relato demostra o importante papel desta contorna para o imaxinario turístico da época. Nas guías de viaxe do século XX, as Rías Baixas son o tramo costeiro galego máis descrito. Pola contra, son moi puntuais as referencias á mariña e practicamente inexistentes á Costa da Morte.

Malia isto, o turismo na Galiza é un proceso tardío que comeza a desenvolverse nas últimas décadas do século XIX e a comezos do XX (Juanatey e Santos, 2005: 13). Isto supuxo o último gran reto para a nosa investigación: como atribuír ao turismo a construción dun concepto que descubrimos que é, polo menos, medio século anterior. Este feito fixo necesario analizar outras fontes de atribución de significado territorial. A paisaxe galega mostrouse entón como o factor chave para comprender estes procesos. Esta desenvólvese plenamente no rexurdimento, marcado pola asimilación dos movementos románticos europeos nun estrato da sociedade galega (López Silvestre, 2004). Foi este un momento esencial na historia recente da Galiza por ser un tempo de efervescencia cultural e adquisición dunha conciencia colectiva común. Existiu unha notable vinculación entre os movementos románticos galegos e a aparición e desenvolvemento do concepto *Rías Baixas*. Este período marca a vinculación das Rías Baixas coa paisaxe.

Igualmente, viuse necesario analizar a influencia da paisaxe nas rías. As valoracións simbólicas ou paisaxísticas das rías teñen un profundo enraizamento histórico nas Rías Baixas. Desde os escritos medievais clásicos ata os versos de Manuel Antonio pasando polas alusións simbólicas de ilustrados galegos e casteláns no século XVIII, as rías das Rías Baixas convértese nunha sección litoral moi adxectivada. Polo tanto, este non puido ser un proceso abrupto no tempo. O contexto social e cultural estaba marcado por séculos de vivencias e demostracións culturais. A selección ou reelaboración desta bagaxe paisaxística debeuse ter en conta para comprender a evolución do significado da ría e das Rías Baixas como marco territorial imaxinado. Non debemos esquecer que a primeira vez que se aplica a palabra *paisaje* a Galiza faise en referencia a unha das Rías Baixas (López Silvestre, 2004: 491). A ría e as Rías Baixas forman parte dun proceso. Son unha evolución conxunta de significados e imaxinarios.

En resumo, o desenvolvemento desta investigación está marcado pola dificultade de esclarecer os lazos culturais e simbólicos entre elementos e nomenclaturas de máis de

seis séculos de historia. A esta complexidade viuse sumada a laboura profesional desenvolvida durante os anos de investigación, que lle quitou moito tempo de dedicación á tese. No entanto, os diversos empregos axudáronos a comprender mellor a realidade social e turística deste territorio.

2. OBXECTIVOS, HIPÓTESE E METODOLOXÍA

2.1. Obxectivos

Os obxectivos desta tese doutoral son os seguintes:

1. Estudar a orixe do termo *ría*, do seu significado e dos seus valores paisaxísticos.
2. Comprender como afecta a evolución do concepto *ría* á aparición das Rías Baixas.
3. Analizar a orixe e evolución do termo *Rías Baixas* desde a perspectiva da xeografía social e cultural.
4. Identificar a influencia da paisaxe e da imaxe turística no concepto *Rías Baixas*.

2.2. Hipóteses

As hipóteses que se pretenden contrastar nesta investigación son as seguintes:

- O concepto *ría* é propio do territorio galego e muta co paso do tempo. É froito das modificacións sociais, culturais e económicas que se desenvolveron na Galiza ao longo dos séculos.
- Para comprender as Rías Baixas é preciso entender o propio concepto de *ría*. Ambos os dous conceptos teñen fondas raíces históricas no territorio e na sociedade galega que obrigan a realizar unha investigación centrada tanto no seu significado xeográfico como nos valores paisaxísticos e turísticos.
- O termo *Rías Baixas* é un produto sociocultural preexistente ao desenvolvemento pleno do turismo na Galiza que rematou por conformar unha rexión sociocultural con identidade propia en base á influencia das imaxes turísticas, paisaxísticas e académicas durante o século XIX e XX.

2.3. Metodoloxía

Na evolución do concepto de *ría* teñen cabida procesos sociais, culturais e mesmo económicos. Tamén movementos como a ilustración ou o romanticismo deixaron a súa pegada nel. Nas Rías Baixas as influencias románticas e ideolóxicas son expresadas por medio da paisaxe e do turismo. Comprender a súa evolución e consolidación require dunha análise multidimensional. Os seus límites, as súas paisaxes ou a súa imaxe de destino construíron unha realidade subxectiva ao longo de varios séculos. A

metodoloxía utilizada permite esclarecer o comezo destes procesos, o territorio que comprenden, quen foron os seus protagonistas e, especialmente, cales eran os seus obxectivos e intencións.

A metodoloxía da investigación xira ao redor do método cualitativo seguindo diversos manuais de referencia (Gold, 1980; Ruiz Olabuénaga, 1999; Lincoln e Denzin, 2012). Ao longo destas páxinas non imos analizar a realidade palpable senón a imaxe social desta. Con este fin, procúrase comprender cal é o significado (ou significados) que a sociedade lle outorga a un concepto. Para assimilar a súa evolución precisamos ter presentes as percepcións e comportamentos do ser humano na súa relación co medio. Neste traballo xeográfico, estas relacións entre conceptos só se poden analizar extraendo o legado inmaterial de diferentes representacións culturais, sociais e/ou artísticas. Ao longo desta investigación analizaranse textos, representacións pictóricas, mapas, fotografías, postais e arquivos audiovisuais seguindo os principios do método cualitativo.

Como base de investigación seguíronse os postulados teóricos da categorización social da realidade xeográfica mediante obxectos. Estes obxectos convértense en símbolos que lle permiten ás sociedades achegárense á realidade complexa e, a súa vez, transformala (Debarbieux, 2004). En base a estes postulados, analizouse a costa galega como unha realidade construída por un proceso discursivo (Lois e Paül, 2016). A idea do concepto de *ría* e, especialmente, o de *Rías Baixas*, está claramente influída por un entramado de elementos adxectivados que se retroalimentan e se influencian entre si. Esta categorización é parte inherente do proceso de invención dunha determinada categoría xeográfica, rexión ou lugar. A transformación dos conceptos de *ría* e *Rías Baixas* son bo exemplo deste proceso. Como marco de referencia, nesta investigación seguíronse diferentes obras que analizaron de forma teórica e aplicada este proceso. Utilizáronse os postulados que analizan a construción subxectiva de diferentes espazos xeográficos en múltiples escalas continentais (Grataloup, 2009), estatais (Garritz, 2016) ou rexionais (Keating, 1997; Burgueño, 2011). O desenvolvemento e consolidación dun concepto xeográfico ten que ver cunha gran diversidade de elementos. Nesta investigación distribuímos a análise da creación dos conceptos entre a evolución territorial do significante (a *ría* ou as *Rías Baixas*) e o seu significado. Este último foi analizado principalmente en base a dous vectores: a paisaxe e o turismo. Neste senso, téñense en conta obras relacionadas como as de Kwa (2005) ou Frolova (2006).

Para conseguir determinar tanto a presenza do termo *ría* como o seu significado, a metodoloxía empregada consistiu na análise de referencias históricas do termo. As fontes utilizadas foron principalmente textos e cartografías antigas previas ao século XX. Tamén se realizou unha análise da lírica galego-portuguesa así como doutros escritos medievais. No que se refire á análise de textos xeográficos antigos ata o século XX, utilizáronse os fondos propios da Universidade de Santiago de Compostela e doutras universidades españolas. Igualmente, foron estudados os fondos da Biblioteca de Galicia que na última década recompilou e dixitalizou unha gran parte dos arquivos históricos que fan referencia ao territorio galego.

Para realizar a análise dos textos medievais utilizáronse dous mecanismos diferenciados. Dunha banda, desenvolveuse unha pesquisa de documentos bibliográficos que puidesen ser de interese para a nosa investigación. Doutra banda consultáronse os seguintes arquivos de información dixitalizada:

- Dicionario de Dicionarios do Galego Medieval:
<http://sli.uvigo.es/DDGM/index.php>
- Corpus Lingüístico Xelmírez da Galicia Medieval:
<http://sli.uvigo.es/xelmirez/>
- Tesouro Medieval Informatizado da Lingua Galega.
<http://ilg.usc.es/tmilg/>
- Tesouro Informatizado da Lingua Galega.
<http://ilg.usc.es/TILG/>
- Tesouro do léxico Patrimonial Galego e Portugués.
<http://ilg.usc.es/Tesouro/>

O sistema de procura centrouse na utilización de palabras chave en todos os navegadores de cada un dos elementos seleccionados. O resultado da busca foi listado e ordenado cronoloxicamente. Na análise dos resultados tívose en conta a metodoloxía interna de cada plataforma. Posteriormente, establecéronse as correlacións de significados de cada palabra chave dentro do contexto do texto. Deste xeito, púidose comprobar a presenza e evolución de cada un dos termos. Ademais, fíxose especial análise da posible variación e relación de significados de cada palabra ao longo do tempo.

No que se refire á pesquisa en textos posteriores á idade media, revisáronse as obras con descrições xeográficas presentes nos arquivos da Universidade de Santiago de Compostela, así como doutros fondos universitarios e institucionais da Península Ibérica (Sarmiento, 1745 [ed. 2002]; Amoedo, 1767; Montpalau, 1783, Cornide, 1790). Seleccionáronse os seguintes tipos de obras:

- Tratados xeográficos.
- Obras de divulgación xeográfica.
- Obras de referencia para o ensino da xeografía.
- Diarios de viaxeiros.
- Obras de referencia territorial (aquelas obras nas que se detectou unha análise pormenorizada do territorio galego).
- Dicionarios xeográficos, militares, hidróloxicos e xeolóxicos.
- Cartografía.

Unha vez localizados e separados por tipos, analizáronse as obras que facían referencia ao noso ámbito territorial. Buscábase tamén a presenza de terminoloxía relacionada coa nosa investigación tal como baía, foz, ría, río, Rías Baixas, Rías de Abaixo ou calquera denominación que puidese ter un significado asimilable á temática da investigación. A tipoloxía da obra tívose en conta na reflexión posterior. Isto permitiu mostrar a evolución do uso dos termos e dos seus significados diferenciando entre ámbitos sociais, académicos e culturais.

No que se refire á investigación cartográfica, seguiuuse como guía metodolóxica e de referencia a obra de Méndez Martínez (1994, 2000, 2013). Doutra banda, utilizáronse outras fontes de información. As máis destacables son o Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya (ICGC) <http://www.icgc.cat/> e a Biblioteca Galiciana da Biblioteca de Galicia <https://bibliotecadegalicia.xunta.gal/gl>. O tratamento dos mapas realizouse por medio da busca e clasificación sistemática. En conxunto, analizáronse un total de 109 mapas que representan unha boa parte da cartografía histórica da Galiza. Con esta información realizouse a táboa 1 ordenando cronoloxicamente os mapas coas súas respectivas características. Analizándose a orixe dos mapas, a relación entre os autores, as súas influencias e o emprego toponímico puidemos detectar os mapas que máis influíron na historia dos nosos termos. De todos os mapas presentes na táboa 1, os máis relevantes para a investigación foron analizados ao longo do capítulo 4.

O sistema de xestión e análise da cartografía baseouse na estandarización dos elementos analizados en cada mapa. Foron enumeradas as características que se procurarían. A súa selección foi realizada en base aos requirimentos da propia investigación. As características buscadas foron:

- Ano.
- Autor.
- Procedencia.
- Forma de representación das rías (Nula, asimilable a un río, evidente e diferenciada).
- Territorio representado.
- Presenza do termo *ría*.
- Presenza de termos asimilables á *ría*.

A cada característica establecéuselle un código ou palabra específica. Así cada mapa nomeouse mediante unha serie de códigos que representaban as características presentes nel. Por exemplo:

1708-FR-A.R.GZ-NON-RIO DE LORIS: Mapa do 1708 procedente de Francia (FR) cunha representación das rías asimilable á dos ríos (A.R.) que representa a Galiza (GZ) coa presenza dun termo posiblemente asimilable ao de *ría* (Río de Loris).

Posteriormente, inseriuse cada mapa nunha táboa dinámica de códigos ordenados cronoloxicamente. Púidose comprobar así a evolución de cada característica de forma individual. Con este sistema móstrase tanto o momento exacto de aparición dunha das características como a evolución de cada unha delas.

Ano	Título	Editor, gravador ou/e autor	Orixe	Territorio representado	Nomeamento de <i>ría</i>	Comentarios
1482	Hispania novella	Claudio; Nicolaus Tedescho Todescho; Berlinghieri, Francesco,	N.D.	Península Ibérica	Non	
1482	Tabvla secvnda de Evropa: Hispania antiqva	Ptolomeo Claudio; Nicolaus Tedescho Todescho; Berlinghieri, Francesco	N.D.	Península Ibérica	Non	
1595	Galitia=Galizia hisp.	Johannes Metellus	Colonia	Galiza	Non	
1586	Hispaniae Veteris Descriptio	Ortelius, Abraham	Amberes	Peninsula Ibérica	Non	
1583- 1586	Caerte vande zee Custen van Galissien, van Ortugal tot voer bij C. de Finisterre, in zyn noesen en gedaente comende zejlen noth de Spaensche Zee = Orae maritimae Galliciae, ab Ortegala ad Promontorium finis terrae, et ultra, apparens facies, dum ex mari hispanico adnavigatur / Lucas Ioes aurigarius Inventor [Waghenaer]; Ioannis á Doetecum fecit	Waghenaer, Lucas Jansz	Leiden	Costa da Coruña	Non	Represéntanse en dúas cartas náuticas diferentes dentro do mesmo Atlas
1603	Descripcion del Reyno de Galizia	Ojea, Hernando	Amberes	Galiza	Non	
1619	Gallaecia Regnum	Iodocus Hondinus	Amsterda m	Galiza	Non	
1628	Gallicia, Legio, et Asturias de Oviedo	Ianssonii, Ioannis	Amsterda m	Galiza		

Ano	Título	Editor, gravador ou/e autor	Orixe	Territorio representado	Nomeamento de <i>ría</i>	Comentarios
1630	Gallicia	Hondius, Iodocus Cloppenburgij, Iohannis	Amsterdamm	Galiza	Non	
1630	Descripcion de las costas y puertos de España	Pedro Teixeira	Madrid	Rías de Vigo, Pontevedra, Arousa e Ría de Muros e Noia	Si	Concretamente cita: Ría de Vigo, Ría de Puente Vedra, Ría de Padrón, Río de Muros
1634	La descripción de España y de las costas de sus reinos	Pedro Teixeira	Madrid	Non		Pese a tratarse dunha obra do mesmo traballo que o seu mapa de 1630, Teixeira non utiliza o termo <i>ría</i> para facer referencia á cartografía individual de cada ría galega
1646-1647	Carta particolare che comincia con il capo di Coriano è Finisce con il capo di Aviles in Ispagnia	Robert Dudley; Lucini, Antonio Francesco; Dudley, Robert , Sir,	Florenzia	Costa atlántica galega	Non	
1652	les Etats de la Couronne de Castille, dans le Parties plus septentrionales de L'Espagne : et la ou sont les Royaumes de Castille Vielle, Leon, Gallice, Asturie, Biscaiae, Seignrie. Navarre	Sanson, Nicolas	París	Norte Peninsular	Non	
1658	Hispaniae veteris descriptio	Janssonius, Johannes, ed.; Goos, Abraham,, grav.	Amsterdamm	Península Ibérica	Non	
1666	Caerte van Galissien Tusschen C. d. Ortegál, C. de Finis terre en Camina	Jacobsz, Jacob Theunisz	Amsterdamm	Costa galega	Non	

Ano	Título	Editor, gravador ou/e autor	Orixe	Territorio representado	Nomeamento de ría	Comentarios
1672	Regnorum Castellae Veteris, Legionis, et Gallaciae Principatuumque Biscaniae, et Asturiarum Accuratissima Descriptio	Wit, Frederick de	Amsterdã	Noroeste Peninsular	Non	
1690	Pascaart van de Zeekusten, van Galissen Tusschen Luarca en C. de Coriano = Carte Mariné des Costes, de Galisse de Puis Luarca Jusqu'à C. de Coriano	Voogt, Jansz; Keulen, Johannes van,	Amsterdã	Costa atlántica galega	Non	
1693	Carte des costes septentrionales d'Espagne depuis Fontarabie jusqu'a Bayonne en Gallice	Dépôt de la Marine	París	Costa atlántica e cantábrica peninsular	Non	Fai referencia ao «R. Roxo» ou «R. de Loris» nas rías de Pontevedra e Arousa respectivamente.
1693	Carte des costes de Portugal et de Partie d'Espagne depuis le Cap de Finisterre Jusques au détroit de Gibraltar	Dépôt de la Marine	Francia	Costa atlántica peninsular	Non	
1696	Il Regno di Galicia / descritto da Giacomo Cantelli da Vignola; A. Barbey Sc	Cantelli, Giacomo, Barbey, Antonio, gravador De Rossi, Domenico, impresor	Roma	Galiza	Non	Nomea no lugar das Rías o «Río Roxo» e «Río Loris»
1700 aprox	La Castiglia, il Regno di Leone, La Galitia, Asturia, La Biscaya	N.D.	N.D.	Noroeste peninsular	Non	Usa como base o mapa de Ojea
1702-1711	Nette Afteykeningh vanhet Veroveren der France en Spanse scheepen inde Bay van Vigos door de Engelsche en Hollandse Vloot: den 22 Octo. 1702.	Pieter Mortier	Amsterdã	Ría de Vigo e Pontevedra	Non	

Ano	Título	Editor, gravador ou/e autor	Orixe	Territorio representado	Nomeamento de ría	Comentarios
1702	Die Sud-West Custe von Gallicien / Iohan. Stridbet Iun. fecit et excu.	Stridbet, I.	N.D. (Alemania)	Ría de Pontevedra, Vigo e Arousa	Non	
1705	Royaume de Galice : Province d'Espagne	Chez l'Auteur	París	Galiza	Non	Río de Loris. Con mapa específico da ría de Vigo Nomeado <i>Port et Rade de Vigo</i>
1708	Le Royaume de Galice	N. de fer.	París	Galiza	Non	
1707-1715	Nouvelle Carte d'Asturie, Galicie et Leon, avec les grands Chemins	Aa, Pieter van der	Leiden	Galiza	Non	
1725-1750	Novissima et accuratissima tabula, quā Gallaccae et Legionis Regna, Asturiarum Principatus, Portugalliae tractus septentrionalis, ut et utriusque Castellae, Extremaduræ et Biscæiae partes confines exactissime ostenduntur	Ottens, Reinier	Amsterdam	Noroeste peninsular	Non	
1745-1774	An Exact Draught of the Bay and Harbour of Vigo	Tindal, Nicholas	Londres (posiblemente)	Ría de Vigo	Non	
1748-1763	A Chart of the Sea Coasts Biscay and Galicia Between Cape de Machicaca and Cape de Pinas and from Cape de Pinas to Cape de Finisterre	N.D.	Londres	Costa atlántica peninsular	Non	
1750 aprox	A correct chart of the Bay of Biscay, Part of the Western Ocean & Mediterranean Sea Describing the Coasts of Spain and Portugal, with a Part of France, From Morarlaix to Valencia : Done form the latest & best Discoveries, For Mr. Tindal's Continuation of Mr. Rapin's History / R.W. Seal Del. et sculp	Nicolas Tindal	Londres	Península Ibérica	Non	

Ano	Título	Editor, gravador ou/e autor	Orixe	Territorio representado	Nomeamento de ría	Comentarios
1751	Carte réduite des Costes d'Espagne et de Portugal Depuis le Cap Pinas jusqu'au Détroit de Gibraltar	Dépôt des Cartes Plans et Journaux de la Marine	Francia	Galiza e Portugal	Non	
1757	Galicia; Atlas Geográfico de España, e Islas Adjacentes. Con una Breve Descripción de sus Provincias	Tomás López		Galiza	Non	Neste mapa López non plasma o termo <i>ría</i> pola contra, no seu mapa de 1784, si. Entre un e outro mapa Tomas López grava o mapa de Joseph Cornide do ano 1764 onde se intúe o a utilización do termo <i>ría</i>
1759	Carte du Golphe de Gascogne	Bellin, Jacques Nicollas (Dépôt de la Marine)	París	Golfo de Biscaia	Non	
1761	Carte réduite des Costes de France et d'Espagne	N.D.	Francia	Península Iberica, Francia e Inglaterra	Non	
1762	Le Royaume de Galice Divisé en plusieurs Territoires et Les Asturies Divisees en Asturie d'Oviedo et de Santillana	Nolin, Jean Baptiste	Francia (Paris)	Galiza	Non	
1762	Le Royaume de Galice Divisé en plusieurs Territoires et Les Asturies Divisees en Asturie d'Oviedo et de Santillana	Nolin, Jean Baptiste,	París	Galiza	Non	Nomea «Riviere du Loris»
1764	Obispado de Mondoñedo	D. Joseph Cornide	Madrid	Bispado de Mondoñedo	Non	Nomea concretamente: «R. de Vivero; R. de Bares; R. de Sada»
1764	Carte de la Baye de Corcubion : [Le petit Atlas maritime]	Nolin, Jean Baptiste,	París	Ría de Corcubión	Non	Como substituto de ría utilízase «Baye» e ou «Port»
1764	Plan de la Baye et Port de la Corogne : [Le petit Atlas Maritime]	Nolin, Jean Baptiste,	París	Ría da Coruña	Non	Como substituto de ría utilízase «Baye» e ou «Port»

Ano	Título	Editor, gravador ou/e autor	Orixe	Territorio representado	Nomeamento de ría	Comentarios
1764	Carte de la baye de Vigo et isles de Bayone : [Le Petit Atlas Maritime]	Nolin, Jean Baptiste,	París	Ría de Vigo	Non	Como substituto de ría utilízase «Baye» e ou «Port»
1764	Plan du Port de Ferrol : [Le petit Atlas Maritime]	Nolin, Jean Baptiste,	París	Ría de Ferrol	Non	Como substituto de ría utilízase «Baye» e ou «Port»
1767	Obispado de Tuy dividido en archiprestazgos	Rosendo Amoedo	Madrid	Ría de Vigo	Si	
1769 aprox	A Plan of the Harbours of Ferrol and the Groyne	Kitchin, Thomas	Londres (posiblemente)	Rías de Betanzos, A Coruña e Sada	Non	Úsase a palabra «Harbour» para definir a ría
1773	Carte des costes septentrionales d'Espagne depuis de Fontarabie jusqu'a Bayonne en Gallice	Depot de la Marine	París	Costa atlántica e cantábrica	Non	Nomea «Río Loris e Río Roxo»
1773	Chorographie du Royaume de Léon des Provinces des Asturies et de Galice	Philippe de Pretot, Etienne André; Moithey, Maurille-Antoine; Herault, fl.	N.D.	Galiza e parte de Portugal, León e Asturias	Non	
1776	Li Regni di Galizia, Asturies, Leon, Castiglia Vecchia con la Signoria di Biscaglia di nuova Projezione	Presso Antonio Zatta	Venecia	Reinos de Galiza, León, Asturias e Castela	Non	
1781	Partie Septentrionale du Royaume de Portugal , les Royaumes de Leon et de Gallice, Les Asturies, Partie des deux Castilles	Jaillot, Alexis-Hubert	París	Noroeste peninsular	Non	
1782	Espagne et Portugal : Carte détaillée en IX. Feuilles	P.F. Tardieu	París	Galiza e Norte de Portugal	Si	Nomea «R. de Vigo; Ría de Pontevedra; Ría de Aroza; Ría de Noya»

Ano	Título	Editor, gravador ou/e autor	Orixe	Territorio representado	Nomeamento de ría	Comentarios
1784	Mapa Geográfico del Reyno de Galicia : Contiene las Provincias de Santiago, Coruña, Betanzos, Lugo, Mondoñedo, Orense y Tuy	López, Tomás	Madrid	Galiza	SI	
1786	Plano de la Ria de Corcubión desde la Punta de Caldebarcos hasta el Cabo de Finisterre	Tofiño de San Miguel, Vicente	Madrid	Ría de Corcubión	Si	
1786	Carte Hydro-Topographique des Entrées et Ports du Férol et de la Corogne	Dezauche, Jean Claude; Degaulle, J.B.	París	Rías de Sada, Ferrol e Coruña	Non	Como substituto de ría utilízase «Entrées»
1786	L'Espagne et le Portugal divisés par Gouvernemens généraux et provinces Ecclesiastiques	Sr. Brion	París	Península Ibérica	Non	A escala do mapa e o seu detalle farían difícil o nomeamento das rías
1787	Carta esferica de las costas del Reyno de Galicia desde Cabo Prior, hasta la embocadura del Miño	Tofiño de San Miguel, Vicente	Madrid	Costa galega occidental	Si	
1787	Plano de la Ria de Vigo	Tofiño de San Miguel, Vicente	Madrid	Ría de Vigo	Si	
1787	Plano de las rias de Ferrol, Coruña, y Betanzos	Tofiño de San Miguel, Vicente	Madrid	Rías de Ferrol, Coruña e Betanzos	Si	
1788	Plano de la Rya y Puerto de Ferrol	Tofiño de San Miguel, Vicente	Madrid	Ría de Ferrol	Si	
1789	Carta esferica de Costa de Galicia desde Punta de la Buelganegra a Punta de Catasol	Tofiño de San Miguel, Vicente	Madrid	Costa cantábrica galega	Non	Posiblemente non se nomean as rías pola escala do mapa
1789	Atlas Marítimo de España	Fontán Rodríguez, Domingo	Madrid	Cartas esféricas Península Ibérica	Si	
1791	Das Kōnigreich Gallicien	Von Franz Johann Joseph von Reilly	Viena	Galiza	Non	

Ano	Título	Editor, gravador ou/e autor	Orixe	Territorio representado	Nomeamento de <i>ría</i>	Comentarios
1793	Havre de Barquero et Estaca de Vares : d'après le Plan levé en 1787 / Par Tofiño	Tofiño de San Miguel, Vicente; Dépôt des Cartes et Plans de la Marine (ed)	París	Ría do Barqueiro	Non	Pese a ser obra de Tofiño, utilízase a palabra «Havre» no canto de <i>ría</i>
1793	Anse et Havre de Corcubion depuis le Cap Finisterre jusqu'à la Pte. de Caldebarcos, d'après le Plan levé en 1786	Tofiño de San Miguel, Vicente; Dépôt des Cartes et Plans de la Marine (ed)	París	Ría de Corcubión	Non	Pese a ser obra de Tofiño utilízase a palabra «Havre» ou «Anse» no canto de <i>ría</i>
1793	Port de Camarinas d'après un Plan Espagnol levé en 1787 / et Publié par Don Vicente Tofiño	Tofiño de San Miguel, Vicente; Dépôt des Cartes et Plans de la Marine (ed)	París	Ría de Corcubión	Non	Pese a ser obra de Tofiño non usa o termo <i>ría</i>
1793	Côtes d'Espagne : Partie de la Galice depuis le Cap Ortegal jusqu'au Cap Silleiro / D'après les Plans levés en 1787 par Don Vicente Tofiño	Tofiño de San Miguel, Vicente; Dépôt des Cartes et Plans de la Marine (ed); Bouclet, fl.; Herault	N.D.	Costa atlántica galega	Non	Pese a ser unha reprodución do mapa de Tofiño non se utiliza o nome de <i>ría</i> . De feito non se utiliza un termo específico para definir as rías.
1794	Li Regni di Galizia, Asturie e Leon delineati sulle ultime osservazioni	Presso la Calcografia Camle; Cassini, Giovanni Maria	Roma	Reinos de Galiza, León, Asturias e Castela	Non	
1800	Ferrol and Corunna	Luffman, J.	Londres	Rías de Betanzos, A Coruña e Sada	Non	Usase a palabra «Bay» para definir a <i>ría</i>

Ano	Título	Editor, gravador ou/e autor	Orixe	Territorio representado	Nomeamento de <i>ría</i>	Comentarios
1800	Charta geographica regnum Galaeciam (hispanice Galicia) : in suas provincias divisum / repraesentans ex illis D.T. López ii colligavit F.L. Güssefeld	Homan Haeredes	Nuremberg	Galiza	Si	Ao coller como base o mapa de Tomás López, utiliza o termo <i>ría</i> por primeira vez nun mapa en lingua alemá
1808	Carte des routes d'une partie de la Galice	Laborde, Alexandre de,	París	Galiza e Rías de Vigo, Pontevedra e Arousa	Non	
1809	Plan of the Action near Coruña : Jany. 16th.	John Moore; Johnson, J., ed.	Londres	Ría da Coruña	Non	Utiliza as categorías «Bay» e «Harbour»
1828	Plano de la Ria de Arosa	Fontán Rodríguez, Domingo	Madrid	Ría de Arousa	Si	No mapa non está presente o termo <i>ría</i> . Si está presente no seu título
1828	Plano de la Ria de Vigo y parte de la Peninsula de Morrazo	Imprenta de Pierat Peralta	Madrid	Ría de Vigo	Si	
1829	Carta Esférica de las Costas de Portugal y Galicia : desde Cabo San Vicente á Cabo Ortegal	Direccion de Hidrografia: Esteve, Rl; Maré, M. C,	Madrid	Costa atlántica da Peninsula Ibérica	Si	
1831	España	Walker, J. Walker, C. Baldwin & Gadock, ed.	Londres	Galiza	Si	Noméanse concretamente: «Ría de Vigo; Ría de Pontevedra; Ría de Arosa; Ría de Muros y Noya; Ría de Betanzos»
1834	Mapa petrográfico do Reino de Galicia	Guillermo Schulz	Madrid	Galiza	Non	
1834	Carta geométrica de Galicia : dividida en sus provincias de Coruña, Lugo, Pontevedra y subdividida en Partidos y Ayuntamientos	Domingo Fontán	París	Galiza	Si	

Ano	Título	Editor, gravador ou/e autor	Orixe	Territorio representado	Nomeamento de ría	Comentarios
1845	Carta geométrica de Galicia : dividida en sus provincias de Coruña, Lugo, Pontevedra y subdividida en Partidos	Fontán Rodríguez, Domingo	París	Galiza	Si	
1847	Provincias de Orense y Pontevedra : partes del antiguo reino de Galicia	Grabado por R. Alabern y E. Mabon	0	Provincias de Ourense e Pontevedra	Si	
1847	Provincias de Coruña y Lugo : parte de Galicia	Grabado por R. Alabern y E. Mabon	0	Provincias da Coruña e Lugo	Si	
1848	Battle of Corunna : 16 th. January 1809	Johnston, A.K.	Londres e Edimburgo	Ría da Coruña	Non	
1849	Provincia de La Coruña : Atlas de España de Bachiller, Galicia	E. Massinger	Madrid	Provincia da Coruña	Si	
1850	Pontevedra	Martin Ferreiro	Madrid	Provincia de Pontevedra	Si	
1850	La Coruña	Martin Ferreiro	Madrid	Provincia da Coruña	SI	
1850	Lugo	Martin Ferreiro	Madrid	Provincia de Lugo	Non	
1856	Pontevedra : Atlas de España y sus posesiones de ultramar	Francisco Coello auxiliado por D. Pascual Madoz	Madrid	Provincia de Pontevedra	Si	
1857	Ria de Vigo : Spain, West Coast	Walker, C. Walker, J. Doral, Antonio,	Londres	Ría de Vigo	Si	Non plasma o nome de ría no mapa pero si forma parte do seu título
1866	Provincia de La Coruña : Galicia	Benito Cuaranta	Xaén	Provincia da Coruña	Si	
1866-1867	Provincia de Pontevedra : Galicia	Benito Cuaranta	Madrid	Provincia de Pontevedra	Si	
1867	Provincia de Lugo : Galicia	Benito Cuaranta	Madrid	Provincia de Lugo	Si	

Ano	Título	Editor, gravador ou/e autor	Orixe	Territorio representado	Nomeamento de ría	Comentarios
1867	Servicio de Correos de las capitales de provincia y partidos judiciales de España y Portugal	Ramon Bernardino	Madrid	Peninsula Ibérica	Non	Posiblemente non se nomean as rías pola finalidade administrativa do mapa
1870	Provincia de Pontevedra	J. Reinoso; F. Boronat y Satorre	Madrid	Provincia de Pontevedra	Si	
1870	Provincia de La Coruña	J. Reinoso; F. Boronat y Satorre	Madrid	Provincia da Coruña	Si	
1870	Provincia de Lugo	J. Reinoso; F. Boronat y Satorre	Madrid	Provincia de Lugo	Si	
1870	Carta de Galicia con designación de sus partidos judiciales, población de los mismos, situación de los valles más importantes, la red de sus carreteras con el movimiento de carruajes que se advierte en ellas, la red de los ferrocarriles y líneas complementarias de dicha red	Jorge Osterberger	Santiago de Compostela	Galiza	SI	Só se nomean as rías occidentais galegas da ría de Vigo á Ría de Noia
1870	Plan de la Baie de Muros et de Noya : Côte O. d’Espagne	Dépôt des Cartes et Plans de la Marine	París	Ría de Muros e Noia	Non	Usa a palabra «Baie» para referirse a ría
1876	Atlas Geográfico de España, con Notas Históricas de sus Provincias	Miguel Grilo	Madrid	Galiza	Si	
1876	Spanien und Portugal in 4 blättern / Von C. Vogel ; Schrift von H. Eberhardt et E. Kühn ; Terrain von Wilhelm Weiler	Vogel, Cyrille Eberhardt, H. Kühn, Weiler, Wilhelm Perthes, Justus, ed.	Gotha	Galiza	Si	

Ano	Título	Editor, gravador ou/e autor	Orixe	Territorio representado	Nomeamento de <i>ría</i>	Comentarios
1880-1891	Provincia de Lugo : Galicia	Benito Cuarenta; Miguel Grilo	Madrid	Provincia de Lugo	Si	
1880-1920	Croquis de Geografía Militar de España : [Provincia de Pontevedra]	N.D.	N.D.	Provincia de Pontevedra e Norte de Portugal	Non	
1880-1991	Croquis de Geografía Militar de España : [Provincia de La Coruña]	N.D.	N.D.	Provincia da Coruña	Si	
1880	Mapa de los ferro-carriles y carreteras de Galicia y Asturias	Valverde y Álvarez, Emilio	Madrid	Galiza e Asturias	Si	Só se nomean as rías occidentais galegas da ría de Vigo á Ría de Noia
1880	Principales puertos de Asturias y Galicia	Alejandro Chao	Madrid	Portos da Galiza e Asturias	Si	Só nomeada a ría de Vigo
1880	Le Ferrol	Lavigne, G. de; Hachette , & Cie., ed.; Erhard, grav. R; Vuillemin	París	Rías de Ferrol, A Coruña, Betanzos e Sada	Non	Parece utilizar a terminoloxía e tipo de plasmación que se usan para plasmar cartograficamente as rías pero usando a palabra «Baie»
1881	Carta geográfica descriptiva de la Provincia de Pontevedra	Valverde y Álvarez, Emilio	Madrid	Provincia de Pontevedra	Si	
1881	Carta geográfica descriptiva de la Provincia de Lugo	Valverde y Álvarez, Emilio	Madrid	Provincia de Lugo	Si	
1881	Carta geográfica descriptiva de la Provincia de La Coruña	Valverde y Álvarez, Emilio	Madrid	Provincia da Coruña	Si	
1883	Plan de la Baie de Barquero : Côtes Nord d'Espagne / Levé en 1787, par Tofiño ; Corrigé en 1859 par P. Riudavets ; F. Vidalin	Tofiño de San Miguel, Vicente; Ruidavets y Tudury, Pedro	París	Ría do Barqueiro	Non	Pese a basearse na obra de Tofiño non usa o termo <i>ría</i>

Ano	Título	Editor, gravador ou/e autor	Orixe	Territorio representado	Nomeamento de ría	Comentarios
1886	Plano de Betanzos	Valverde y Álvarez, Emilio	Madrid	Betanzos	Si	
1886	Plano de Coruña	Valverde y Álvarez, Emilio	Madrid	A Coruña	Non	O termo presente é «Bahía»
1886	Plano de Ferrol	Valverde y Álvarez, Emilio	Madrid	Ferrol	Non	Posiblemente non se nomean a ría por ser un plano principalmente urbano
1900	La Coruña	Pons, Francisco; Soler, J.; Martín, Alberto	Barcelona	Provincia da Coruña	Si	

Táboa 1. Listado de mapas analizados. Fonte: Elaboración propia en base a información do ICGC, Biblioteca de Galicia e Méndez Martínez (2000, 2013) e consulta de orixinais.

Posteriormente, vemos como a aparición dunha rexión tense que comprender como unha sucesión de procesos interrelacionados. Así, aínda que o significante e o significado se analizan en apartados separados, as Rías Baixas desenvólvense como un todo. Neste senso, a primeira dúbida creada foi a delimitación territorial do concepto (significante) necesaria para realizar a análise do significado. É dicir, para analizar os imaxinarios paisaxísticos e turísticos era preciso delimitar o territorio comprendido polas Rías Baixas. En primeiro lugar, listáronse sistematicamente as diferentes delimitacións das Rías Baixas ata o ano 1970. Con esta información decidiuse analizar as representacións territoriais presentes na proposta de delimitación que tivera unha maior amplitude territorial. Esta é a achegada por Otero Pedrayo na súa obra *Síntese Xeográfica de Galicia* que leva as Rías Baixas desde Fisterra ata A Guarda, englobando todo o territorio proposto noutras delimitacións.

Neste apartado investigouse a evolución do termo *Rías Baixas* desde as primeiras aparicións ata a súa consolidación. En primeiro lugar, buscouse a primeira referencia ao termo no Tesouro Informatizado da Lingua Galega. En segundo lugar, realizouse unha análise das obras de referencia de diferentes ámbitos, temáticas e orixes. Seguiuse o listado de temáticas xa exposto engadíndolle obras de carácter turístico e paisaxístico. No que se refire ao análise de cada obra, mantivéronse os seguintes procedementos:

- Detección do termo *Rías Baixas*.
- Análise da evolución do termo e detección de correlacións entre autores.
- Enumeración de todas as delimitacións territoriais do termo *Rías Baixas*.
- Separación entre as delimitacións que comprenden as Rías Baixas como un cúmulo de rías e as que entenden as Rías Baixas como un tramo costeiro.
- Creación dun listado por autor e delimitación territorial das Rías Baixas ordenando cronoloxicamente mediante táboas dinámicas.
- Análise da evolución das delimitacións no tempo.
- Detección de obras e autores que marcan un punto de inflexión na análise e delimitación das Rías Baixas. É dicir, mediante citas directas e indirectas detectáronse aqueles autores que máis influíron na evolución do termo.
- Valores asociados ao concepto *Rías Baixas*, clasificando entre nomeamentos científicos do termo e referencias populares e comúns.

Tamén se realizou unha pesquisa do termo *Rías Baixas* na cartografía dando como resultado a nula presenza do termo Rías Baixas (ou asimilable) nun mapa ata o século XX.

Unha vez que se analizaron os procesos de delimitación e consolidación territorial das Rías Baixas investigouse a súa imaxe. No que se refire á paisaxe, non se tentará comprender o «mundo en si» senón a percepción cultural deste mundo. Igualmente, ao longo da investigación centrarémonos na paisaxe como elemento de percepción e representación seguindo os postulados de Cosgrove e Daniels (1988). Na análise máis histórica aplicarase a teoría de Berque (2009) sobre as condicións necesarias que deben darse para constatar a existencia da paisaxe nunha contorna ou sociedade. Por último, no achegamento territorial ao noso ámbito de estudo séguese a metodoloxía de López Silvestre (2004), Lois e López Silvestre (2007), Paül (2013), do catálogo de *A Mares* (López Vázquez et al. 2003) e da obra de Fernández Rei (2001).

No que respecta ao turismo, enténdese que a imaxe de destino é un concepto esencial nas Rías Baixas. Dado que a motivación do turista está claramente relacionada coa idea que este teña sobre o seu lugar de destino (Urry, 1996), nesta investigación entenderase a imaxe turística como parte esencial da evolución do concepto *Rías Baixas*. Analizaranse cales son os principais elementos que foron definindo a imaxe turística das Rías Baixas. Neste proceso empregáranse textos turísticos, cartelaría, folletos, postais antigas, fotografías e materiais audiovisuais. Nos textos e cartelaría, a base da pesquisa serán diversas fontes primarias e secundarias como a obra de Santos (2005) ou Sobrino (1993). No que se refire a textos turísticos, aínda que foron analizados folletos e outros materiais, presentan gran relevancia os diarios de viaxeiros. Para a selección e análise destes, seguiuuse o listado presente na obra de Rodríguez (2011). Estes ampliáronse con obras atopadas na revisión doutros fondos documentais.

Alén do valor subxectivo da imaxe turística, analizouse especialmente a distribución territorial das imaxes representadas. O obxectivo é comprender cales son os enclaves turisticamente máis representados. Neste senso, ten especial interese o traballo de análise das postais dos séculos XIX e XX realizado ao longo desta investigación. En primeiro lugar, recolleuse a totalidade do fondo documental da Biblioteca de Galicia, que posúe un 443 postais antigas; trátase dun dos fondos máis importantes da Galiza. Analizáronse todas as postais de forma individual e establecéronse os valores das

imaxes e os espazos representados. En base a esta información, púidose coñecer cales son os lugares máis representados da Galiza en postais. Seleccionáronse previamente as características e información necesaria e insertáronse uns códigos para cada postal. Deste xeito, buscáronse as mesmas características en todas as fotografías:

- Ano.
- Autor.
- Título.
- Localización.
- Elementos iconográficos predominantes.

Posteriormente, fíxose unha análise dos datos obtidos prestando especial atención á iconografía e á representación territorial. Para a investigación iconográfica tívose en conta a sobrerrepresentación e repetición de elementos iconográficos atendendo á metodoloxía da xeografía social e cultural. Doutra banda, a localización territorial das postais representouse mediante unha cartográfica de puntos proporcionais ao número de postais por concello en relación co total da mostra. Para levalo a cabo utilizáronse os Sistemas de Información Xeográfica (SIX). Finalmente obtívose unha representación cartográfica das zonas cun maior número de postais en todo o territorio galego. Deste xeito puidemos comprobar que lugar ocuparon as Rías Baixas no conxunto galego, así como os espazos máis representados dentro destas.

Doutra banda, tamén foron analizados materiais fotográficos e audiovisuais. No audiovisual estudáronse principalmente os fondos da Filmoteca Española e da Real Academia Galega das Belas Artes. Tamén neste caso a pesquisa foi sistemática. Mediante palabras chave analizouse a totalidade dos noticiarios estatais desde os seus inicios ata a chegada da democracia. Igualmente, foron analizados todos os documentais que facían referencia á Galiza realizados polo Estado durante o século XX. O método baseouse na localización de todos os arquivos que nalgún momento da visualización facían referencia ás Rías Baixas. Posteriormente, visualizáronse todos e seleccionáronse os que facían algún tipo de descrición específica deste territorio. Ao finalizar a investigación, fora tratada unha inxente cantidade de información audiovisual de orixe estatal correspondente a máis de medio século de historia.

A metodoloxía para a pesquisa de referencias en arquivos audiovisuais no século XX realizouse a través dos buscadores centralizados de RTVE. Estes buscadores analizan a

transcripción total interna de cada filme que permite a procura por palabras chave que sexan nomeadas ao longo das visualizacións. En primeiro lugar seleccionáronse as seguintes palabras claves:

- Galicia.
- Rías Baixas.
- Rías Bajas.
- Rías de Abajo.
- Ría.
- Rías.
- Pontevedra.
- Turismo.
- Paisaje.

A busca foi sectorializada nas seguintes clasificacións:

- Documentais.
- Arquivo histórico.
- Noticiarios.

Os resultados obtidos foron visualizados e seleccionáronse aqueles arquivos que facían unha mínima descrición do noso ámbito de estudo. Por conseguinte, desbotáronse gran cantidade de arquivos propostos polo buscador que só facían unha referencia puntual a unha das palabras chave elixidas. Nos arquivos finais seleccionados fíxose unha análise da iconografía, as paisaxes, os valores asociados e as dinámicas turísticas.

3. MARCO TEÓRICO

Neste apartado vanse analizar os diversos elementos teóricos que inflúen na evolución dos conceptos de *ría* e de *Rías Baixas*. En primeiro lugar, as Rías Baixas deben entenderse como un elemento territorial. Por este motivo é necesario comprender teoricamente conceptos como *rexión*, *lugar* ou *espazo*. Igualmente, serán analizadas nocións que teñen a capacidade de imbuír de significados e valores á ría e ás Rías Baixas. Esta adxectivación prodúcese principalmente a través da paisaxe e do turismo. Doutra banda, tamén se estuda a imaxe. Este elemento ten un carácter transversal que pode influír tanto en valoracións paisaxísticas como turísticas. Por último, co obxectivo de comprender as principais dinámicas socioterritoriais que influíron no desenvolvemento das Rías Baixas, tamén se fará fincapé na identidade e nas ideoloxías territoriais.

3.1. A imaxe, un concepto transversal

3.1.1. Definición da imaxe

Ao longo deste traballo aparecerán numerosos conceptos transversais como *rexión*, *identidade*, *percepción*, *turismo* ou *paisaxe*. Malia isto, non haberá un concepto máis interrelacionado que a *imaxe*. Nesta investigación imos tender a tomar máis en consideración aquelas vertentes terminolóxicas que nos permitan transcender a aproximación obxectiva para introducirmos no intrínseco dos conceptos a tratar. A imaxe será un exemplo significativo. Aínda que esta pode ser estudada como a plasmación física dunha realidade terreal, no que segue, imos tentar examinar a percepción, os significados e as valoracións entorno a ela. Non quere dicir isto que se desbote ou se consideren menos pertinentes os estudos que analizan a imaxe, a paisaxe, ou o turismo desde unha realidade física e palpable.

A raíz do concepto *imaxe* é dobre. Dunha banda, procede do termo latino *imago*. Doutra banda, do termo grego de *eikon*. A acepción grega pode traducirse por “fantasma”, e dicir, a imaxe que o pensamento forma independentemente, como podería pasar nos sonhos. Tamén podería traducirse por «fantasía, como a impronta das cousas sobre a ánima» (Rojas, 2006: 54). Pola contra, *imago* vén de *imitor* (imitar), empregado

no mundo romano para referirse a calquera tipo de reprodución así como para nomear á máscara mortuoria colocada no *atrium* dos antepasados (Rojas, 2006). Como vemos, estas dúas orixes filolóxicas fan referencia ás dúas concepcións que apuntabamos no parágrafo anterior. Dunha banda, estaría unha idea de imaxe como elemento físico onde está plasmada unha realidade (calquera que esta sexa). Doutra banda, a imaxe grega como proceso mental, como creación do noso cerebro en base a todos os coñecementos anteriormente adquiridos. É necesario precisar que a definición utilizada polas culturas clásicas deste termo difire en gran parte do que hoxe poderíamos entender por el, mais é importante observar que na súa orixe está presente a dualidade de significados.

Dada a multidimensionalidade da imaxe, as definicións sobre o concepto son variadas. Así, no *Diccionario da Real Academia Galega* achéganse dúas definicións destacadas: Definición 1: «Representación de algo ou alguén en pintura, escultura, fotografía, etc.». Definición 4: «Representación mental de algo ou alguén, real ou irreal, material ou abstracta». Neste caso volvemos ver a dualidade entre a imaxe física e palpable e a imaxe mental e inmaterial. Igualmente, o *Diccionario de Cambridge*, define a imaxe como «Unha imaxe mental ou idea de como é algo ou alguén (traducción propia). Neste caso entronca directamente coa noción de imaxe coa que imos traballar de agora en diante neste traballo.

Numerosos autores trataron a imaxe desde diferentes perspectivas e aplicacións, mais a maioría fixo fincapé na súa concepción como unha idea ou estrutura mental valorativa e adxectivada sobre algo ou alguén en base a experiencias previas adquiridas. Así, Estébanez (1979) entende a imaxe desde a perspectiva inmaterial, é dicir, asumindo a incapacidade do ser humano para percibir a realidade da contorna. A imaxe sería só unha reconstrución mental desta realidade captada pola percepción dos nosos sentidos. Esta dimensión dobre da imaxe é defendida tamén por Valls (1992) ao aceptar dúas acepcións da imaxe. Unha fai referencia ao elemento (obxecto físico) a percibir e outra é comprendida como «representación do emisor que se expresa, fala de si mesmo, institucionalizando a imaxe e desprendendo aparato comunicacional» (Valls, 1992: 15). Do mesmo xeito, Rojas (2006) entende a imaxe como unha representación visual analóxica. Para este autor a imaxe é «un instrumento de comunicación, un signo que expresa ideas por un proceso dinámico de interpretación e indución». Pese a complexidade desta definición, é especialmente proveitosa para comprender as principais características do concepto. A imaxe enténdese como medio de expresión de

ideas. Fai referencia á inmaterialidade e á dimensión psicolóxica da realidade. O proceso de «interpretación e indución» definido por Rojas alude á creación da imaxe dentro dun contexto de interacción social. Neste, vanse elaborando as estruturas valorativas compartidas polos membros do grupo en base á interacción coa contorna. Ademais, tamén fai referencia ao proceso de reconstrución mental posterior á percepción da realidade.

De forma semellante, Costa (1992) non desbota a parte física da imaxe. Diferenza entre imaxes mentais «produto dunha reelaboración, dunha síntese significativa que se realiza en estímulos alcatorios recombinados que chegan aos nosos sentidos» (Costa, 1992: 81) e imaxes físicas que entende como «universos visuais». Este autor subdivide cada unha destas categorías en tres tipos (Costa, 1992, 60):

Imaxes físicas:

- A) O universo das cousas reais: composto polos obxectos a percibir, xa sexan persoas obxectos ou paisaxes.
- B) O universo das imaxes de cousas: son as plasmacións humanas dos obxectos que comporían o «universo das cousas reais», xa sexan pinturas, fotografías, cine, etc.
- C) O universo das imaxes de imaxes: son as reproducións en diferentes formatos e momentos do *universo das imaxes de cousas*.

Imaxes mentais:

- A) Imaxes mentais que proceden de cousas visuais: estas son directamente experimentadas. Confórmanse en base á percepción do universo das cousas reais.
- B) Imaxes mentais procedentes de cousas non exclusivamente visuais: son as producidas pola memoria de cousas anteriormente observadas, como recordos, experiencias ou vivencias.
- C) Imaxes mentais procedentes de ideas: son imaxes conformadas pola creatividade no proceso de ideación. Por exemplo, no proceso de «proxectar, anticipar e prever» (López Silvestre, 2009) que é preciso para conformar imaxes paisaxísticas.

Costa (1992: 53), ao centrarse na porción subxectiva da imaxe, afirma que as imaxes públicas son representacións mentais elaboradas mediante o proceso perceptivo polo individuo e o seu pasado. Volve incidir na definición de imaxe como idea, representación ou estrutura mental que defendían outros autores. Igualmente, recalca o compoñente social da imaxe como representación das características e patróns da contorna.

Para esta dobre dimensión da imaxe, Rojas (2006) establece outra clasificación da imaxe. Esta serviranos para comprender outra das características da imaxe, a súa mudanza ou alteración co transcurso das transformacións sociais ou a súa inmovilidade no tempo. Rojas establece a seguinte clasificación:

- Imaxes documentais: son imaxes fixas, invariables e inmunes aos devires históricos e sociais. Neste caso, o significado asociado ás imaxes permanece constante. As valoracións da sociedade sobre estas imaxes sempre son as mesmas independentemente do contexto territorial ou do marco temporal.
- Imaxes activas: estas imaxes transfórmanse tanto en estrutura como en significado co devir histórico e co cambio social, político, económico ou cultural. Pon como exemplo a dualidade entre a idea do obreiro soviético e o capitalista e como un mesmo “obxecto” pode posuír múltiples connotacións.

Destes dous últimos tipos de imaxes, son de especial interese as imaxes activas na medida en que están imbuídas dun poderoso significado. Están fortemente adxectivadas e teñen unha gran transcendencia nos comportamentos sociais. As imaxes activas Rojas (2006) divídeas en catro tipos diferenciados:

- Imaxe dogmática: son as que establecen como irrefutables, feitos e verdades discutibles e subxectivas. Construídas pola historia, a política ou a relixión, compoñen a base lexitimadora da opinión pública ou o sentido común.
- Imaxe sincrética: as que concilian representacións que relacionan doutrinas diferentes. Son exemplo claro do proceso de vinculacións valorativas que realiza o ser humano para conformar novas ideas e opinións.
- Imaxe de marca: vinculadas á identidade dun produto ou territorio, utilizada para cualificar a calidade do mesmo. Este tipo de imaxe, pola súas vinculacións co turismo, é de especial interese para este traballo.

- Imaxe compósita: é unha imaxe composta doutras imaxes previas en forma de “collage” mais buscando outorgar un significado á mesma. Esta é, segundo Rojas, a imaxe que compón a “idea” dun determinado elemento, buscando máis un sentido que a pura realidade. É esta unha imaxe precursora do estereotipo e das imaxes banalizadas e simplificadas utilizadas tanto na paisaxe como nas imaxes de destino turístico (Santos, 2008).

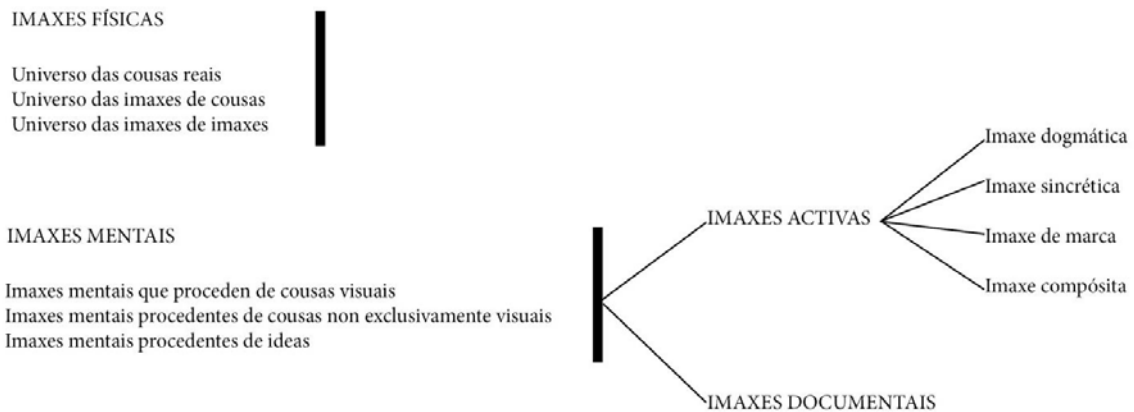

Figura 1: Clasificacións da imaxe. Fonte: Elaboración propia en base ás achegas de Costa (1992, 2004).

No que se refire á imaxe de marca e ao comportamento do consumidor, Costa (2004) separa a imaxe das marcas entre os mundos do físico (A) e do mental (B) e subdivide cada unha delas en dous grupos A1/A2 e B1/B2. Estes relaciónanse entre si tal e como mostra o seguinte esquema do propio autor:

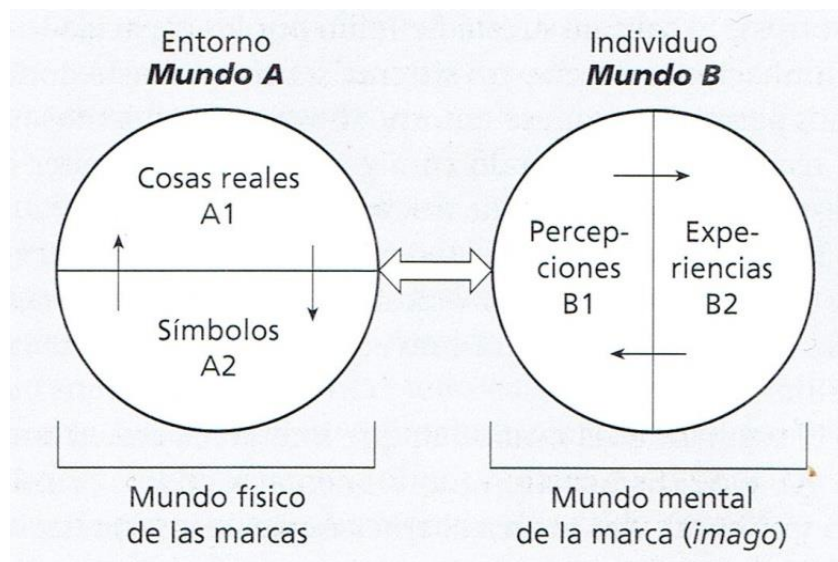

Figura 2: Esquema da imaxe de marca e comportamento do consumidor. Fonte: Costa (2004: 108).

3.1.2. Os mecanismos da mente na creación da imaxe

Ao longo deste traballo, tanto no tratamento do turismo como da paisaxe, farase evidente a necesidade de estudar as imaxes reconstruídas pola mente humana máis que a realidade en si mesma. Non se pretende aquí dar solución á eterna loita entre o realismo e o idealismo, máis si aproveitar as capacidades que a nova sensibilidade posmodernista nos outorga para achegarnos ao estudo das valoracións humanas. A este respecto, Escudero (2005) indica que é máis pertinente estudar a imaxe do mundo que este en si mesmo. Nesta mesma liña xa apuntaba Lippmann no 1922 cando aplicaba estas concepcións ao ámbito da política e a diplomacia pública. Este autor afirma que a problemática da democracia reside en que as imaxes mentais dos individuos que compoñen o conxunto da cidadanía non se corresponden, ou polo menos non teñen por que corresponderse, coa realidade da nación (Lippmann, 1922 *apud* Lippmann, 2003). Chegaba a afirmar que estes dous obxectos, o mundo exterior e a súa imaxe, poden chegar a ser dous entes contraditorios.

É preciso comprender como se conforman estas imaxes mentais ou valoracións. Os mecanismos do cerebro que nos permiten conformar imaxes son invariables e funcionan tanto para o territorio como para o turismo ou as marca (Costa, 1992: 53). Este feito é o que lle outorga o carácter transversal á imaxe. Numerosos estudos sobre psicoloxía perceptiva e do coñecemento levados a cabo por teóricos xa clásicos como Koffka,

Piaget ou Henrikson demostran a limitación dos sentidos humanos para captar a realidade do mundo tal e como é. Polo tanto, é preciso que o ser humano estableza sistemas de comprensión do mundo que lle permitan interactuar con el e co resto da contorna social. Estes sistemas baséanse na reacción constante en pos de estímulos externos que guían o comportamento humano e o pulo intrínseco dos procesos mentais baseados en coñecementos, crenzas, identidades e culturas interiorizadas que defendía Jean Piaget. Estes procesos psicolóxicos son complexos e diversos pero poderíamos reducilos a cinco: delimitación, unificación, selección, relación ou anticipación (López Silvestre, 2009). Estes son algúns conceptos que poderían englobar todos os procesos mentais que dan en conformar as imaxes mentais ás que aquí nos referimos.

Neste proceso inflúe de forma relevante a imaxinación, a reconstrución interna do aprendido ou a capacidade da mente para recombinar e producir imaxes da nosa memoria (Costa, 1992). Este proceso vai definir parte do noso imaxinario futuro, entendido como unha cultura e unha “intelixencia visual”. Está preséntase como un conxunto de iconas físicas ou virtuais que se difunden nos medios e interactúan coas representacións mentais (Rojas, 2006). Confórmanse pois unha serie de patróns ou esquemas mentais das cualidades atribuídas a un determinado elemento. Estes axudan na toma de decisións futuras sobre as preferencias humanas. Tamén xogan un importante papel na conformación de gustos e valores entre diferentes elementos aos que se lles atribúe unha adxectivación relacionable, tanto positiva como negativa.

Sexa como for, este proceso precisa dunha aprendizaxe previa, dun substrato de coñecemento ou memoria que permita conformar novas valoracións. Deste xeito, Valls (1992) citando a Heude afirma que a imaxe dun determinado obxecto ou vivencia, pasado o momento de adquisición do coñecemento, mantense na memoria. Polo tanto, as reaccións do ser humano son causadas máis pola forza das imaxes que polas experiencias recentes. Neste senso, Costa (2004) achega unha perspectiva máis pragmática sobre as valoracións críticas dos consumidores ante as marcas. Este autor defende a existencia dunha «preimaxe» da marca na medida en que o proceso de xulgar non está só vinculado aos sentidos senón ao cerebro e aos recordos que valoran de forma interrelacionada. Este complexo sistema de procesamento establece pautas de comportamento, valores e gustos socialmente compartidos que son trasladados a cada unha das decisións que debemos tomar na nosa vida cotiá.

Para os territorios, a imaxe é fundamental no seu desenvolvemento. Debe ser un aspecto a ter en consideración polos diferentes entes que busquen aumentar a competitividade e o posicionamento dos territorios (Kotler et al., 2007). Dunha banda, estas preferencias pódense advertir no campo do turismo na medida en que a imaxe de destino turístico ten unha importancia capital á hora de atraer aos turistas (Escudero, 2005). En base a esta premisa, notables investigadores tentaron conformar unha metodoloxía que introducira unha imaxe e unha identidade fidedigna nos destinos turísticos (Traverso, 2007). Igualmente pasa coas preferencias ou valores paisaxísticos. En relación á cultura ou á identidade previa, as sociedades mostran predilección cara un determinado tipo de paisaxe (Hägerhäll, 2001). Neste sentido, é de destacar como individuos pertencentes a nacionalidades diferentes presentan preferencias por unhas determinadas paisaxes en relación á súa identidade nacional (Matless, 1998). Outro exemplo é a importancia das percepcións previas dun destino turístico para a satisfacción do turista (Rey Moreno et al., 2012).

A importancia e o poder da imaxe pode provocar unha unión entre a súa promoción e xestión e os diferentes resortes do poder. É así que en numerosas ocasións a imaxe asociada á identidade, á paisaxe ou ao turismo converteuse nunha ferramenta política e ideolóxica (Pereiro, 2015). Esta é utilizada tanto por oprimidos como por opresores para manter, aumentar ou contrarrestar a influencia dun grupo social ou étnico sobre outro (Noya, 2007). Neste senso, no Estado español a imaxe xoga un papel importante na loita pola asimilación ou resistencia dunhas nacionalidades e grupos sociais privilexiados sobre os grupos étnicos periféricos. Este xogo da imaxe mantense tanto no turismo como no ámbito da paisaxe (Miguélez Carballeira, 2014; López Silvestre e Lois, 2007).

3.2. A paisaxe

Non é unha empresa sinxela o achegamento académico á paisaxe nun momento no que conflúen diversas correntes e ideas que adquiren múltiples postulados epistemolóxicos, teóricos e disciplinares. Mesmo dentro da propia xeografía da paisaxe a confluencia das ideas do romanticismo, a modernidade e as novas sensibilidades posmodernas fan semellar antagónicas as concepcións sobre a paisaxe. De todos é sabido que nas últimas décadas o interese pola paisaxe adquiriu un potente pulo, tanto desde o punto de vista cuantitativo como na calidade dos profesionais que se adican á súa análise. Proba deste

notable interese é a continua aprobación de plans, leis e normativas en materia de paisaxe desde as diferentes administracións competentes. Estas buscan articular e pór en valor a calidade do medio que rodea as poboacións humanas prestando atención aos cidadáns e as súas conexións inmateriais co territorio. A nivel europeo, o documento máis importante aprobado ata o momento é o Convenio Europeo da Paisaxe do ano 2000. Neste documento enténdese a paisaxe tanto como elemento físico como cultural.

Con todo, a definición da paisaxe segue a día de hoxe suscitando un gran número de discrepancias. Neste senso, é acaído revisar algunhas das definicións que máis comunmente se realizaron do propio substantivo e da súa orixe filolóxica. Segundo indican diversos autores, a orixe latina do propio termo tería como raíz a palabra latina *pagus* ou *pago*. Estes termos foron detectados na península ibérica no ano 1100 e fan referencia ao campo ou á vida no rural (Maderuelo, 2005). Na evolución desta palabra desde o latín, o seu significado transfórmase para expresar a idea do lugar ou da rexión, variando ata a palabra “País”. A definición actual de país é a de interiorización ou a de apropiación identitaria dun determinado lugar por parte dunha sociedade (Ojeda Rivera e Villa, 2016). A transformación final do termo *país* cara *paisaxe*, tal e como hoxe se pode entender, dáse da man da pintura cando se fai oficial a palabra *paysage* para referirse ao «pedazo de país na pintura» (López silvestre, 2004). O que podemos extraer desta evolución e a vinculación entre a paisaxe, o territorio e a arte, é dicir, entre a palabra paisaxe e o elemento valorativo e adxectivizador do mundo.

O termo *paisaxe* aparece en Europa moi posiblemente a finais do século XV en Francia como tradución da palabra holandesa *landschap* que se pode traducir por representación pictórica dunha área concreta (Paül et al, 2011). Na Galiza, a primeira vez que temos unha referencia da palabra en galego é no poema Cantares Galegos (1863) de Rosalía de Castro. Porén, o termo en castelán ou en portugués xa fora utilizado con anterioridade na Galiza (López Silvestre, 2007). No que se refire ao tratamento da palabra nos dicionarios galegos e casteláns, observamos unha clara vinculación coa pintura e coa arte (Portasany, 2009; López Silvestre, 2009).

3.2.1. A historia da paisaxe como exemplo esclarecedor

A propia aparición da paisaxe tal e como a fomos definindo non está carente de controversia e debate mesmo para aqueles que comprenden e asumen a vinculación

valorativa ou cultural da paisaxe. A breve aproximación á historia da paisaxe que se realiza neste traballo pretende ser un elemento aclarativo do propio concepto. A aparición da paisaxe nun período concreto da historia pode dar as claves dos diferentes significados do termo. Neste senso, a definición de Maderuelo sobre os obxectivos que debe procurar unha historia da paisaxe parécenos moi acaída: «Una historia del paisaje permitirá conocer no tanto como fueron los diferentes lugares del pasado y como se han transformado, lo que sería mas bien una historia del territorio, sino la manera como el hombre en sus diferentes edades, ha interpretado lo que ha visto, como el hombre ha aprendido a ver el mundo y ha establecido relaciones con el.» (Maderuelo, 2006: 7). Estamos perante a explicación mesma da paisaxe como elemento de significación do entorno.

Un feito de capital importancia en toda aproximación á historia da paisaxe é comprender que as representacións paisaxísticas varían ao longo do tempo en relación á sociedade na que se inscriben. Igualmente, non todas as sociedades posúen ou posuíron sempre unha sensibilidade paisaxística como a comprendemos na actualidade (Vaquero, 2006: 45). Ojeda Rivera (2005) expón que as sociedades cunha maior unión cotiá co territorio conservan o que el define como «percepcións identitárias ou protopaisaxísticas». Estas son establecidas por aquelas persoas que forman parte da propia paisaxe e que, mesmo non tendo miradas panorámicas nin valorativas, posúen unha capacidade perceptiva do máis alto detalle. Estas sociedades protopaisaxísticas terían o que Berque (2009b) denomina «pensamento paisaxeiro». Teñen influencia sobre a paisaxe mais sen consciencia sobre a mesma nin palabra para definila. Doutra banda o «pensamento da paisaxe» ten como reflexión a propia paisaxe polo que si debería existir unha palabra para definila.

Para concretar o momento en que unha sociedade pasa a ter un pensamento propiamente sobre a paisaxe é necesario establecer uns criterios xerais. Neste senso, é de gran relevancia a achega de Augustín Berque (2009a) ao establecer criterios de relación co entorno que permiten coñecer en que punto se atopa unha sociedade na súa evolución paisaxística. Esta evolución, non é un proceso abrupto no tempo, nin igualitario no espazo, nin sequera dentro da mesma sociedade (López Silvestre, 2004). As primeiras nocións de paisaxe soen reservarse para as clases ou estamentos elevados. Unha clase ociosa sen excesivos vínculos coa realidade do traballo terreal. Berque (2009b) identificou os seguintes requisitos para valorar a evolución dunha sociedade en relación

á paisaxe: 1) literatura oral ou escrita que cante a beleza da paisaxe. 2) Topónimos cunha valoración implícita do ambiente. 3) Existencia de xardíns do pracer. 4) Arquitectura creada para admirar as vistas. 5) Representacións pictóricas da paisaxe. 6) Unha ou varias palabras para definir a paisaxe. 7) Reflexións explícitas sobre a paisaxe.

Como dixemos, a aparición da paisaxe pode ter diversas interpretacións en relación ao tempo, ao lugar e a estratificación social. En primeiro lugar, debemos diferenciar o mundo clásico occidental e oriental. Diferentes autores establecen o mundo clásico europeo (grego e romano) como aquel primeiro momento no que unha sociedade desenvolve unha idea de paisaxe, en tanto en canto, establece co mundo que o rodea unha relación de significación cultural. Pola contra, outros autores (Maderuelo, 2005; Berque, 2009b; Ortega Cantero, 2004) consideran que, aínda que estas sociedades desenvolveron un alto grao de humanismo e sensibilidade, non chegaron a posuír unha relación afectiva e altamente valorativa coa súa contorna natural. Como di o propio Berque (2009b), a sociedade romana só desenvolveu os criterios 1, 2 e 4 dos que el considera necesarios para poder falar con propiedade de paisaxe. Pola contra, os criterios 3, 5 e 6, e por conseguinte o 7, non poden ser aplicados ás sociedades clásicas europeas. Como exemplo esclarecedor, fai referencia á arquitectura romana, a cal non contaba con elementos arquitectónicos orientados a admirar a paisaxe, senón que estaban orientadas cara o *atrium*. Fronte á limitada sensibilidade do mundo clásico europeo cara a paisaxe, si parece haber un consenso sobre o desenvolvemento dun pensamento da paisaxe noutras sociedades antigas. Sería pois nas sociedades orientais da China de mediados do século V despois de Cristo, coa obra *Huashanshuixu* de Zong Bing no 440, onde por primeira vez se desenvolve unha sociedade con conciencia sobre a paisaxe (Berque, 2009a). Segundo Berque (2009a), nesta obra a palabra *shanshui* está claramente utilizada para referirse ao contorno natural dunha forma semellante a nosa concepción actual da paisaxe.

Volvendo a occidente, tras o pulo da cultura humanista da Europa clásica grega e romana, a idade media é un período marcado pola negación do pracer terreal e cunha visión utilitarista e pragmática da natureza. Reduciase a beleza natural na medida en que se achega á divindade, afastándose dos postulados da arte (Milani, 2006). A utilización das cores, as árbores, os ríos ou as montañas tiñan como finalidade imbuír as obras artísticas dun simbolismo relixioso e místico (Fernández de Rota, 2009). A representación do territorio ten unha motivación secundaria, como elemento simbólico

doutra realidade ou como fondo da escena central. Só algunhas excepcións atribúen connotacións positivas á natureza, pero como imaxe visible do deus intelixible. Son os casos de San Francisco de Asís, San Buena Ventura, Giotto ou Lorenzetti (Ojeda Rivera, 2003)

En Europa, terase que esperar aos albores do Renacemento para que a alta sociedade, principalmente concentrada nas puxantes cidades italianas, lle outorgue un significado á natureza asimilable ao que hoxe coñecemos como paisaxe. Neste senso, soen marcarse como primeiros fitos rexistrados de experiencias paisaxísticas conscientes a subida de Petrarca ao *Mont Ventoux* (1336), e *Allegoria degli Effetti del Buon Governo in Campagna* de Abrosio Lorenzatti (1338-1340) onde a natureza únese indefectiblemente ao concepto de beleza. Nesta obra a percepción da mirada e a conformación dun imaxinario adxectivado sobre o medio conforman un ente que transcende a aproximación obxectiva e cuantificadora (Milani, 2006). Non obstante, autores como Ortega Cantero (2004: 12) destacan que a ascensión de Petrarca ten un carácter eminentemente simbólico e espiritual moi afastado da significación e comprensión característica do paisaxismo moderno.

Se o renacemento é o momento histórico no que a vinculación cultural co territorio se fai patente, tamén é a época da influencia de Copérnico (coetáneo de Miguel Anxo). Xunto coa posterior revolución newtoniana, vaise conformar o que Berque (2009a) denomina como o Paradigma Occidental Moderno-Clásico (POMC), que vai separar a ciencia da cultura, é dicir, a cuantificación do significado. Isto terá amplas influencias na forma de achegarse e analizar a paisaxe nos séculos posteriores.

Valorar a contorna en si mesma é o que permite o desenvolvemento final do concepto moderno de *paisaxe* que estará na base da conformación dos imaxinarios paisaxísticos no romanticismo. Neste período prodúcese unha revolución na estética do territorio como elemento renovador das relacións do home coa súa contorna, que comezará a ter unha visión dual do mesmo. Dunha banda, como un achegamento cuantitativo e explicativo da natureza. Doutra banda, como reflexo da subxectividade das percepcións humanas (Ortega Cantero, 2004). Son inherentes a este prolífico período da sociedade europea, figuras como Rousseau, Saussure ou Ramond que van a espertar o sentimento e o gusto pola paisaxe da alta montaña alpina e pirenaica a gran parte dos intelectuais e artistas románticos que os sucederán. Entre eles os pais da xeografía moderna Carl

Ritter e Alexander Von Humboldt (Ortega Cantero, 2006). Este último, é un dos máximos representantes da concepción moderna da paisaxe como elemento central do estudo do mundo. Non aplica unha disociación entre un estudo minucioso dos lugares e a relación afectiva e cultural cos mesmos (Martínez de Pisón, 2006).

A devandita evolución da paisaxe por lugares, tempos e estruturas sociais evoluciona ata a sociedade actual occidental e globalizada onde a sensibilidade posmoderna outorga novos enfoques de análise e achegamento ao estudo da mesma (López Sandez, 2008; Miguélez Carballeira, 2014). A sociedade posmoderna estuda o valor cultural da natureza como reflexo dun imaxinario entretecido por múltiples influencias simbólicas, ideolóxicas e identitarias. Asemade, chega a separar o enfoque físico da análise dos imaxinarios paisaxísticos. A diferenza do acontecido en etapas anteriores, consegue que a compartimentación do seu estudo non implique unha contradición. Así, a paisaxe mental, cultural e imaxinada son novas vías para achegarse ao seu estudo desde diversas disciplinas.

3.2.2. Paisaxe percibida, social e artealizada

Numerosos autores estableceron unha definición da paisaxe que non esixe a presenza da mirada humana sobre o territorio. Neste senso, un dos xeógrafos clásicos máis importantes, Vidal de la Blanche (1945-1918) entende a paisaxe como o territorio modelado polas sociedades pasadas. Doutra banda, para Carl Sauer (1989-1975), a paisaxe é froito «da impresión dos traballos do home sobre a área» posto que «non só é un escenario actual contemplado por un observador.» (Sauer, 1925 [trad. 2006]: 15). A comprensión da paisaxe como a unión entre o medio natural e a acción antrópica é defendida tamén por xeógrafos actuais. É o caso de Bertrand (2004) que define a paisaxe como unha determinada porción do espazo resultado dunha combinación dinámica, polo tanto inestable, de elementos físicos e antrópicos. Non se trata só da paisaxe “natural” senón da paisaxe total, integrando todas as implicacións da acción antrópica (Bertrand, 2004). Contemporáneo a Bertrand, Tricart centrouse no estudo morfolóxico, establecendo a «metodoloxía ecolóxica» (Ticart, 1977) como base da investigación sobre a paisaxe. Por último, para o ámbito de estudo que nos ocupa, é obrigado facer referencia a Pérez Alberti como un dos máximos teóricos desta concepción da paisaxe na Galiza. Este autor, entende a paisaxe como un conxunto de

procesos físicos que modelan o territorio que, a súa vez, vese modificado pola acción do home (Pérez Alberti, 2000).

Os achegamentos á paisaxe anteriormente expostos, non sendo errados, carecen do alicerce perceptual que lle outorga a mirada. A atención á mirada vains permitir analizar a paisaxe como unha representación artealizada de ese “mundo en si”. A teoría da artealización foi exposta por Alain Roger (2007), diferenciando entre a artealización *in visu* e *in situ*. A primeira prodúcese cando existe unha observación e interpretación do territorio, é dicir, cando está a mirada de por medio. A segunda é comprendida como a transformación da natureza por parte de sucesivas xeracións pasadas. No Convenio Europeo da Paisaxe do ano 2000 podemos ver unha interpretación da teoría da artealización nun texto institucional. No Capítulo 1, Artigo 1a defínese a paisaxe como «calquera parte do territorio tal como a percibe a poboación, cuxo carácter sexa o resultado da acción e a interacción de factores naturais e/ou humanos».

A este respecto, Berque (2009a) afirma a necesidade de que se dea unha relación entre o suxeito que observa e o espazo que o rodea como obxecto observado. Para Berque, o observador da paisaxe atópase predefinido pola súa cultura e sociedade. Así, para este autor, só podemos afirmar a presenza de paisaxe cando o observador é capaz de experimentar pracer así como de emitir xuízos estéticos sobre o territorio. Esta última condición é de capital importancia e vai marcar gran parte das teorías sobre a aparición da paisaxe. Ojeda Rivera segue os postulados humanistas de Berque e define as relacións entre o suxeito e a “natureza” como unha interacción entre os compoñentes obxectivos e as persoas que os perciben (Ojeda Rivera, 2003). Define a paisaxe como algo máis que un mero conxunto de elementos físicos obxectivables e rexidos unicamente por dinámicas naturais. Para este autor, a paisaxe é unha dimensión cultural na que as relacións entre o home e o medio están marcadas polo filtro da subxectividade. Sinala tamén que a subxectividade inherente á paisaxe cultural non lle resta realismo, non debendo caer no erro de considerar o non palpable como inexistente. Moi ao contrario, a paisaxe é a codificación cultural das sociedades, imprescindible para reducir as lagoas da comprensión humana do territorio (Ojeda Rivera, 2003).

Nesta complexa relación entre observadores e o corpo terreal observado, é de gran utilidade a concepción da paisaxe de Cosgrove e Daniels (1988). Estes autores sosteñen que é imposible analizar a paisaxe como un elemento físico pola imposibilidade de

achegarse sen o filtro da percepción humana e, polo tanto, só podemos analizar as súas características subxectivas. Por mor disto, explican a paisaxe na súa dimensión mental, imaxinaria e perceptiva en base ás representación do territorio (Cosgrove e Daniels, 1988). As teorías de Cosgrove e Daniels son semellantes ás achegas que se están a realizar desde disciplinas como a historia da arte na medida en que se centran na imaxe subxectiva da paisaxe máis que na súa análise física. Neste senso, López Silvestre define a paisaxe como «certa extensión de terreo que adquire unidade e independencia grazas á mirada atenta dun home que o valora en si mesmo» igualmente afirma que «para existir (a paisaxe) é preciso esa materia en bruto que chamamos territorio, pero por riba de todo a mirada dun home que o separe do resto e o aprecie en si mesmo.» (López Silvestre, 2004: 13). É de destacar como este autor volve pór o acento na relación existente entre o entorno e o ser humano. Coloca a mirada no centro da conformación da paisaxe como elemento mediador entre o espazo obxectivo e a subxectividade humana. A colación desta argumentación, Ojeda Rivera (2005) afirma que non podemos falar da existencia da paisaxe sen o elemento perceptivo. O elemento central desta definición de paisaxe é a relación do ser humano co medio definida a través da mirada. Nesta concepción da paisaxe Tuan fai unha análise das relacións emocionais e subxectivas das sociedades coa súa contorna, definindo esta conexión emocional como «topofilia» (Tuan 1974).

A mirada é o elemento intermedio entre a natureza e o home. Introduce a subxectividade propia de cada sociedade na percepción do territorio. O proceso de transformación dunha sociedade con «pensamento paisaxeiro» a outra con «pensamento sobre a paisaxe» da a chave para entender a subxectividade da mirada. Cézanne consideraba, a ausencia de interese pola paisaxe como unha mostra do atraso do campesiñado. Pola contra, Berque considera que a visión humana non é só unha cuestión de óptica, é tamén unha construción social e cultural (Berque, 2009a). A visión humana é parcial e selectiva. Só vemos aquilo que, intencionalmente ou non, queremos ver, obviando o resto. Esta selección é constante e varía dunha colectividade a outra. Ante un mesmo escenario visual dúas persoas ou colectivos diferenciados poden conformar unha imaxe paisaxística desigual. Exemplo esclarecedor atopámolo nas investigacións de Lucas i Vidal e Ordinas Garau (2013) que mostran a variación das percepcións do territorio entre sociedades mariñeiras e campesiñas. A mirada é un concepto eminentemente abstracto. Pode ser traducido como a intencionalidade ou

motivación de apreciar en si mesmo unha determinada porción de territorio. Polo tanto, é a propia mirada como elemento de motivación o que remata por confirmar a existencia da paisaxe. (López Silvestre, 2004).

As relacións que establecemos co mundo en forma de paisaxe son froito dunha construción social (Nogué, 2007b) ou psicolóxica. Porén, debe existir algo que regule estas relacións. Numerosos autores consideran que este “algo” é a cultura. Refírense a ela como elemento mediador entre o contorno e a reconstrución subxectiva a través da mirada. Deste xeito, podemos entender a cultura como o filtro da percepción humana, aquilo que inflúe e modifica a mirada sobre a contorna. Polo tanto, tamén altera as representacións que desta se poidan realizar. Maderuelo (2005) afirma que a paisaxe é un construtor cultural da sociedade. Nesta mesma liña, Cosgrove e Daniels (1988) reafirman a necesidade de ter en conta os factores culturais no estudo da paisaxe ao definila como unha imaxe cultural do mundo. Estes autores sosteñen a imposibilidade dunha percepción obxectiva do mundo. A cultura convértese nos anteollos que deforman a realidade, adaptándoa a uns elementos psicolóxicos preestablecidos.

Robertson e Richards (2003) afondan na vinculación entre paisaxe e cultura. Entenden a paisaxe como unha construción elaborada en base a elementos culturais. Do mesmo xeito, Paül (2006: 35) tamén incide no trasfondo cultural da paisaxe afirmando que podemos entendela como «un conxunto de valores, cualidades e significados culturais que requiren ser comprendidos». Na mesma liña, Raffaele Milani (2009: 49) describe a paisaxe como a impregnación cultural da natureza que se vai modelando en base a elementos históricos, culturais e sensitivos.

O anteriormente exposto dános a posibilidade de definir a paisaxe como unha imaxe ou idea culturalmente establecida da natureza. Segundo Escudero Gómez (2005) non existe para o ser humano a realidade pura e obxectiva senón a imaxe que desta se ten. A imaxe subxectiva, artealizada e valorizada do territorio é o que poderíamos denominar *paisaxe*. A referencia á paisaxe como idea ou imaxe mental é recorrente nos estudos da paisaxe. Roger (2007) afirma que esta é unha imaxe artealizada da realidade conformada na fase *in visu* polos artistas ata chegar a ser recoñecida e aceptada pola sociedade en xeral. Esta teoría é compartida por López Silvestre (2008) ao definir a paisaxe como unha imaxe ou representación dunha parte do mundo. Esta é conformada de forma subxectiva por un individuo ou grupo. Un exemplo práctico desta teoría é proposto por Ojeda Rivera e

Villa (2016). Na súa análise das representacións da paisaxe de Doñana na literatura e a pintura, mostran a diversidade do imaxinario paisaxístico en base a diferentes relatos e/ou imaxes.

Na maioría das reflexións que aquí se levan formulado é unha constante a subxectividade á hora de contemplar o territorio para poder falar con propiedade de paisaxe. Isto reflicte unha carga emocional e simbólica sobre o territorio que é preciso considerar e chegar a entender. As sociedades outorgan esta carga simbólica a determinados fragmentos do territorio que consideran portadores dunhas cualidades específicas que as diferencian do seu entorno. Esta argumentación é analizada por Paül e Labraña (2013) na contorna do mar galego. Exemplo semellante atopámolo en todos os valores establecidos en torno ás paisaxes vitivinícolas (Maby, 2002).

Para analizar este valor perceptivo da paisaxe é de utilidade achegarse a outros campos de estudos afíns que poden descubrir novas perspectivas. Na psicoloxía da percepción existen numerosos estudos que analizan os valores atribuídos aos territorios. Dan mostra da relación entre os valores atribuídos ao territorio e as crenzas ou conviccións da sociedade. Neste senso, Gibson (1966) e Gregory (1970) crean unha escola que vai marcar boa parte desta disciplina na actualidade. O gran número de estudos que se levan publicado desde a segunda metade do século XX demostran o carácter da paisaxe como idea ou imaxe subxectivada. Son de destacar os artigos de Ward (2013) e Howard (2013). Realizan unha análise de diferentes particularidades sociolóxicas que poden afectar á idea da paisaxe en base a diferentes elementos socialmente compartidos. Estes poden ser o xénero, a clase social, a contorna rural ou urbana e mesmo a actividade profesional.

Para o caso que nos ocupa, Kohsaka e Flitner (2004) analizan a diferente connotación que ten un mesmo bosque na sociedade alemá e xaponesa. Mentres os alemáns outórganlle unha connotación de misterio e romanticismo, os xaponeses denotan ter unha visión máis pragmática e utilitarista. Outra interesante análise comparativa é a realizada por Matless (1998) que analiza as diferenzas entre as valoracións da “paisaxe inglesa” e das demais nacións británicas. Estes dous estudos afirman a relación entre a cultura, a identidade territorial e a paisaxe.

A psicoloxía vén demostrando que as percepcións humanas sobre o medio son construídas por medio duns mecanismos psicolóxicos concretos que deforman a

realidade percibida adaptándoa a nosa maneira previa de entendela. Neste senso, é de especial interese a argumentación realizada por López Silvestre (2009). Utilizando de base estudos de psicoloxía perceptiva e filosofía da paisaxe afirma que a posibilidade de “ver” a paisaxe ten a súa orixe nunha serie de operacións psíquicas inconscientes ao percibir por filtración o mundo. Algúns destes mecanismos poden resumirse en dous grandes procesos:

- A. Delimitación: fai referencia á fragmentación do mundo polo ser humano. Incapaz de asimilar a totalidade da súa complexidade, vese obrigado a separar esta realidade en anacos autosuficientes, establecendo unhas fronteiras previamente existentes.
- B. Unificación: este proceso conforma a totalidade mediante tres procedementos mentais denominados selección, relación e anticipación. Permiten dar uniformidade e coherencia aos fragmentos e posibilitan que sexan interpretados polo individuo.

Estes procesos indican un tratamento interno das capturas da realidade que posteriormente son procesadas como imaxes ou figuracións subxectivas do mundo. É indubidable que a paisaxe ten unha parte de representación colectiva en base a coñecementos previos e a percepción, polo tanto, debe ser estudada como tal (Cosgrove e Daniels, 1988).

3.3. O turismo

O fenómeno do turismo, como a gran maioría das actividades económicas e humanas, non é comprensible sen unha vertente subxectiva. As valoracións, ideas, opinións ou sensacións que poidamos ter dun determinado lugar teñen unha influencia capital á hora de tomar a decisión de desprazarse para gozar do noso tempo de lecer (MacInnis e Price, 1987). Se ben as implicacións psicolóxicas son evidentes, o turismo tamén é un proceso espacial (Santos, 2008) polo que a imaxe dun destino turístico pódese definir como o conxunto que forman os aspectos tanxibles do destino e os aspectos máis intanxibles ou psicolóxicos (Echtner e Ritchie, 1991). Doutra banda, sen desbotar os atractivos de cada territorio, autores como Mourinho (1987) entenden a imaxe de

destino como unha interpretación subxectiva da realidade do destino turístico que se foi conformando pola acción turística. Destaca nesta definición a constante inmaterial como o fito clave para poder definir con acerto a imaxe de destino. En artigos máis recentes, San Martín e Rodríguez (2008), froito dun estudo sobre a composición da imaxe de destino de 807 turistas, afondan na definición da imaxe de destino como elemento psicolóxico, conformado polas valoracións cognitivas e afectivas cara o lugar. De xeito similar, Milman e Pizan (1995), sen desbotar a influencia dos atractivos e características do territorio, entenden a imaxe de destino como a impresión mental ou visual do lugar que é experimentada polo público en xeral. Nesta mesma liña, Lawson e Bovy (1977) reiteran a compoñente imaxinativa e perceptiva da imaxe turística. Defínena como un conxunto de coñecementos obxectivos acumulados sobre o lugar, consideracións previas, idealizacións e valoracións emocionais dun individuo ou grupo. Estes autores introducen a adquisición de coñecementos non publicitarios sen fins comerciais como unha porción da idea que se forma sobre un determinado destino.

Son diversas e múltiples as definicións que se poden dar sobre a imaxe de destino pero en moitos dos casos seguen patróns e ideas comúns. Neste senso, Ugarte (2007, 86-87), en base a diversas definicións, extrapolou dúas características comúns:

1. Trátase dun concepto puramente subxectivo que a pesar de basearse nunha realidade obxectiva (os atributos do destino) fórmase a partir de pensamentos, ideas, crenzas e percepcións dos turistas.
2. A imaxe non ten porqué tratarse como algo individual senón que pode ser compartida por grupos de persoas mediante representacións colectivas dun territorio.

En base a estas características a imaxe de destino enténdese como unha idea que se conforma por múltiples e diversos factores relacionados con aspectos percibidos polo turista. Igualmente, unha contorna turística pode ser adxectivada por diversas entidades con capacidade de influír no marketing territorial. Estas poden ter intereses diferentes ou mesmo antagónicos. Todo isto constrúe un sistema extraordinariamente complexo, de arduo control e coordinación. Os estudos que pretenden coñecer como é o proceso de conformación da imaxe dun destino turístico ou dunha rexión dan mostra desta complexidade (Santomil, 2011). O motivo é que a idea que posúe o visitante dun lugar non é unicamente proxectada polas entidades públicas ou privadas con competencias en

turismo que transmiten o que poderíamos definir como a imaxe “oficial”. De feito, estas imaxes oficiais son moi pouco significativas en relación ás achegadas polos *mass media* ou a opinión dos turistas que xa visitaron o destino con anterioridade (Ashworth e Goodall, 1990: 222). Os propios Ashworth e Goodall (1990) consideran decisivos os factores externos á promoción turística.

Neste senso, o turista xoga un papel esencial na conformación da imaxe dun destino na medida en que a súa propia experiencia e posterior valoración compartida comeza o que Jenkins (2003) deu en chamar o círculo das representacións. Neste proceso, as imaxes son producidas, proxectadas, percibidas, propagadas e perpetuadas. Este proceso repítese coas accións e valoracións dos turistas e do conxunto da mercadotecnia territorial. Como tamén apunta Jenkins (2003), conforme a imaxe primixenea se vai reproducir no círculo, a pluralidade e complexidade da imaxe vaise reducindo. Este proceso continua ata conformar ideas banalizadas, estereotipadas e sen contexto social, cultural ou territorial.

John Urry (1996) pon o acento no propio turista á hora de conformar a imaxe dun destino ao destacar a importancia da mirada deste en base a factores sociais e culturais preestablecidos. Igual que na conformación da imaxe paisaxística dun territorio, a imaxe de destino precisa da interacción da percepción humana para constituírse. Para o turista a imaxe é o elemento central para elixir un destino de forma previa o seu coñecemento directo. O turista busca visitar nun destino aquilo que imaxina e que se escapa da súa realidade cotiá (Urry 1996). Isto provoca que os promotores do destino conformen unha imaxe e uns servizos turísticos en base ao que o turista espera atopar, máis preocupados pola atracción dos visitantes que pola orixinalidade do propio lugar. Doutra banda, o turista está influenciado polas imaxes previas exportadas, conformándose un círculo de expectativas que inciden significativamente na estereotipación territorial.

Según Urry (1996) existen dous tipos de turistas e, polo tanto, dúas expectativas e imaxes territoriais:

- O turista romántico: cunha imaxe herdada do romanticismo, busca a soidade e unha relación sensitiva co territorio. As aglomeracións e un número excesivo de turistas son perxudiciais para a experiencia turística.

- O turista gregario ou colectivo: nacido do turismo de masas fordista, ao contrario que o romántico, o contacto persoal non é negativo, mesmo é necesario para que a experiencia turística sexa positiva.

Cabe sinalar que é reiterada a idea da dualidade da imaxe de destino turístico. Konecnik e Gartner (2007) consideran que esta confórmase por medio de diferentes compoñentes que se poden unificar en dous:

- Cognitivos: baseados no coñecemento obxectivo sobre un determinado destino ou lugar independentemente da fonte e da intencionalidade da mesma.
- Afectivos: son os sentimentos ou sensibilidades que lle produce ao consumidor aqueles elementos coñecidos sobre o destino.

O proceso final tradúcese nunha serie de accións ou preferencias influenciadas polos dous elementos anteriores, denominado o compoñente conativo. Senguindo unha liña similar sitúanse autores como Baloglu e McCleary (1999) que entenden que a imaxe de destino se conforma pola achega simultánea de factores persoais (psicolóxicos e sociais) e factores estimulares (fontes de información ou experiencia previa). Sexa como for, a conformación da imaxe de destino é un proceso complexo e perceptivo polo que é preciso un elemento obxectivo con características e aptitudes que consideramos reais, así como unha valoración desa realidade.

Neste proceso que busca a comprensión de cómo se vai conformando a imaxe de destino é preciso citar a obra de Gunn (1988). Este autor entende que a experiencia do turista resúmese en sete fases:

1. Acumulación de imaxes mentais de experiencias de viaxes.
2. Modificación destas imaxes por información adicional.
3. Toma da decisión de viaxar ao destino.
4. Viaxe ao destino.
5. Experiencia e vivencias no destino.
6. Volta ao lugar de orixe.
7. Modificación da imaxe previa en base ás experiencias no destino.

O modelo de experiencias turísticas de Gunn (1988) ten un patrón similar a moitas das definicións de imaxe de destino que se citaron, como por exemplo a de Echtner e Ritchie (1991), que entenden a imaxe de destino como unha interacción entre as

características e atributos obxectivos do destino e a súa percepción polo turista. O proceso cognitivo obsérvase no modelo de Gunn nas fases 1, 2 e 7, sendo a 1 e a 2 a adquisición dunha imaxe indirecta do destino e a 7 a creación dunha imaxe de destino tras percibir os atributos de destino. Como veremos máis adiante, a imaxe conformada previamente nas fases 1 e 2 vai influír de forma moi significativa na conformación final da imaxe na fase 7 (Chon, 1992).

En resumo, estes autores definen dúas fases principais de conformación da imaxe do destino, unha primeira, previa á visita, e a segunda que se conforma unha vez foron experimentados de primeira man os atractivos do destino. Phelps (1986) define estas etapas como imaxe primaria e imaxe secundaria. A imaxe secundaria conformaríase en base a experiencias non directas, información escolar, publicidade, cultura ou identidade do suxeito, adquiridas previamente á estancia no destino. A primaria conformaríase en base a datos adquiridos no contacto directo coa realidade de destino. Asemade, a imaxe primaria sería tamén definida por Fakelle e Cropton (1991) como a imaxe experimental posterior á visita conformada en base á lembranza da experiencia directa. Segundo Gunn (1988) esta imaxe indirecta, que Phelps (1986) denomina secundaria, está dividida en dúas tipoloxías de imaxes:

1. Imaxe orgánica: é a adquirida por fontes non comerciais sempre que a súa intención non sexa comercial nin de marketing. Fundaméntanse en opinións de coñecidos, foros de información ou educación.
2. Imaxe inducida: é a adquirida por fontes con intención comercial ou de marketing e partiría das entidades con competencias ou capacidade de crear imaxe de destino cunha finalidade económica.

Deste conxunto de procesos ou fases de conformación da imaxe, nace a imaxe subxectiva e global do destino, influída polos aspectos culturais, sociais, económicos, educativos, publicitarios, e experienciais (Santomil, 2011: 43). Parámetros similares argumenta Ugarte (2007: 90) ao definir a imaxe global do destino como a idea final froito das «avaliacións cognitivas e afectivas». O propio Ugarte (2007: 90) citando a Gartner (1986) afirma que a imaxe dun destino é un conxunto de axentes que xeran información con intereses diferenciados pero que inflúen no turista ata conformar unha imaxe única. Neste senso, é de especial relevancia a achega de Santos (2008) ao indicar a importancia dos procesos de creación de imaxe nas identidades territoriais. Este autor

introduce a multidimensión das identidades ou significados dun determinado lugar ou destino.

PROCESOS E CLASIFICACIÓN DA IMAXE DE DESTINO

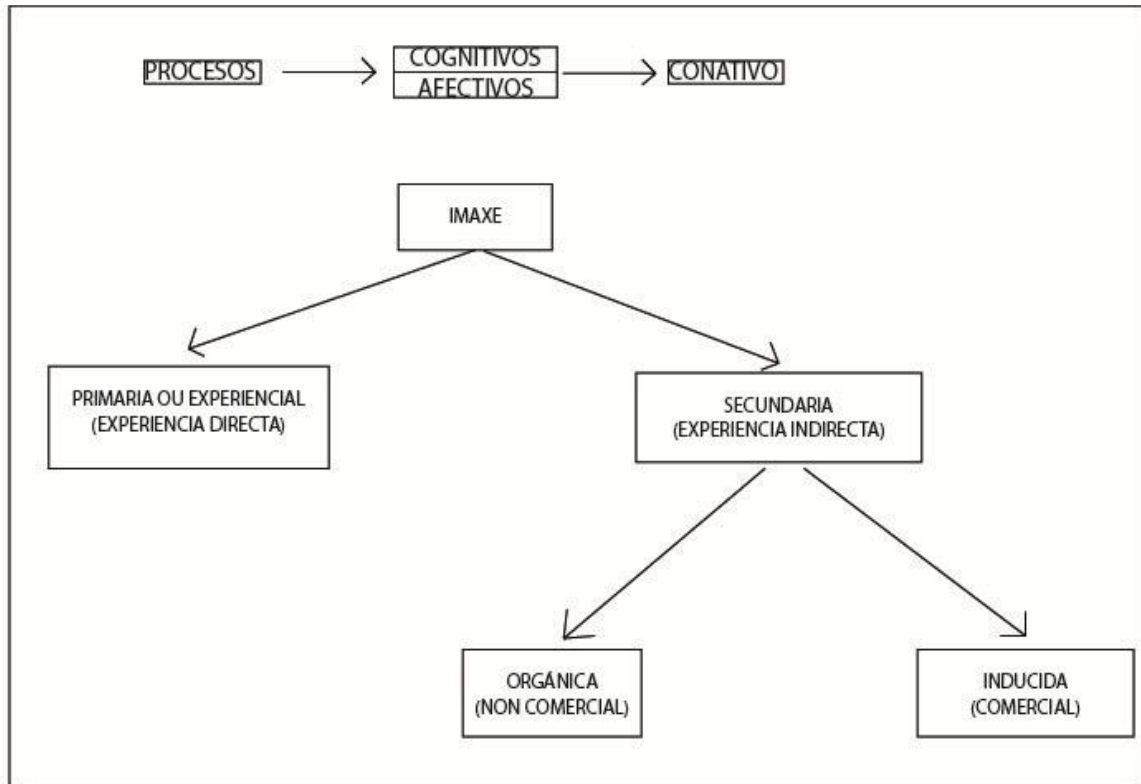

Figura 3. Procesos e clasificación da imaxe de destino. Fonte: Elaboración propia a partir dos artigos de Gunn (1988), Phelps (1986), Fakelle e Cropton (1991) e Ugarte (2007).

3.3.1. A importancia da imaxe de destino

Os valores inmateriais aplicados a determinados obxectos ou territorios teñen unha importancia capital para o conxunto de decisións e opinións que deben tomarse diariamente. Este conxunto de estimacións subxectivas posúen unha especial importancia no sector turístico na medida en que, en numerosas ocasións, a toma de decisión de consumo realízase a moita distancia e sen contacto directo co obxecto de consumo. Polo tanto, o acto de compra realízase en base á idea adxectivada dun determinado territorio que se establece nas nosas mentes mediante fontes secundarias. Son moitos os traballos e investigacións que veñen corroborando a importancia da imaxe para os destinos turísticos, sexan cidades, rexións, ou nacións. Kotler et al.

(2007) fan unha ampla revisión da posta en valor dos lugares e os destinos turísticos, especialmente en Latinoamérica. No seu estudo analizan unha gran parte das estratexias de comercio e posta en valor dos destinos turísticos. Establecen como unha das ferramentas chave prestar especial atención á imaxe nas múltiples dimensións que esta se pode relacionar cun territorio.

A devandita importancia da imaxe acrecéntase na medida en que a globalización capitalista avanza e os competidores increméntanse exponencialmente. Así, cónfórmase un mundo ultracompetitivo no que é preciso ofertar novidades e diferenciarse. É o que podemos definir como posicionamento, entendido como a busca dun lugar único e diferenciado na consciencia do consumidor que lle permita distinguirse do resto de atributos e promesas ofertadas polos demais competidores (Ugarte, 2007). Para o caso que nos ocupa, no turismo, o posicionamento é un factor esencial nas dinámicas dos destinos turísticos (Crompton et al, 1992). Conceptos como o de marca xogan un papel crucial na diferenciación dos destinos turísticos en relación aos seus competidores. Estes conceptos conforman unha estrutura mental do lugar que debe atraer a un público que non ten un coñecemento directo do mesmo. Neste senso, o traballo de Catalone et al. (1989) vai definir a imaxe do destino como unha das pezas imprescindibles para levar a cabo con éxito o proceso de posicionamento e a percepción positiva dos destinos turísticos.

O posicionamento é un factor clave para pór o destino turístico nun lugar privilexiado na mente dos consumidores. Pola contra, entendendo o turismo como a industria de consumo que realmente é, a imaxe preséntase como unha ferramenta para influír no comportamento e nos hábitos de consumo. Cabe sinalar neste caso a investigación de MacInnis e Price (1987) na que se estuda que elementos inflúen no proceso de selección do produto por parte do consumidor. Afirmar pois, que no momento de selección dun determinado produto inflúen tanto un pensamento razoando e discursivo sobre os atributos do produto como a imaxe que deste se ten. Esta teoría levada ao campo do turismo é aplicable no proceso de decisión de visitar un ou outro destino, entendendo este proceso de decisión como acto de consumo. Neste senso, Dellaers et al. (1998) afirman que o proceso de selección dun destino turístico fundaméntase en dous factores principais: as actividades e servizos que ofrece o destino (proceso discursivo) e os atractivos (incluídos na imaxe). Igualmente, Stabler (1988: 134) afirma que a imaxe inflúe de forma directa na decisión do consumidor «os condicionamentos físicos

psicolóxicos, culturais, sociais ou económicos dirixen o comportamento e estes son condicionados pola experiencia, a información e as preferencias individuais para crear imaxes da realidade».

Se ben é certo que a imaxe dun determinado destino inflúe en gran medida na toma de decisión final de consumir un determinado territorio, non é menos certo que o comportamento do turista, unha vez xa recalou no lugar, tamén está afectado polos compoñentes subxectivos das imaxes, opinións e informacións previas á visita. Neste senso, é revelador o estudo de Jenkins (2003) que analiza o comportamento de mochileiros canadenses en Australia. Neste colectivo considérase de antemán que buscan unha expectativa de viaxe alternativa ou minoritaria. Pola contra, Jenkins (2003) demostrou que o 77% destes turistas visitaban e fotografaban aqueles lugares máis destacados e representativos de Australia. Este comportamento simplificador da conduta humana non ten que ver só coa conformación da imaxe de destino, senón coa simplificación e banalización desta imaxe ata conformar estereotipos.

Seguindo unha liña cronolóxica en relación á experiencia turística, moitos fan referencia á vinculación entre a imaxe de destino e o grao de satisfacción do turista, así como á súa lealdade unha vez rematada a súa estancia no lugar (Lazarus, 1991; Álvarez García et al, 2012). En primeiro lugar, buscan investigar se existe unha relación entre as opinións previas e posteriores. En segundo lugar, comprender como interactúan as percepcións directas e as imaxes mentais. Dunha banda, autores como Oliver (1980) consideran que a relación entre as expectativas previas e a realidade do destino sempre soe coincidir cunha desconformidade e desilusión. Isto deberíase a que os destinos non soen cumprir as expectativas das imaxes máis positivas. Outros autores consideran que a relación entre a imaxe previa de destino e as experiencias no propio destino, si pode xerar unha percepción posterior positiva (San Martín e Rodríguez, 2008). Nunha liña intermedia ou relativista, Chon (1992) volve a demostrar a importancia da imaxe no instante de valorar ao destino unha vez rematada a viaxe. Segundo o seu estudo, unha imaxe positiva previa do destino acompañada dunha experiencia negativa xera percepcións moi negativas. Pola contra, unha imaxe previa negativa e unha experiencia positiva mostra un maior grao de satisfacción que se tanto a imaxe como a experiencia fosen positivas.

Independentemente de se a imaxe de destino inflúe positiva ou negativamente na satisfacción do turista, o que si veñen demostrando é que no mundo do turismo como no

conxunto de industrias do consumo, a imaxe do produto ten unha importancia capital. Isto é especialmente evidente nun campo no cal a decisión de consumir faise, na maioría dos casos, sen un coñecemento directo do produto. É así que a capacidade da imaxe está de sobra demostrada. Pola contra, a actitude e atención cara esta non sempre é a máis axeitada desde as entidades con competencias na materia. Fronte ao relativo desinterese por conformar estratexias coordinadas de imaxe turística, novas dinámicas como o *Nation branding* ou o *City marketing* buscan crear unha imaxe global de destino. Estas estratexias tentan coordinar un gran número de axentes con capacidade para xerar imaxe. Doutra banda, a forza da imaxe atraeu grandes intereses por parte de diversas entidades e dirixentes nacionais que utilizaron a forza da imaxe turística para traspasar os campos do turismo cara a xeopolítica e a loita de poder.

3.3.2. A marca e a súa imaxe no turismo

O concepto de marca soe ser vinculado ao de imaxe de destino na medida en que ámbolos dous poden comprenderse como un elemento inmaterial, unha idea ou imaxe valorizada cunhas características subxectivas. Esta semellanza provoca que, en ocasións, a marca chegue a absorber a imaxe eclipsando un aspecto esencial para a xestión do destino, tal e como indica Santos (2008) citando a Konecnik e Gartner (2007). Pola contra, malia a semellanza, a imaxe de destino difire en diversos aspectos do concepto de marca. A marca é dual, cunha parte material e outra inmaterial. É definida por Costa (2004) como unha moeda de dúas caras, cun signo sensible (parte material) e un signo visual e verbal (parte inmaterial). De forma concordante, Valls (1992) entende a marca como un todo integrado por un elemento subxectivo (pronunciado) e outro palpable composto por un sinal.

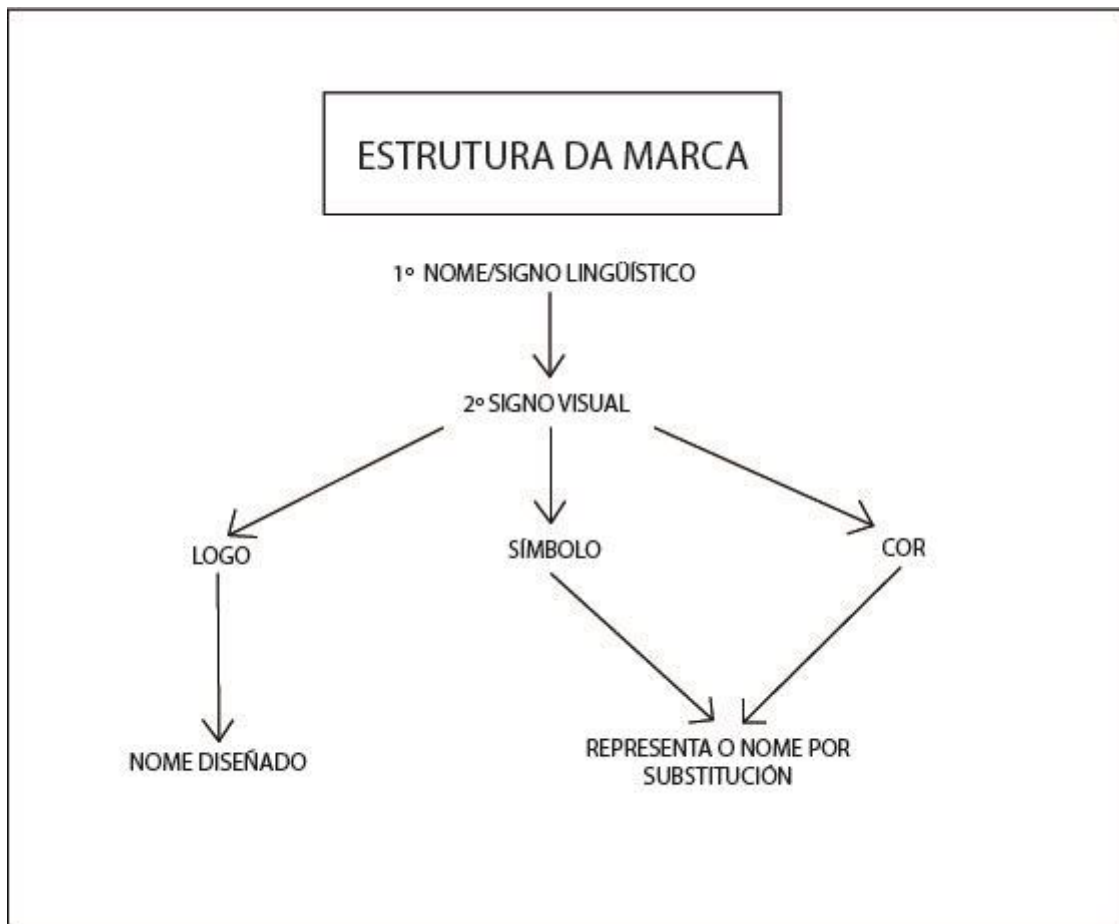

Figura 4. Estructura da marca. Fonte: Elaboración propia a partir do libro de Costa (2004).

Se ben é certo que a composición da marca posúe dúas vertentes (obxectiva e imaxinativa) Costa (2004: 14) afirma que a parte física, o deseño do signo sensible, é anterior aos signos visuais e verbais. Establécese primeiro o elemento representativo do produto e posteriormente imbúese de significado. No caso que nos ocupa, ten especial interese coñecer cal é o proceso de significación dunha marca turística. Tamén como é a orde temporal que segue á conformación da parte física da marca do destino e o imaxinario a ela asociada. Como o propio Costa (2004) afirma, o obxectivo e a finalidade da marca é precisamente significar o produto en base a uns atributos escollidos como os máis convenientes polos promotores da imaxe. De seguirse esta orde temporal, estaría esclarecido que a conformación do imaxinario dun destino non xurdiría como un elemento espontáneo froito da promoción múltiple de imaxes de diferentes fontes. A entidade promotora da marca física vincularíalle aos elementos inmateriais (a imaxe) que mellor se axustasen cos seus propósitos.

Esta imaxe de marca conforma o valor inmaterial do produto que o diferencia e posiciona no mercado en relación aos seus competidores. Heude (1989) define a imaxe de marca como unha representación mental conformada por un grupo de individuos de forma máis ou menos consciente. Nesta mesma liña, Costa (2004: 108) afirma que no mundo mental as percepcións directas do mundo físico convértense en sensacións, experiencias e emocións. A memoria sintetiza todo isto en imaxes mentais. Asemade, «a parte inmaterial da marca é o que poderíamos definir como a imaxe da marca a cal para entendela é preciso penetrar no imaxinario social, na psicoloxía cotiá, o mundo persoal das aspiracións, as emocións e os valores.» (Costa, 2004: 106).

A marca e os valores construídos ao seu redor buscan facerse un oco dentro dun sistema de competencia absoluta no que é preciso reconstruír as utilidades e características reais do produto que o diferencien dunha competencia moi similar. En resumo, cando falamos de marca estamos falando de posicionamento. Pola contra, a imaxe de marca non é asimilable coas diferentes imaxes promotoras do produto ou destino. Segundo Ugarte (2007: 85) as imaxes exportadas do destino, previamente a ser asimiladas e percibidas polo futuro turista, son o que se podería definir como a identidade de marca do destino (o que emite a empresa ou os promotores do destino). Segundo o propio Ugarte (2007), non sempre a imaxe e a identidade de marca coinciden, polo que é preciso realizar estudos cuantitativos e cualitativos para determinar as disparidades entre o que se quere vender e o que os consumidores van comprar.

Para o caso que nos ocupa, é de especial interese referirnos ao marketing territorial, xa sexa de países, destinos ou lugares. Entendemos marketing territorial como unha ferramenta para o desenvolvemento económico e social dun concello, rexión, país ou territorio (Ferrás et al, 2001). Posúe ademais unha gran multidimensionalidade nas súas prácticas posto que, como xa vimos, este tipo de procesos posúen múltiples fontes de significación. Así, Kotler et al. (2007: 80) establece catro tipos de promoción diferentes: marketing de imaxe, marketing de atractivos, marketing de infraestruturas e marketing de persoas. Dentro desta compra venda de territorios, os destinos turísticos son outros fragmentos de terreo inventado, ou, mellor dito, imaxinado, que pretendemos incorporar nunha mellor posición á consciencia dun determinado grupo. Para isto a marca é un factor esencial.

3.3.3. Imaxes banais e estereotipos

Cando falamos de estereotipos é imprescindible comezar citando Walter Lippmann como a persoa que acuñou o termo no 1922. A vida de Lippmann é de utilidade para comprender o fondo dun concepto que é de especial importancia nos estudos de turismo. O turismo adáptase á nova sociedade de información que busca a instantaneidade na adquisición de novos coñecementos. Tal e como indica Ronald Steel no prologo de *Public Opinion*, a obra de Lippmann viuse moi influenciada pola sensibilidade adquirida no seu período de propagandista durante a primeira guerra mundial (Lippmann, 1922 *apud* Lippmann, 2003). Este feito indícanos que o propio concepto de estereotipo ten a súa orixe nun período e nunhas prácticas que establecen como principal obxectivo a manipulación e o adulteramento das mensaxes. Tradúcese isto nunha planificada desinformación, na prontitude dos tempos da mensaxe e na sinxeleza do discurso. Nestas circunstancias, Lippmann (1922 *apud* Lippmann, 2003) define os estereotipos como imaxes mentais ou «patróns» reduccionistas da realidade que a humanidade emprega para ter unha idea abarcable do mundo, aínda que estas sexan ficticias, irracionais e manipuladas tanto polo poder como polos nosos valores culturais e morais preestablecidos (1922 *apud* Lippmann, 2003).

Dende as achegas de Lippmann, o concepto de estereotipo e as súas consecuencias en campos como a política, a psicoloxía social ou o turismo foron moi recorrentes. Deste xeito, Noya (2007) desde o enfoque da xeopolítica e a gobernanza dos países defíneo, citando a Furnham e Lamp (1986), defíneos como «crenzas hipersimplificadas, ríxidas e xeralizadas a cerca de grupos de xente segundo os cales todos os individuos do grupo se consideran posuidores dun mesmo conxunto de características dominantes.» (Noya, 2007: 31). Sangrador García (1981) manifesta a necesidade de que as definicións de estereotipos teñan operatividade e non se enfoquen cara un determinado tipo de estereotipo específico. Con estas premisas, citando a Mackie (1973), define os estereotipos como crenzas populares sobre os atributos que caracterizan a unha categoría social e sobre os cales hai un consenso substancial. As diversas definicións de estereotipo achegadas desde o campo da psicoloxía social ou a ciencia política soen asumir o recorrente sesgo de limitar as categorizacións simplificadas a grupos sociais esquecéndose do territorio. Esquecese así o discurso valorizado do territorio, que en numerosas ocasións, presenta gran parte das características do estereotipo aplicado ao grupo social.

A noción de estereotipo apoiada por Sangrador García (1981) non limita os estereotipos a connotacións negativas nin positivas dun determinado grupo social ou territorio. Neste senso, non consideramos que a visión estereotipada teña que ser por sistema nin positiva nin negativa, mesmo podendo ser multidimensional con elementos percibidos como gratos e outros non desexables. É de especial interese a reflexión achegada por Santomil (2011) onde indica diferentes percepcións estereotipadas dos galegos. En ocasións, unha visión estereotipada ou banalizada, mesmo tendo consecuencias negativas para un determinado territorio ou grupo social, pode ser entendida como neutra mais posuíndo unha intencionalidade clara.

Dende o mundo do turismo, o estereotipo foi usado co fin de destacar aqueles elementos que se consideraban máis particulares para darlle «carácter ao destino» (Santos, 2008). Deste xeito, Terkenli (2002) define os estereotipos como unha reiteración constante de elementos reducidos ou simplificados que se repiten en masa cunha longa permanencia na consciencia colectiva. Esta definición de estereotipos entronca ben coa teoría dos ciclos das representacións de Jenkins (2003) que estuda como se van repetindo diferentes imaxes icónicas de determinadas contornas ata acabar reducindo o seu significado a un pequeno número de elementos, ideas e representacións recorrentes. Estas imaxes, son repetidas polos exportadores de imaxe para axustar a identidade do seu destino ao que o turista espera deste lugar en base á “mirada” conformada de antemán (Urry, 1996).

3.4. Do espazo á nación pasando por algún lugar

Neste apartado imos introducir aquelas divisións socialmente establecidas dese espazo físico que moi acertadamente López Silvestre (2004) definía como o «mundo en si». Comprender conceptos como *territorio*, *lugar* ou *rexión* é esencial para analizar o desenvolvemento das Rías Baixas desde a perspectiva da xeografía social e cultural. Nestas “entidades” que compartimentan o territorio en anacos, moitas veces superpostos, xa non é preciso evidenciar a presenza dun gran muro, aduanas ou controis fronteirizos. A nova xeografía rexional busca comprender estas compartimentacións atendendo máis a súa percepción que a súa estrutura física ou lexislativa. Un exemplo introdutorio son os estudos que analizan a conformación de rexións en áreas fronteirizas, especialmente influídas pola política rexional europea, nas que a fronteira

pasa a ser o centro xeográfico da rexión máis que unha liña de separación (García Álvarez e Trillo Santamaría, 2013).

Como xa dixemos, a paisaxe ou a imaxe turística dependen do medio físico, mesmo se estudamos estes conceptos desde unha perspectiva sociocultural. Neste novo apartado imos tratar o medio non como un elemento xeomorfolóxico, nin como unha abstracción cuantitativa, senón desde a perspectiva que dá a mirada humana. As definicións destes termos son diversas e difiren entre disciplinas ou estratos sociais. O termo *país* reflexa especialmente esta diversidade aplicada a un concepto territorial. Dunha banda, é sinónimo de Estado ou Estado-nación, acuñado nos procesos de nacionalización social como substituto aparentemente máis neutro da nación, co fin de presentar a patria como un corpo de orixe case natural, máis que como un proceso histórico-social (Lacoste, 2008). Doutra banda, entendido no ámbito popular como elemento de “propiedade” mesmo, sinónimo de “lugar”.

Esta ambigüidade obsérvase noutro dos conceptos máis clásicos da análise xeográfica. Falamos pois, do concepto de *territorio* ou de *territorialidade* definida como a intención dun individuo ou grupo de afectar, influenciar ou controlar persoas, fenómenos ou relacións delimitando e afirmando o control sobre unha área xeográfica determinada (Sack, 1986: 19). O territorio é un elemento socialmente constituído máis que unha delimitación natural. É froito dun contexto social polo que é cambiante e evolutivo conforme se modifica o marco de relacións socio-espaciais (Sack, 1986). A comprensión do territorio como elemento mutable no tempo dependendo das dinámicas sociais é compartida por Spíndola Zago (2016) ao afirmar «El territorio, por tanto, es consecuencia del devenir histórico y vive las mismas transformaciones que la población.» (Spíndola Zago, 2016: 36). Nesta liña, son especialmente interesantes as reflexións de MacLeod e Jones (2007) sobre a territorialidade da nova división rexional do mundo.

Outros autores entenden o territorio como o resultado das relacións de forza e poder de diferentes actores sociais. Neste senso, Correia de Andrade (1996) entende que o territorio relaciónase coas dinámicas de dominación ou xestión do espazo pola sociedade. Nesta liña, Di Mateo (1993) analiza o territorio desde unha perspectiva marxista. Así, o territorio estaría dividido na infraestrutura, a superestrutura e a metaestrutura. Dentro destes elementos existirían relacións entre o espazo, as

ideoloxías, os individuos, as actividades económicas ou os lazos emocionais co territorio. Para Zoido et al. (2013) é preciso diferenciar entre os conceptos de *espazo* e de *territorio*. Este último enténdese, en primeiro lugar, pola súa necesidade de dominio. En segundo lugar como aquel espazo «adaptado a las necesidades del grupo o sociedad que lo ocupa y lo transforma de acuerdo a las necesidades cambiantes, en un continuo proceso de territorialización.» (Zoido et al, 2013: 368).

Para analizar as dinámicas territoriais Mondoñeiz e Delgado (1996), afirma que deben terse en conta diversas consideracións. Estas poden ser entendidas como unhas características xerais do territorio. Nestas son palpables as diferentes definicións do territorio.

- 1- «Toda relación social tiene ocurrencia en el territorio y se expresa como territorialidad.
- 2- El territorio es un espacio de poder, gestión y de dominio del Estado, de individuos, de grupos y organizaciones y de empresas locales, nacionales y multinacionales.
- 3- El territorio es una construcción social y nuestro conocimiento del mismo implica el conocimiento del proceso de producción.
- 4- La actividad espacial de los actores es diferencial [j] y por lo tanto es desigual
- 5- En el espacio concurren y se sobreponen distintas territorialidades locales, regionales, nacionales y mundiales, con intereses distintos, con percepciones, valoraciones y actitudes territoriales diferentes, que generan relaciones de complementación, de cooperación y de conflicto.
- 6- El territorio no es fijo sino móvil, mutable y desequilibrado [j].
- 7- El sentido de pertenencia e identidad, el de conciencia regional, al igual que el ejercicio de la ciudadanía y de acción ciudadana, solo adquieren existencia real a partir de su expresión de territorialidad [j] ». (Mondoñeiz e Delgado: 1996: 122-123).

A territorialidade exprésase necesariamente a través da acción social sobre o espazo vivido. Os actores sociais desenvolven as súas accións co fin de delimitar áreas de poder creando memorias espaciais e unhas visións concretas do pasado (Kuri Pineda, 2017). A consideración do espazo social como o resultado dunha loita de poderes, é defendida por Bourdieu (1999). É de destacar a importancia dada por este autor ás imaxes sociais

entendidas como representacións colectivas. Neste senso, a imaxe como concepto transversal é clave para conformar e delimitar o territorio e o espazo. Igualmente, Para Milton Santos (1997) o espazo é unha construción histórica. Para desenvolver a súa teoría de creación do espazo, propón dous sistemas diferenciados pero que interactúan de forma necesaria. Estes son os sistemas de obxectos e os sistemas de accións.

No dicionario de urbanismo de Zoido et al. (2013) o espazo non é definido en si mesmo. Pola contra, este noméase na medida en que está adxectivado por unha característica específica dentro do territorio (Espazo aéreo, natural, protexido etc.) desde outra perspectiva Spíndola Zago (2016) afirma que «podemos concebir el espacio en la globalización como un conjunto geográfico de puntos, líneas virtuales que no conforman un territorio ni continuo ni contiguo, y cuya extensión solo se mide por la existencia, en todo caso, de una red de clientes.» (Spíndola Zago, 2016: 33). A consideración do concepto de espazo como produto social desbota a súa consideración como elemento físico palpable. Este solo podería ser considerado de forma abstracta. Pola contra, en base a estas definicións, a diferenciación do espazo con outros conceptos como o de territorio ou o de lugar queda desdibuxada. Neste senso, Castells (1974) afirma que desde unha perspectiva social non se pode falar de espazo como elemento físico exclusivo. Para Castells (1974) é necesario unir o concepto de espazo co do tempo. Para o autor o espazo é un elemento desenvolto ao longo do tempo mediante a interacción e as relacións sociais.

Tuan (2001) tamén establece limitacións no concepto de espazo. Se ben non o nega como Castells, afirma que existen diferenzas entre este concepto e o territorio imbuído cunha carga simbólica. Este último sería o lugar. Enténdese como aquela simbolización ou adxectivación do espazo por parte do ser humano que lle outorga unidade e o articula. Diferénciao do espazo entendido como un concepto máis abstracto, sen a intervención humana. Para Tuan (2001) a transformación do espazo en lugar require dunha experiencia vital sobre o mesmo, é dicir, primeiro coñecelo a través da percepción dos nosos sentidos e despois conformar unha imaxe mental ou un esquema do lugar nas nosas mentes. Neste senso, Darby (2000: 50) coincide con Tuan ao definir o espazo como atemporal, sen narracións e non nomeado pola cultura dominante que o coloniza. Pola contra, o lugar está indefectiblemente unido á experiencia persoal. A este respecto, Tuan (2001) formula dous exemplos.

Exemplo 1: persoa que aprende a camiñar por un labirinto.

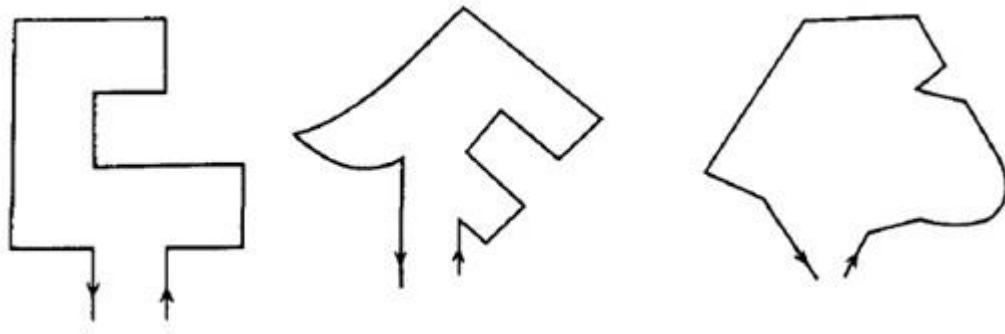

Figura 5. Sistema de creación do lugar. Fonte: Tuan (2001:73).

Tuan explica así o exemplo: «distortion in drawn mazes. Subjects who have learned how to walk through the maze nonetheless have difficulty reproducing it in drawings.» (Tuan, 2001: 73). O que deducimos da figura 5 é que no proceso de coñecer o labirinto, o cerebro humano traza unha serie de liñas, puntos e guías que lle axuda neste proceso. No seu desenvolvemento, o esquema mental do labirinto non é unha copia exacta da realidade senón unha distorsión da mesma en base a procesos internos. Esta distorsión da realidade é a culminación da apropiación do espazo por parte do individuo. Esta apropiación está influenciada polo coñecemento adquirido e pola cultura do individuo.

Exemplo 2: Imaxe mental da Polinesia

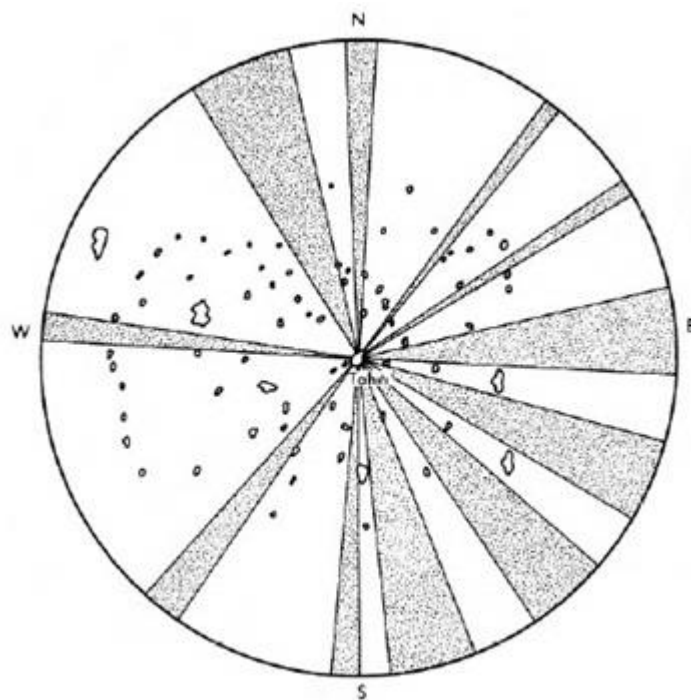

Figura 6. Imaxe mental da Polinesia. Fonte: Tuan (2001:84).

Esta figura é descrita por Tuan como: «Tupaia's image of the pacific Ocean. To the Polynesian navigator the ocean is dotted with landmarks. Looking outward from the home base only a small portion of the ocean surface, represented by the shaded sectors is empty, without islands.» (Tuan, 2001: 84). Na figura 6 vemos as liñas e puntos que Tuan define como as marcas que axudan a conformar a imaxe mental do espazo e por ende do lugar.

Pola contra, este mesmo exemplo podería moi facilmente ser considerado como unha rexión ou mesmo unha nación. Nesta liña, Paasi (1986) formula diferenzas entre os conceptos de lugar e de rexión. Paasi (1986: 113) cita a Tuan e recorda que, para este, o lugar é aquilo que estrutura o espazo. Isto implicaría que o lugar sería calquera cousa que tivera significado para un individuo ou un grupo de persoas (Paasi, 1986: 113). É neste punto onde radica a diferenza entre a teoría de Tuan e de Paasi. Para Tuan calquera entidade individual ou colectiva podería ser considerada como lugar (o cal incluíría a práctica totalidade das divisións do mundo). Para Paasi o lugar vincúlase coa apropiación do espazo por unha persoa de forma individual e illada, polo que as

expresións territoriais de grupos estarían excluídas de ser definidas como lugar. Para Paasi o lugar é un produto da experiencia que está en continuo cambio.

A distinción entre o individual e o colectivo é unha das diferenzas que destaca Paasi entre o lugar e o concepto de rexión. Esta diferenciación do lugar de Paasi (1986) coincide coa definición de Darby (2000) na medida en que os dous acertan en vincular o lugar coa experiencia individual, excluindo a consciencia colectiva. Do mesmo xeito, Sack (1986: 63-64) analiza en conxunto as teorías de Tuan e Paasi sobre a concepción do lugar e o espazo destacando a importancia do tempo e, en especial, da experiencia para poder comprender o concepto de lugar. Como última reflexión é interesante como no actual mundo globalizado que tende cada vez máis cara a estandarización e banalización, estas teorías comezan a quedar obsoletas pola emerxencia de territorios sen discurso (Nogué, 2007). Igualmente, para Zoido et al. (2013) a percepción individual é única para cada persoa e cambiante co paso do tempo.

Paasi (1986), fronte ao concepto individual de lugar, establece a rexión como aquela delimitación territorial marcada pola consciencia colectiva. Outra das principais características que diferencian a rexión do lugar é a necesidade de institucionalización desa entidade territorial. Esta defínese como o «proceso polo cal unha unidade territorial emerxe como unha parte da estrutura espacial dunha sociedade e convértese nunha unidade establecida e recoñecida claramente en diferentes esferas da acción e a consciencia colectiva» Paasi (1986: 111-112). Toda a teoría de Paasi tivo un grande éxito na nova xeografía rexional ao transcender a concepción clásica de rexión natural. Foi orixe de numerosas publicacións nas últimas décadas do século XX e principios do XXI, sendo utilizada para a análise de procesos de rexionalización. Con todo, tamén recibiu numerosas críticas, en especial polo aparente solapamento da súa teoría de rexión con outras entidades territoriais. Tanto para analizar a potencialidade da aplicación das súas teorías como as críticas á mesma, no artigo de Paül e McKenzie (2015) estúdanse os procesos de rexionalización en Australia en base á teoría de Paasi.

Neste senso na obra de Zoido et al. (2013), enténdese por rexión a «Porción de la superficie terrestre que presenta unos rasgos diferenciados, posee unas señas de identidad propias y es el resultado de procesos de individualización a lo largo del tiempo.» (Zoido et al, 2013: 326). Igualmente, a rexión podería ser entendida de forma dual. Dunha banda, desde unha perspectiva coloquial como división primeira dos

estados ou como un conxunto de estados ou países con características similares. Doutra banda, enténdese a rexión como unha porción de territorio dotada dunhas características comúns ou similares. Estas características son froito das dinámicas sociais na súa interacción co medio. Atendendo a esta última definición, déixase constancia da importancia de empregar conceptos como espazo ou territorio á hora de definir a rexión (Zoido et al, 2013: 327).

Nesta mesma liña, García Álvarez (2001) entende as rexións como ámbitos de identidade colectiva, construcións mentais percibidas e sentidas por un grupo máis ou menos amplo de persoas (García Álvarez, 2001: 21). Noutra das súas obras, García Álvarez (2006) establece diferentes etapas no proceso de rexionalización. Estas, non teñen unha orde cronolóxica fixa:

- Proceso de delimitación externa e articulación interna: este proceso desenvólvese, dunha banda, ao establecerse as fronteiras da propia rexión, xa sexan fronteiras clásicas ou mentais e, doutra banda, ao comporse unha estrutura territorial funcional no ámbito da mesma.
- A construción simbólica da rexión: dáse pola adquisición de elementos simbólicos e adxectivadores do territorio que introduzan un valor sentimental recoñecible polos cidadáns. Estes poden ser himnos, bandeiras, imaxinarios territoriais e mesmo o nome da propia rexión. Esta fase corresponderíase coa construción da identidade rexional.
- O desenvolvemento dunha forma institucional: reproduce a imaxe da rexión na educación, na prensa, na literatura e na creación de administracións rexionais encargadas de perpetuar a propia rexión.
- Perpetuación da rexión: baséase en continuar o proceso de institucionalización unha vez a rexión xa estea conformada e recoñecida na consciencia colectiva do sistema espacial. (García Álvarez, 2006: 45)

A concepción de rexión como entidade colectiva establece relacións coa cultura da sociedade que pensa ese territorio. Desenvólvese así a idea de rexión cultural entendida como unha área onde se enmarca unha determinada cultura que á súa vez deixa impresa sobre a área os seus atributos culturais (De Blij e Murphy, 1999: 9). Igualmente, o devandito desenvolvemento dunha rexión como entidade socialmente recoñecida

vincúlase co concepto de rexións perceptivas. Fai referencia ao noso coñecemento acumulado sobre cada rexión e cultura (De Blij e Murphy, 1999: 10).

A rexión diferénciase do lugar ou o espazo por estar constituída por unha colectividade. Malia isto, existen outras “entidades territoriais” como os estados ou as nacións que tamén están constituídas por colectividades. Para Paasi (1986) a diferenza entre a rexión e o Estado-nación non reside nos símbolos ou na identidade dos seus habitantes senón no poder. É dicir, na posesión e utilización deste desde unha posición lexitimada. Máis complexa é a distinción entre rexión e nación posto que esta última non precisa dunha administración ou entidade xestora recoñecible. Neste senso, unha das principais críticas que se lle presenta á teoría rexionalizadora de Paasi é que a definición da rexión podería tamén aplicarse á noción de nación. A este respecto, Moreno (1997: 28) establece a diferenza entre a rexión e a nación en relación á identidade dos individuos. Moreno (1997) sostén que a identidade rexional non posúe o mesmo grao de compromiso nin suscita o mesmo nivel de ligazón sentimental que a identidade da nación. Pola contra, recoñece que a separación entre ambos conceptos é especialmente complexa. Pon como exemplo desta ambigüidade a evolución dos partidos rexionalistas en nacionalistas cando posúen unha base etnoterritorial.

Por último, cabe destacar a dificultade de realizar unha análise illada de cada unha destas divisións territoriais. A súa complexidade radica no feito de que todo proceso socialmente constituído é cambiante e evoluciona no espazo e no tempo. Polo tanto, os procesos de rexionalización ou de construción do lugar poden solaparse no tempo. Ademais, esta evolución non ten por qué ser lineal (Mata, 2013). Exemplo esclarecedor para o caso galego atopámolo na obra de Beramendi (2007). O propio nome da obra, *De Provincia a nación* analiza a evolución da idea da Galiza desde os primeiros movementos provincialistas ata a súa constitución como unha nación de seu. Outro proceso de rexionalización dispar é o proceso de rexionalización de Murcia estudado por Mata (2013). Neste caso, segundo o autor, esta rexión non tiña un transfondo identitário ou histórico común, estando máis ben unida aos procesos da meseta castelá. Pola contra, chega a converterse nunha rexión socialmente recoñecida polos seus habitantes tras constituírse a administración rexional (Mata, 2013).

3.5. Identidade

O estudo do concepto de identidade ven sendo exercido desde diferentes perspectivas e desde múltiples disciplinas académicas e profesionais. Comunmente, a identidade como elemento illado ou individual pode ser máis atribuído a ciencias como a socioloxía, a psicoloxía ou a antropoloxía. Mais se nos referimos á vinculación territorial da identidade, a xeografía ten unha ampla experiencia no seu tratamento teórico e aplicado. É así que conceptos como identidade rexional ou nacional son traballados desde unha perspectiva xeográfica.

Unha primeira distinción que é preciso establecer é a dualidade existente no tratamento das identidades. Dunha banda, podemos diferenciar as identidades individuais, centradas na análise daqueles factores que dotan de sentido a unha persoa en concreto. Doutra banda, as identidades colectivas céntranse en aqueles elementos que son o eixo da conformación do sentido dun grupo de persoas (Castells, 2003). Portasany (1995: 13) refírese a esta dualidade, e define as identidades colectivas como aquelas nas que o suxeito da análise non é o individuo senón un grupo. Malia isto, a separación de ámbalas dúas non é de todo sinxela. Pódese dar o caso no que o principal compoñente da identidade dun individuo sexa á vez o mesmo que o dun grupo. En todo caso, si parece evidente que existen identidades que están compartidas por un determinado conxunto de individuos en base a unha serie de valores culturais ou imaxes socialmente constituídas. Polo tanto, estas últimas son as que imos tratar aquí por ser as que máis se adecúan a investigación xeográfica e ao propósito deste traballo.

O interese nas identidades colectivas, nas súas múltiples dimensións, vénse acrecentando desde o século XIX. Neste momento, as identidades sociais e territoriais comezarán a ser a pedra angular que sostén todo o sistema sociopolítico a nivel mundial por mor do auxe da revolución industrial e o novo sistema capitalista que precisaba da conformación duns mercados nacionais estables (Anderson, 1993). Pola contra, o seu tratamento científico, parece ter a súa orixe na psicoloxía experimental, nos traballos de Henry Tajfel na década do 1950 e proseguindo en colaboracións con outros grupos de investigación ata a década de 1970 (Scandroglio et al, 2008: 80).

Son moi diversas as identidades colectivas estudadas na actualidade que terían a capacidade de erixirse nesa grande identidade que enmarcaría ao resto. Exemplos moi actuais poderían ser a identidade de xénero, territorial, relixiosa e mesmo ideolóxica

cando unha determinada corrente puidera ser a cadea que integre a un determinado colectivo. Actualmente, por identidade podemos entender «o proceso de construción de sentido atendendo a un atributo cultural ou a un conxunto de atributos culturais ao que se da prioridade sobre o resto de fontes de sentido.» (Castells, 2003: 34). Nesta liña, Epstein (1978), nunha etapa inicial do estudo das identidades, entende a identidade como a busca da creación dunha imaxe coherente dun mesmo en base a elementos previos. Esta definición de Epstein deixa entrever a posibilidade da existencia dunha única identidade persoal ou grupal. Castells, considera que existe unha identidade que el denomina «primaria», sendo a organizadora da conformación do sentido e a que chegaría a «enmarcar» (Castells, 2003: 35) ao resto das identidades. Está perfecta imbricación de atributos e identidades pode chegar a pasar por ser un artificio teórico máis que unha realidade demostrable, pero non desbota a súa posible utilidade para a exploración dun complexo entramado sensitivo e perceptivo.

Outra definición de identidade é a achegada por (Moreno, 1997: 4) vinculándolle o adxectivo de *identidade étnica* que el interpreta como a combinación de aspectos culturais, sociais e psicolóxicos que permiten a identificación e organización social en base a factores de orixe, espaciais ou culturais. Esta definición de Moreno (1997) introduce o concepto de etnia ou grupo étnico e a súa autodefinición. Neste senso, para a definición de etnia, débese distinguir dous tipos de correntes de pensamento: a corrente *subxectivista* e a corrente *primordialista* Moreno (1997: 2). A primeira delas é definida por autores como Weber (1961), que entende a etnia ou o grupo étnico como un conxunto de persoas que posúen unha crenza subxectiva da súa descendencia común sexa por motivos físicos, históricos ou culturais, destacando esta conciencia común como o elemento que mantén as relacións de parentesco. Doutra banda, a escola primordialista, considera a historia común dunha sociedade como o elemento central da estruturación cultural (Moreno, 1997: 3). A diferenza entre estas correntes é a capacidade dun individuo de elixir ou non a súa pertenza ao grupo étnico. Mentres os subxectivistas consideran que a conciencia de pertenza ao grupo basta para formar parte do mesmo, a escola primordialista, ao basear a etnia nun pasado inalterable, pecha as portas á integración de individuos alleos a unha sociedade dada.

Estas dúas concepcións de identidade van ter unha evidente relación coas teorías nacionais desenvolvidas especialmente no século XX coa dualidade entre o nacionalismo voluntarista italiano ou francés e o determinismo alemán. Sexa como for,

o grupo étnico, veña imposto ou escollido, posúe un alto grao de autoconciencia grupal polo que parécenos moi acaída a definición de Vermeulen e Govers (2003: 11-12) que explica a etnia non polo seu orixe senón como un tipo de identificación social ou crenza compartida que posibilita a diferenciación entre grupos. É esta identificación social a que conformaría o eixe central necesario para a existencia de toda identidade. A identidade é o elemento que lle outorga sentido ao grupo, tal grupo non pode existir sen unha autoconciencia de pertenza ao mesmo.

O que semella unha evidencia é que todas estas identidades toman forma e se diferencian en base a aquel atributo principal que lles imbúe o seu significado. Logo podemos afirmar que é posible establecer tantas clasificacións como significantes escollan os grupos para autodefinirse e diferenciarse. Se isto é certo, é posible establecer unha clasificación de identidades independentemente do elemento que lle outorgue o significado. Castells (2003: 34-38) identificou unha tripla clasificación de identidades tamén utilizadas por outros autores para analizar as identidades na Península Ibérica (Lois e Pazos, 2009). Estas son:

- Identidade lexitimadora: é aquela promovida polas institucións dominantes da sociedade que ostenta o poder co fin de incrementar e lexitimar a súa dominación fronte a actores sociais ou grupos dominados. Pretende xerar unha sociedade civil acorde co grupo social que a promove, para o cal precisa de conformar organizacións e institucións estruturadas que reproduzan o imaxinario da identidade dominante.
- Identidade de resistencia: esta identidade tamén é xerada pola lóxica da dominación mais, ao contrario que no caso anterior, esta é producida polos grupos ou actores sociais que están nunha situación de subordinación fronte ao actor dominador. A consecuencia disto é a construción de «trincheiras de resistencia e supervivencia» fronte ao dominante que imbúe a súa propia identidade de compoñentes diferentes ou opostos aos do dominador. Di Castells que este tipo de identidade é a máis común na nosa sociedade e conduce á creación de «comunas» ou «comunidades» fronte á opresión. Remata definindo este tipo de identidade como «a exclusión dos excluídos polos excluídos».
- Identidade proxecto: o contrario que as anteriores, esta identidade non se define pola lóxica da dominación senón que son os actores sociais os que buscan cambiar a súa posición social e, ao facelo, reestruturar o conxunto da sociedade.

Para logralo, ao contrario do que faría a identidade por resistencia, non vinculan os factores sociais aos doutro grupo diferenciado senón que toman os elementos culturais dos que dispoñen.

Desta clasificación subtráese a construción social da identidade como unha das súas características principais. Neste senso, Castells (2003) afirma que a totalidade das identidades son construídas. Nesta liña Copeta (2009) citando a Berger y Luckmann (1974) describe como «la identidad ya no es sustancial y tampoco personal, sino una construcción en la misma medida social e individual, que puede considerarse como un conjunto de relaciones y representaciones, que utiliza un sistema de símbolos significativos (ej. Lenguaje), y que se desarrolla en una pluralidad de mundos de la vida.» (Copeta, 2009: 18). Neste senso, a identidade enténdese como un elemento creado en base á interacción social entre os individuos. No xermolo desta construción atópanse elementos aos que se lles atribúen uns valores simbólicos importantes para o grupo. Ademais da linguaxe, estes poden ser a historia, a cultura, a paisaxe ou as tradicións.

A identidade como elemento social creado ou, mellor dito, imaxinado por un colectivo ou grupo, obríganos a entendela como un proceso social alterable e cambiante. Portasany afirma que os «grupos de referencia negativa non son algo establecido dunha vez por todas, senón cambiantes en función das novas situacións» Portasany (1995: 21). Isto indica que se a situación sociopolítica cambia tamén o pode facer a identidade dos grupos contrarios, se non na totalidade, si nalgúns dos principios que lle outorgan significado. Asemade, Castells (2003) non presenta as identidades como elementos estancos no tempo senón que defende a súa mutabilidade nas formas e nos seus obxectivos últimos na medida en que varían os requirimentos dos grupos sociais que as sustentan (Castells, 2003). Deste xeito, unha identidade de resistencia cuxo grupo adquira capacidade e poder, pode volverse lexitimadora. Igualmente, unha identidade asociada con ideais revolucionarios pode sufrir unha involución reaccionaria coa adquisición do poder.

A identidade como produto social é a teoría máis aceptada na actualidade. Malia isto, desde a aplicación das teorías darwinianas ás ciencias sociais, incrementouse a corrente de pensamento que afirmaba a identidade como un produto natural e non como un proceso social, cultural e de loita política (Wibben, 2009: 84). Este tipo de teorías de

sesgo determinista foron unha das bases argumentais de ideoloxías totalitaristas e racistas no século XX. Actualmente as teorías máis funcionalistas impuxéronse na área académica. A identidade, xa sexa como produto das loitas de poderes ou como elemento diferenciador entre grupos étnicos, está unida indefectiblemente á sociedade que a moldea (Dela Porta e Diani, 2011).

A construción social da identidade desenvólvese tanto mediante a autodefinición como mediante a diferenciación fronte ao alleo. Shore (1993) afirma que este é un proceso dual de autorecoñecemento pero tamén de diferenciación por estratexias de exclusión e inclusión. Do mesmo xeito, Portasany dálle vital importancia á construción da identidade por oposición. Na súa obra *Crítica da Razón Galega. Entre o nos-mesmos e o nos-outros* (Portasany, 1995) fai referencia á conformación de identidades por oposición ao outro nun universo común de regras e normas que, en caso de conflito, poden verse transformadas e modificadas. Pola contra, aínda sendo as regras comúns, estas non benefician por igual a todos os contendentes. Cando se dá unha situación de “conflito”, a situación dos actores dentro da sociedade al térase e prodúcese unha reestruturación de forzas de poderes (Portasany, 1995: 20-21). Esta situación é especialmente notable naqueles contextos sociopolíticos en que conviven dúas ou máis concepcións nacionais dentro dun mesmo Estado. Este vai ser unha conxuntura de especial interese para este traballo na medida en que a expresión das identidades nacionais dos grupos dominantes e dominados pode ser expresada por diversas canles dependendo do poder de cada un deles. No noso caso, a paisaxe e a promoción turística serán desveladas como ferramentas de primeira orde.

A autodefinición ten lugar nun contexto espazo-temporal dominado pola continua loita polo poder político e económico. Como exemplo esclarecedor e representativo de moitos conflitos etnoterritoriais influenciados polo poder establecido, podemos citar os terribles acontecementos acaecidos en Rwanda entre hutus e tutsis e como o colonialismo belga utilizou a identidade étnica para manter o domino da rexión (Wibben, 2009: 85). A loita feminista, aínda sendo un exemplo dispar, tamén segue a lóxica do sistema de poderes. Esta lóxica inflúe en case calquera caso no que se busque unha reestruturación de actores dentro dunha sociedade (Wibben, 2009: 74-82). Wallerstein (2011) afirma que ningunha identidade pode fuxir das tensións entre intereses diversos e contrapostos na súa conformación polo que esta debe entenderse, en

parte, como un produto da loita de poderes sociais, económicos, políticos ou ideolóxicos.

Estamos pois perante un concepto que é maleable pola sociedade. Nel, inflúe o espazo, o tempo e múltiples factores culturais, políticos e económicos que se ven reflectidos en cada actor social. Algúns exemplos poden ser a relixión, o territorio, a raza, a clase social, o xénero (Castells, 2003), a lingua (Portasany, 1995) ou novos conceptos cun gran pulo na actualidade como a identidade económica (Llarch, 2010). Dentro deste conxunto de factores que outorgan un significado articulador ás identidades, é de especial interese a territorialidade como principal factor de referencia na autodefinición dos grupos étnicos. A identidade territorial é inherente a conceptos como etnoterritorialidade, rexión, identidade rexional ou identidade dunha rexión, nación ou nacionalismo.

Neste senso, debemos establecer unha distinción entre Identidade rexional ou identidade dunha rexión (Paasi, 2009). A primeira delas fai referencia á identificación dun grupo social cunha rexión determinada en base a diferentes elementos simbólicos ou culturais como os himnos, as bandeiras ou a paisaxe. Doutra banda, a identidade dunha rexión son todos os aspectos naturais ou socioculturais que permitirían identificar unha rexión, clasificala e diferenciala do resto, tanto polos integrantes da rexión como polo conxunto da sociedade (Paasi, 2009). Podería dicirse que a primeira realiza unha identificación interna e na segunda a identificación é externa ou de conxunto. Para Copeta (2009) ata os anos 50 e 60 «la identidad/homogeneidad está relacionada con el concepto de región, que a su vez está caracterizada por fenómenos físicos y económicos; ésta es sustancialmente autoreferencial.» (Copeta, 2009: 18).

O concepto de identidade asóciase tamén ao concepto de lugar. A identidade é o elemento que axuda a dotar de significado ao lugar. Para Tuan (1974) este é o *sense of place*. Este constrúese de forma social mediante a interacción entre os individuos. Igualmente, esta identidade estaría composta por unha serie de elementos culturais, sociais ou ambientais que a representarían. O turismo e, especialmente, a paisaxe, son á vez elementos de definición dun lugar e un mecanismo de representación do mesmo. As identidades territoriais non teñen unhas fronteiras fixas senón que son móbiles. Igualmente, as identidades rexionais, locais ou nacionais están superpostas no territorio «La superficie de la tierra está recubierta de territorios que se sobreponen o se

complementan derivando en diversas formas de percepción, valoración y apropiación, es decir, de territorialidades que se manifiestan cambiantes y conflictivas. Las lealtades al territorio nacen del grado de territorialidad, y en un mismo espacio se pueden yuxtaponer varias lealtades a distintos actores territoriales.» (Montañez e Delgado, 1998).

3.6. A vinculación entre conceptos

Como se puido apreciar ata o de agora, os conceptos teóricos desta tese doutoral son moi diversos mais ao mesmo tempo están relacionados. Todos inflúen na conformación dunha entidade rexional diferenciada tanto na súa estrutura administrativa como no seu imaxinario. Neste último apartado teórico imos establecer as vinculacións teóricas existentes entre os conceptos xa citados que nos permiten comprender a súa implicación no noso caso de estudo. Cobra unha relevancia especial esta tentativa unificadora por achegarnos a ela desde unha perspectiva xeográfica como ciencia ponte entre os múltiples elementos que conforman os procesos socioespaciais. É así que se establecerán as constantes entre os procesos sociais, o seu imaxinario e as implicacións para a transformación do territorio tanto no plano físico como psicolóxico. A imbricación entre paisaxe, turismo, representacións colectivas, rexión, territorio ou identidade é total na medida en que conforman un complexo sistema de influencias e retroalimentacións sociais regulado baixo as normas dos poderes establecidos.

3.6.1. A relación entre os conceptos de imaxe, paisaxe e turismo

O concepto de imaxe é un dos máis fundamentais neste traballo ao ser transversal en todo o proceso. A imaxe mental entendida como unha representación visual analóxica (Rojas, 2006) é todo aquilo que os ollos humanos son capaces de percibir e posteriormente reinterpretar mediante procesos mentais. Para o caso que nos ocupa, é de especial interese analizar esta imaxe creada do espazo percibido, o que nas análises xeográficas é sinónimo de paisaxe. Xa deixamos constancia da multiplicidade de posturas con respecto á definición da paisaxe. Asemade, neste traballo interéñannos especialmente as teorías que consideran a paisaxe como imaxe mental de territorio (Cosgrove e Daniels, 1988) sen a necesidade da primeira artealización de Roger. Sen

negar ningunha das teorías da paisaxe, queda patente a forte vinculación entre esta e a imaxe tal e como a entenden Rojas (2006) ou Costa (1992).

Se ben este constructo teórico evidencia que para poder falar da paisaxe precisamos ter en conta a súa perspectiva perceptual e imaxinativa, os estudos de caso demostran a vinculación destes dous elementos. Os estudos da paisaxe en literatura ou na arte demostran a necesidade de ter en conta a iconografía e o significado inmaterial dos elementos da paisaxe (López Silvestre, 2003). Así, o estudo de Paül e Labraña (2013) relacionado coa imaxe paisaxística do mar galego como elemento de creación paisaxística ou os textos de Paül e Trillo (2014) que analizan a singularidade da paisaxe do Couto Mixto na literatura, son proba da existencia da imaxe territorial na paisaxe.

Doutra banda, a imaxe, como elemento subxectivo do espazo vivido, é susceptible de conformarse por múltiples canles como a publicidade, os carteis ou a promoción de lugares habitualmente ligados á industria turística. En capítulos anteriores fóronse establecendo relacións entre o turismo e a imaxe expresada por medio de campañas de promoción de destinos ou de consolidación dunha imaxe de marca. Esta forma parte intrínseca do turismo ao ser aquel elemento que vincula a cada tipo de turista co seu modelo de destino (Urry, 1996). Desta vinculación dan mostra os numerosos estudos relacionados coa imaxe de destino (Mourinho, 1987; Milman e Pizan, 1995; Traverso, 2007) así como coa marca e a súa imaxe (Costa, 2004; Valls 1992). Ao igual que acontece coa imaxe paisaxística, o nexa entre a imaxe e o turismo non é simplemente teórico.

É a propia imaxe o punto de unión entre a paisaxe e o turismo. Ambos conceptos son unha imaxe subxectivada do territorio. Os mecanismos e orixes difiren pero represéntanse no subconciencia colectivo a través duna imaxe mental do territorio. A representación colectiva e a valorización dun territorio non está presente nunha sociedade de forma natural senón que é preciso que a mirada sobre este entorno sexa “descuberta” (Maderuelo, 2005). A este respecto, Berque indica que «a visión humana non é só unha cuestión de óptica, é tamén en gran medida unha cuestión de construción social.» (Berque, 2009a: 39). Para Maderuelo os que descubriron a paisaxe ao resto do mundo e comezaron este constructo social foron os artistas (Maderuelo, 2005: 32). Pola contra, Roger, sen negar a orixe artística da paisaxe, afirma que a mirada humana está en constante evolución por estar saturada de continuos estímulos tanto pictóricos ou

literarios como publicitarios, televisivos ou cinematográficos. Estes, conformarían novos universos de representacións psicolóxicas (Roger, 2007: 20). Neste amplo listado achegado por Roger entrarían, hoxe máis que nunca, a constante promoción turística que crea, recrea e estereotipa imaxes territoriais. Así, a imaxe como elemento conformador da imaxe mental do territorio é o primeiro elemento de unión entre a paisaxe e o turismo.

Doutra banda, a utilización da paisaxe como produto turístico é o segundo elemento que vincula estes conceptos. Isto implica a transformación da paisaxe e os seus valores nun produto. A este respecto, Foronda (1999) entende a paisaxe como un activo turístico. Para o autor, a xestión da paisaxe é esencial na planificación dun espazo turístico. Unha paisaxe de baixa calidade impide un desenvolvemento pleno do turismo. Igualmente, unha correcta xestión da paisaxe pode converterse no principal atractivo dun destino. A Paisaxe pasa a ser un produto económico «El hombre, en los últimos tiempos ha cambiado su concepción del paisaje como mero trasfondo estético de la actividad humana, a una nueva noción, en la que paisaje se asocia a recurso económico, patrimonio cultural y turístico.» (Foronda, 1999: 462). A consideración da paisaxe como produto turístico ocasiona que o «turismo, y las actividades que de él se derivan han sido fuente de perturbaciones en los paisajes pero también ha posibilitado usar el turismo como sistema de conservación de los recursos paisajísticos» Foronda (1999: 462).

A paisaxe e o turismo utilizan as imaxes asociadas de forma bidireccional. Ortega Cantero marca a construción da paisaxe de alta montaña por Rousseau e Saussure como o comezo dos primeiros viaxes turísticos a Suíza e as primeiras ascensións ao Montblanc (Ortega Cantero, 2004: 23). Igualmente, os *massmedia* reforzan as imaxes bucólicas e inocentes do campo, especialmente para os cidadáns urbanos (Inglis, 1987). Este tipo de paisaxes son especialmente utilizadas na promoción do turismo *slowlife* e de calidade de vida. Doutra banda, se ben non se pode negar a influencia da paisaxe no imaxinario turístico, o turismo tamén posúe a capacidade de influír nas imaxes paisaxísticas. Isto é especialmente visible en procesos de musealización ou estereotipación (Santos, 2008: 199).

Nas seguintes imaxes (figuras 7, 8 e 9) vemos este proceso. O cultivo do viño transforma o territorio (figura 7). A mirada humana e a cultura de xeracións

transformando en paisaxe (figura 8). Finalmente o turismo utiliza esta imaxe paisaxística como elemento de promoción territorial (figura 9):

Figura 7. Viñedos no Val do Douro en Vila Real. Fonte: Elaboración propia.

Figura 8. Paisaxe de viñedos representada en azulexos no Val do Douro en Vila Real. Fonte: Elaboración propia.

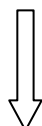

Figura 9. Utilización da paisaxe vitivinícola para a promoción do turismo do Val do Douro. Fonte: <http://es.visitportoandnorth.travel/Porto-y-Norte/Visitar/Artigos/Conozca-el-paisaje-donde-se-genera-el-vino-de-Oporto>.

3.6.2. A imaxe nas entidades territoriais

Rexión, lugar ou territorio, en tanto que posúen unha parte física e outra inmaterial, están necesariamente unidos ás ideas de paisaxe e turismo. Debemos tratar estes termos de forma transversal e abranguinte. O cerebro humano non é quen de procesar toda a información percibida polos sentidos mostrando unha capacidade de procesamento limitada (Escudero, 2005: 72). Reestrutura esta información en esquemas mentais abarcables (Costa, 2004; Valls 1992). O mesmo ocorre coa contemplación do medio físico e a posterior tentativa humana de recordalo. Isto activa no cerebro humano unha serie de mecanismos que conforman unha idea reelaborada do «mundo en si» (López Silvestre, 2009).

Asemade, cando nos referimos a conceptos concretos dentro da idea abstracta do espazo, as ideas colectivas froito deste proceso de reelaboración volven ter unha importancia capital. Concretamente, na concepción de lugar, Tuan (2001) considera que a creación dunha imaxe mental ou un esquema desa realidade é o que outorga sentido ao espazo e polo tanto remata singularizando unha determinada porción de territorio que se transforma en lugar. Do mesmo xeito, Paasi (1986) coincide con Tuan ao establecer as imaxes subxectivas no centro da súa explicación de lugar. Difire con Tuan ao

diferenciar entre imaxinarios individuais e colectivos, sendo estes últimos máis acordes co concepto de rexión que co de lugar. Sexa como for, a imaxe do territorio volve ser o elemento definidor de conceptos como lugar ou rexión mais debemos preguntarnos cales son os factores que contribúen á conformación final dos mesmos.

A análise da imaxe exterior da Galiza móstranos unha multiplicidade de elementos definitorios altamente estereotipados, procedentes especialmente da promoción turística (Santomil, 2011). Volvemos atopar o turismo como elemento que imbúe de imaxe a un territorio asociando as estruturas mentais cognitivas das imaxes turísticas a unha entidade territorial superior (Traverso, 2007: 38). Igual que para o conxunto galego, as Rías Baixas están marcadas pola influencia das imaxes colectivas expresadas a través da paisaxe e do turismo, conformando a súa percepción e dirixindo a mirada cara esta rexión.

3.6.3. As relacións entre os conceptos de identidade, paisaxe e turismo

Ao debullar a relación das identidades coa paisaxe, o turismo, os destinos ou as rexións debemos comezar por discernir dúas comprensións teóricas da identidade. Dunha banda, a noción de identidade como idea propia dunha determinada porción do territorio que adquire singularidade física ou psicolóxica para unha ou varias colectividades axudando a distinguila. Doutra banda, as identidades colectivas que se identifican cun territorio determinado. O seu influxo nas representacións do territorio pode extrapolarse á paisaxe e/ou aos imaxinarios turísticos. Esta división conceptual é a aplicación ao noso traballo da diferenciación achegada por Paasi (2009) entre *Regional identity* e *Identity of a region*.

No primeiro caso, as identidades territoriais foron elementos de gran atención nas últimas décadas na medida en que se vinculan cos procesos de posicionamento e competitividade tanto de destinos turísticos como de rexións ou Estados (Noya, 2007). Veñen da man das novas perspectivas outorgadas polas teorías das economías das identidades (Pillath, 2011; Akerlof e Kranton, 2000). Esta disciplina ven demostrando a influencia da identidade, a paisaxe e o turismo sobre a marca de país. Estas son especialmente usadas en aquelas rexións ou nacionalidades non estatais que buscan incrementar o seu recoñecemento internacional en termos de imaxe (Furriol, 2010). As relacións entre a paisaxe e a identidade enténdense como inseparables, case non

podendo comprender a existencia dunha sen a outra. Esta relación foi estudada tanto desde perspectivas propias da modernidade (Martínez de Pisón e Ortega Cantero, 2010) como a través das novas sensibilidades ou perspectivas posmodernas (López Sandez, 2008).

Agora ben, se separar a noción de identidade rexional e identidade dunha rexión nos axuda a comprender as correlacións existentes entre ambas, non se debe esquecer que este é un artificio teórico. Ambas concepcións están unidas de forma indefectible cunha retroalimentación bidireccional. A paisaxe pode converterse nun elemento de identificación dun determinado pobo (Martínez de Pisón, 2006). Neste senso, a paisaxe galeguista foi adaptada para a promoción do turismo na Galiza (López Silvestre e Lois, 2007). Do mesmo xeito, o turismo é utilizado como mecanismo de conformación da identidade de país por motivos de competitividade (Anholt, 2007: 88-90).

As identidades territoriais nacionais ou rexionais teñen un marcado peso no “éxito dunha idea paisaxística” na medida en que se presenta como un mecanismo de expresión da unión do pobo coa “natureza” (Nogué, 2009). Construído no romanticismo, esta concepción marca a paisaxe como expresión externa da natureza e como a «corporeización da subxectividade colectiva dos pobos, do Volkgeist.» (López Sandez, 2008: 57). Atribúenselle, pois, á paisaxe nacional matices cuasi biolóxicos, asumindo que cada colectividade posúe unha estética paisaxística singular. Esta, estaría determinada pola historia e características etnoraciais. Isto encadraríase especialmente ben no nacionalismo alemán determinista.

O seguinte texto exemplificaría, no caso catalán, a vinculación entre a paisaxe e o propio “ser” interno do individuo. Este estaría integrado nunha colectividade cuxo imaxinario está marcado necesariamente por unha serie de elementos icónicos e gustos compartidos.

«Tout catalan, excursionniste dans l'árne, garde devant ses yeux et au fond de son cœeur les paysages du Montseny, montagne identitaires 'il enest, les crêtes du Turó de l'Home et du Matagal ls battues par les ventset les nuages contraires, les routes qui enlacent le massi faumiliu des pins d'Alep avant de se glisser dans l'ombre des hétraies et sapinieres.» (Bertrand, 2000: 57)

Pola contra, Bertrand (2000) desbota o esencialismo na explicación da paisaxe e considera esta como un elemento inmaterial nado da mirada do ser humano sobre o medio e, por ende, ligado de forma indefectible á cultura e ao patrimonio do pobo catalán (Bertrand, 2000: 59-62). Así, comprendendo a paisaxe como elemento socialmente instituído e identitariamente lexitimado, Nogué (2009) defende que en todo proceso de encumbración dunha paisaxe nacional dáse un proceso de «selección». Dentro de toda a diversidade paisaxística dun territorio, unha remata por converterse na representativa do conxunto. Analiza pois como a paisaxe nacional en Cataluña foi identificada coa montaña ou a alta montaña quedando excluídas deste significado identitario as paisaxes do sur do país (Nogué, 2009: 214-215). García Álvarez (2009), citando ao propio Nogué, fai fincapé na materialización desa selección de paisaxes en políticas territoriais. É así que a propia paisaxe convértese no elemento primario dunha identidade.

Para o caso galego, Seara (2009) fai referencia á construción da paisaxe por parte da sociedade galega e, ao mesmo tempo, como a paisaxe vai artellando a propia sociedade. Do mesmo xeito, Domingues (2009) analiza o proceso de conformación da paisaxe nacional galega en base a diversas obras de ilustres galeguistas como Castelao, Risco, Vilar Ponte, Luís Seoane e, como non, Rosalía de Castro. Domingues (2009) destaca, por exemplo, a importancia en Risco da “Terra” como eixe central da galeguidade. Isto maximiza a paisaxe como o elemento que é capaz de externalizar o ser diferenciador. Igualmente, mostra como influíron os procesos de alteridade e afinidade con Castela ou Portugal na conformación da paisaxe galega. Unha análise semellante á de Domingues, é a realizada na obra de López Sanz (2008) centrándose en obras concretas de Rosalía de Castro, Otero Pedrayo e Xosé Luís Méndez Ferrín. É interesante destacar como, a diferenza do caso catalán, a alta montaña no discurso galeguista está practicamente ausente. Pola contra, os contornos exaltados como garantes da esencia galega son as áreas rurais e os pequenos pobos mariñeiros enxalzados con matices brumosos e húmidos.

Outros exemplos da influencia da identidade na paisaxe podemos atopalos no caso dos Estados Unidos de América onde a falta de recursos patrimoniais antrópicos, virou cara a paisaxe toda a responsabilidade de conformar a identidade nacional da nova nación en cernes (Lowenthal, 2003). Tamén é exemplo a construción da paisaxe nacional española centrada nos campos castelás realizada polos integrantes da Xeración do 98 e da

Institución Libre de Enseñanza. Estes reconstruíron a artealización dos campos casteláns realizada polo Greco tres séculos antes (Ortega Cantero, 2009). O realmente importante é comprender como as identidades territoriais, do ámbito que sexa, modifican a paisaxe e, con esta, unha gran parte dos elementos icónicos e diferenciadores de rexións ou Estados. Este proceso increméntase especialmente coa expansión masiva do turismo na segunda metade do século XX, que, en gran parte, válese dunha ou varias construcións paisaxísticas para promocionar os destinos turísticos.

Pola súa banda, o turismo utiliza as paisaxes nacionais ou identitarias como elemento de promoción. As paisaxes utilizadas xeralmente teñen unha forte carga simbólica e identitaria. Polo tanto, o turismo pode ser unha ferramenta de difusión das identidades nacionais contidas nas paisaxes. Existen claras vinculacións entre as identidades nacionais e a promoción do turismo. En numerosas ocasións, enténdese a imaxe turística case como unha ferramenta para desvelar a “personalidade” ou identidade dun país (Diamantino, 2014: 370). Este feito provoca que os imaxinarios turísticos e nacionais teñan fortes ligazóns internas (Kotler, 1987). En resumo, non se pode entender a paisaxe e o turismo como elementos neutros carentes de significados ideolóxicos ou identitarios. As identidades territoriais utilizan tanto a promoción turística como a paisaxe para estender a súa iconografía. O turismo ten a capacidade de deturpar as paisaxes e as identidades territoriais ata convertelas en estereotipos (Terkenli, 2002). Pola contra, tamén pode ser fonte de preservación de identidades por medio da difusión e promoción (Anato Martínez et al, 2010).

3.6.4. A paisaxe e o turismo como ferramenta ideolóxica e identitaria

No seguinte texto de Nogué (2007b) vemos a potencialidade da paisaxe como arma ideolóxica:

«Entendido pues el paisaje como una mirada, como una “manera de ver” y de interpretar, es facil asumir que las miradas acostumbran a no ser gratuitas sino que son construidas y responden a una ideología que busca transmitir una determinada forma de apropiación del espacio. [j] Así el paisaje contribuye a naturalizar y normalizar las relaciones sociales y el orden territorial establecido. Al crear y recrear los paisajes a

través de signos con mensajes ideológicos se forman imágenes y patrones de significados que permiten ejercer el control sobre el comportamiento, dado que las personas asumen estos paisajes “manufacturados” de manera natural y lógica, pasando a incorporarlos y a consumirlos, defenderlos y legitimarlos. En efecto, el paisaje es también un reflejo del poder y una herramienta para establecer, manipular y legitimar las relaciones sociales y de poder.» (Nogué, 2007b: 12).

Xa na década de 1920, Lippmann (1922 *apud* Lippmann, 2003) apuntaba ao potencial dos imaxinarios e as ideas socialmente constituídas e aceptadas para influenciar ou manipular as masas en base a intereses sociopolíticos. Son tamén ferramentas de lexitimación de intereses e aspiración de causas diversas (Lippmann, 1922 *apud* Lippmann, 2003). Este uso da imaxe ten sentido na representación de colectivos sociais, rexións ou nacións tanto por autodefinición como pola caracterización dos «outros» (Portasany, 1995). Así, para Hall (1997) a representación de culturas alleas ten grandes consecuencias na percepción das mesmas. Estas representación son froito das relacións de poder a múltiples escalas. A paisaxe e a imaxe turística, forman parte deste proceso de definición e diferenciación, en especial pola súa unión indefectible coas figuracións rexionalistas ou nacionalistas. Estas últimas, están amplamente marcadas por xogos de intereses sociais, políticos, étnicos ou estatais (Gellner, 1988; Moreno, 1997).

As identidades territoriais rexionais ou nacionais xeralmente son expresadas por medio da paisaxe ou do imaxinario turístico. De entrada, temos que recordar que as nacións requiren dun alto grao de ideación colectiva (Anderson, 1993). Igualmente, os imaxinarios paisaxísticos e turísticos son procesos cognitivos nos que un colectivo comparte percepcións semellantes dun determinado territorio. Isto fixa as compatibilidades entre estes e o nacionalismo no seu desenvolvemento discursivo. Todos estes conceptos son imaxes psicolóxicas compartidas por un ou varios grupos sociais. Neste senso, é de destacar unha certa tendencia cara a banalización e estandarización nas principais iconas representativas da paisaxe, a nación ou o destino turístico. Así, as identidades nacionais incrementan a selección de paisaxes (Nogué, 2009) e imaxes de destino. Por último, os promotores turísticos utilizan a paisaxe nacional como mecanismo de difusión (López Silvestre e Lois, 2007).

As implicacións reais dos imaxinarios teñen múltiples dimensións e son usadas por movementos ideolóxicos, relixiosos, nacionais ou de xénero. No plano ideolóxico, é

recorrente o exemplo da loita de imaxes entre a URSS e os EEUU. Mentres os primeiros mostran obreiros felices pensando nunha futura sociedade comunista os segundos son representados cos logros e as comodidades da sociedade de consumo (Rojas, 2006: 57-59). Outro caso é o mantemento ou desenvolvemento de identidades colectivas como a de xénero, onde os imaxinarios duns e doutros xogan un forte papel para loitar contra as posicións conservadoras da orde establecida (Castells, 2003). Do mesmo xeito, o turismo é a paisaxe xogan un papel fundamental neste complexo sistema de poderes, especialmente nun momento onde as prácticas da dominación pasaron de ser de control directo a actuar mediante os subterfuxios da economía e a lexitimación colectiva.

Posiblemente sexa o colonialismo ou neocolonialismo o campo onde con maior eficacia están actuando estas dinámicas. O turismo internacional actúa perpetuando as relacións de dependencia e as disparidades centro-periferia mediante un sistema económico multinacional así como por medio de representacións dos destinos turísticos nos mercados emisores (Pereiro, 2015). Doutra banda, as representacións paisaxísticas son unha ferramenta para lexitimar as relacións de ocupación e dominacións coloniais. Entre moitos exemplos, podemos utilizar a modificación das miradas sobre o deserto saharauí para transformalo nunha paisaxe colonial (Zusman, 2007). No tocante ás identidades nacionais ou rexionais, os imaxinarios xogaron un papel esencial na súa conformación. Como ocorreu coa redefinición da “francesidade” tras a segunda guerra mundial (Hall, 1997), ou na construción da nacionalidade escocesa (Hobsbawn e Ranger, 2002).

As relacións entre identidade nacional e paisaxe na Galiza xa foron ben estudadas. A perspectiva de xénero ten achegado novas teorías nas últimas décadas (Miguélez Carballeira, 2014). López Silvestre (2007) citando a Pena López (1982) afirma que o xénero da paisaxe galega foi nun primeiro momento masculina e posteriormente feminina.

«a decisión final pode deberse ao debate que durante décadas mantiveron os membros da institución libre de ensinanza e da xeración do 98 de Madrid cos eruditos galegos en relación á paisaxe. Explícome: en Madrid Giner de los Ríos, Unamuno e compañía sostiveron a tese de que a paisaxe de Castela era masculina e a galega feminina.» (López Silvestre, 2007: 121).

Estes intelectuais españois remataron por conformar a paisaxe nacional española (Ortega Cantero, 2009).

Atendendo á dimensión turística, temos que partir da idea de que «o turismo reformula os imaxinarios paisaxísticos preexistentes asumindo que as ideoloxías nacionalistas xogan un papel fundamental na súa continua redefinición.» (Santos e Paül, 2016). Sexa como for, as sensibilidades e decisións que se toman en materia paisaxística e turística non son neutras. Responden a pretensións ideolóxicas e políticas entre dominantes e dominados. As imaxes son deformadas e reformuladas para adaptar o seu significado ás necesidades do dominador. Isto é o que Miguélez Carballeira (2014) afirma que aconteceu coa imaxe rosaliana. Esta manipulación expresada na promoción turística déixanna patente Santos e Paül (2016). Estes autores tamén examinan outras representacións turísticas marcadamente ideoloxizadas como a constante presenza da Catedral de Santiago e as peregrinacións a Compostela como elemento unificador de España. Igualmente, as representacións do mar galego son moito máis semellantes ás augas mediterráneas que ás augas frías do Cantábrico ou o Océano Atlántico. Os imaxinarios paisaxísticos, turísticos ou territoriais influíron nas relacións de poder entre Galiza e España marcando a historia das Rías Baixas.

4. A RÍA COMO CONCEPTO

4.1. As orixes da ría (ata o século XV)

O concepto de ría foi amplamente discutido ata o presente en múltiples estudos e artigos científicos (Valcarlos, 2000; Río Barja; 1995, Vanney et al. 1979) desde a publicación da obra de Von Richthofen (1886). Porén, todos estes estudos parten da análise da ría desde unha aproximación xeomorfolóxica, mesmo os estudos históricos da ría que se remontan a Richthofen como fonte inicial da análise das mesmas (Vidal Romaní, 1984). Comezan pois, coa consideración de que o concepto *ría* nace no momento en que comeza a ser estudado cientificamente, outorgándolle ao citado científico alemán a primeira achega teórica sobre o concepto de ría, así como a súa invención. De igual forma, artigos cunha vertente humanista máis clara volven referirse a Richthofen como orixe do propio termo. Así, Paül e Labraña (2013: 46) citando a Otero Pedrayo (1955: 44) afirman que «Non se pode perder de vista que ría é un neotopónimo inventado a finais do XIX polo xeógrafo Richthofen (1833-1905) para referirse a “vales inferiores asolagados”». Pola contra, como veremos neste traballo, Von Richthofen tivo un papel importante na consideración actual sobre o concepto de ría pero estivo realmente lonxe de inventalo.

Vendo a dificultade práctica de que un concepto conformado en Alemaña remate por converterse nun termo de uso común na Península Ibérica, é lóxico pensar que a súa orixe debería estar máis enraizada na terra á que fai referencia. Especialmente, porque o coñecemento do mesmo, alén de círculos especializados, é practicamente inexistente fóra das fronteiras da Península Ibérica. Pola contra, outros autores levan a orixe das rías galegas moito mais atrás no tempo. Así, Méndez Martínez (2000) fai referencia á aparición do concepto de ría e afirma que ten unha «orixe relativamente afastada no tempo», destaca a aparición do termo no *Vocabulario Hispano-Latino de Antonio de Nebrija* en 1495 (Nebrija, 1495) facéndoa equivaler a porto de río, *ostium fluminis*. Neste senso, afirma tamén que o termo ten un uso de escaso percorrido ata o século XVIII, onde comeza a xeneralizarse.

4.1.1. Primeiros indicios difusos

Nas obras xeográficas clásicas gregas e latinas, o termo *ría* como tal era inexistente. Malia isto debemos preguntarnos se existiu algunha categoría xeográfica que se asimila ao que hoxe entendemos como ría. Monteagudo (1947) chegou á conclusión de que non existe nos textos clásicos unha diferenza substancial entre un río e unha ría, ao entender gregos e romanos que os ríos chegaban ata o mar aberto: «Teniendo en cuenta que para los clásicos no existía una clara diferencia entre río y ría, sino que el río, por muy amplia que fuera su desembocadura, llegaba hasta mar abierto, es admirable la exactitud...» (Monteagudo, 1947: 623). Isto outórganos a posibilidade de acotar temporalmente a aparición da ría.

Se ben a expansión do termo soe situarse tras a segunda metade do século XVIII, o seu uso previo non era especialmente estraño nin resulta difícil de rastrexar. Así, podemos atopar referencias pouco claras anteriores ao século XV, cun significado difuso. No seguinte texto notarial de arrendamento de vivendas na vila de Baiona datado no ano 1280 temos un exemplo:

«Pedro Eanes de Bayona, genrro de Johan da Veyga de Tuy, τ a uoffa moller Marina Anes damos τ outorgamos por renda deste dia até dez anos primeyros uíjdeyros a noſſa caſa que auemof ena vila de Bayona en que morou Martĩ Perez, dito Gago, cono feu ſobrado τ cona outra caſa como uem áá ria dá Áréa τ cĩ ſua chouſa como leua en boca eſſa caſa τ cona vina que eſtá en eſſa chouſa aſſi como ora ſtá diuífada τ murada á átal preyto que uos ou cada úún de uos dedef a noſ cada ano dez libras de dineyros blýcos deſta moneda noua blýca a rrazj de quaréenta dineyros por liura ou a quantia deles τ aof .X.» (Maia, 1986:186).

A problemática da análise deste termo reside en que os seus significados poden ser múltiples. Podería facer referencia a un camiño, a un porto ou a unha das rías presentes ao redor desta vila. Así, o rastrexo do termo debe ir unido ao seu significado.

4.1.2. Na lírica galego-portuguesa

A primeira evidencia é que non se atopou referencia explícita ao termo *ría* na lírica medieval galego-portuguesa co mesmo significado que neste traballo de investigación interesa. O nulo uso do termo permite ter unha idea do coñecemento do mesmo, pero

tamén do seu significado. O certo é que non o atopamos citado en si mesmo, sexa pola súa escasa expansión ata tal momento ou polo seu especial carácter utilitarista e mercantil. Pola contra, o seu estudo é útil para comprender os imaxinarios territoriais con respecto a estas contornas. Así, na máis que estudada cantiga de Mendinho (Freixedo, 1999; Garza, 1999; Correira 1999), non aparece referencia algunha. A ría de Vigo é simplemente “mar” sen distinción algunha con respecto ao conxunto do océano ou das partes da propia ría.

Sedia-m'eu na ermida de San Simion
e cercaron-mi as ondas, que grandes son:
eu atendend'o meu amigo,
eu atendend'o meu amigo!

Estando na ermida ant'o altar,
cercaron-mi as ondas grandes do mar:
eu atendend'o meu amigo,
eu atendend'o meu amigo!

E cercaron-mi as ondas, que grandes son,
non ei (i) barqueiro, nen remador:
eu atendend'o meu amigo,
eu atendend'o meu amigo!

E cercaron-mi as ondas do alto mar,
non ei (i) barqueiro, nen sei remar:
eu atendend'o meu amigo,
eu atendend'o meu amigo!

Non ei i barqueiro, nen remador,
morrerei fremosa no mar maior:
eu atendend'o meu amigo,
eu atendend'o meu amigo!

Non ei (i) barqueiro, nen sei remar,
morrerei fremosa no alto mar.
eu atendend'o meu amigo,
eu atendend'o meu amigo!

(Mendinho, ca. S. XIII; extraído do Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, CRPIH)

Por outro lado, o mar de Martín Codax ten un significado profundo e complexo (Magán, 1999), mais o autor tamén utiliza o termo xenérico “mar” para referirse á ría de Vigo, sen distinción ou autonomía. No que respecta á sensibilidade co territorio, é destacable como nunha situación de desespero pola chegada do amigo, o marco no cal se representa tal situación, é a dun mar cheo e encrespado.

Ondas do mar de Vigo,
se vistes meu amigo?
E ai Deus, se verrá cedo!
Ondas do mar levado,
se vistes meu amado?

E ai Deus, se verrá cedo!
Se vistes meu amigo,
o por que eu sospiro?
E ai Deus, se verrá cedo!
Se vistes meu amado,
por que ei gran coidado?
E ai Deus, se verrá cedo!
(Martín Códax, ca. S. XIII; extraído do CRPIH)

Outra das cántigas de Martín Codax é moito máis suxerinte para a análise da “paisaxe” das rías. Referímonos a *Mia irmana fremosa, treydes comigo*, nomeado así, como o resto dos textos de Martín Codax, polo primeiro verso do mesmo.

Mia irmana fremosa, treydes comigo
a la igreja de Vig', u é o mar salido:
E miraremos las ondas!
Mia irmana fremosa, treydes de grado
a la igreja de Vig', u é o mar levado:
E miraremos las ondas!
A la igreja de Vig', u é o mar salido,
e verrá i mia madr'e o meu amigo:
E miraremos las ondas!

A la igreja de Vig', u é o mar levado,
e verrá i mia madr'e o meu amado:
E miraremos las ondas!
(Martín Códax, ca. S. XIII; extraído do CRPIH)

Nesta cantiga, mesmo sendo conscientes da alegoría do verso “e miraremos las ondas”, observamos unha mostra de contemplación do mar e/ou da ría de Vigo o cal mostra un aprecio polo territorio “en si mesmo”. Dálle ademais autonomía e convérteo (neste momento da cántiga) no foco principal de atención. Porén, é evidente que a cántiga, no seu conxunto, non ten como obxectivo primordial a exaltación da paisaxe do mar, polo que só poderíamos atrevernos a recoñecer unha certa sensibilidade adxectivada cara a esa determinada contorna. A mesma análise poderíamos facela para outra das cántigas de Martín Codax, *Quantas sabedes amar amigo*. Nesta, pode apreciarse mesmo o mar como marco romántico do amor dos namorados. Pola contra, a submersión pode ser interpretado como unha alegoría erótica que fai referencia á primeira das tres etapas do ser humano (Álvarez Sellers, 1992).

Quantas sabedes amar amigo
treydes comig'a lo mar de Vigo
e banhar-nos-emos nas ondas.
Quantas sabedes amar amado
treydes comig'a lo mar levado:
e banhar-nos-emos nas ondas.

Treydes comig'a lo mar de Vigo
e veeremo'lo meu amigo:
e banhar-nos-emos nas ondas.
Treydes comig'a lo mar levado
e veeremo'lo meu amado:
e banhar-nos-emos nas ondas.
(Martín Códax, ca. S. XIII; extraído do CRPIH)

Por último, na cántiga *Ay ondas, que eu vin veer*, as ondas do mar non só son ese fondo ou marco no cal transcorre a acción principal, senón que se converte no actor principal co que dialoga a namorada preguntando polo seu amado. Así, Martín Códax remata por outorgarlle unha autonomía absoluta ás ondas do mar. Este é o terceiro actor da cantiga pero sen chegar a ser o foco de intencionalidade da mesma: «Como na cantiga I, o mar aparece personalizado; este tipo de prosopopea converteuse en habitual na poesía de características populares, pois o motivo da invocación é a natureza.» (Álvarez Sellers, 1992: 15).

Ay ondas, que eu vin veer,
se me saberedes dizer
por que tarda meu amigo sen min?
Ay ondas, que eu vin mirar,
se me saberedes contar
por que tarda meu amigo sen min?
(Martín Códax, ca. S. XIII; extraído do CRPIH)

Por último cómpre analizar o outro dos grandes trovadores que lle outorgou ao mar un gran significado, Joham de Cangas.

Fui eu madr' a San Mamedd'u me cuidei
que veess'o meu amigu'e non foi i:
por mui fremossa que triste m'en parti
e dix'eu como vos agora direi:
pois meu amigu'i non ven, sei na ren:
por mi se perdeu, que nunca ibi fiz ben.
Quand'eu a San mamede fui e non vi
meu amigo con quen quisera falar,
a mi gram sabor, nas ribeiras do mar
sospirei no coraçon e dix'assi:
pois meu amigu'i non ven, sei na ren:
por mi se perdeu, que nunca ibi fiz ben.
(Martín Códax, ca. S. XIII; extraído do CRPIH)

Deste xeito, se ben é certo que, en base aos postulados de Berque (2009), non se pode falar de paisaxe de rías neste período tan temperá da historia galega, si parece apreciable

unha certa concepción desta contorna como elemento adxectivado. Pola contra, comprende indicar que nestes textos non aparece en ningún caso nin a palabra “ría” e moito menos “paisaxe”.

4.1.3. A presenza da ría nas primeiras obras cartográficas

No que se refire á representación cartográfica da Galiza, previa ao mapa de Abraham Ortelio e ás primeiras cartas náuticas de finais do século XVI, é preciso retroceder ata as representacións cartográficas do século XV que tomaban como base as obras de Ptolomeo. A xeografía clásica de Ptolomeo foi chave para a reprodución de diversos mapas durante o renacemento, en moitas ocasións acompañados de cartografías modernas (Méndez Martínez, 2000). En liñas xerais, non son representacións da Galiza senón da Península Ibérica no seu conxunto. Nestes mapas (figuras 10 e 11) si podemos atopar a representación cartográfica da ría de forma máis clara pero sen unha denominación específica que a diferencie doutros fragmentos de costa semellantes.

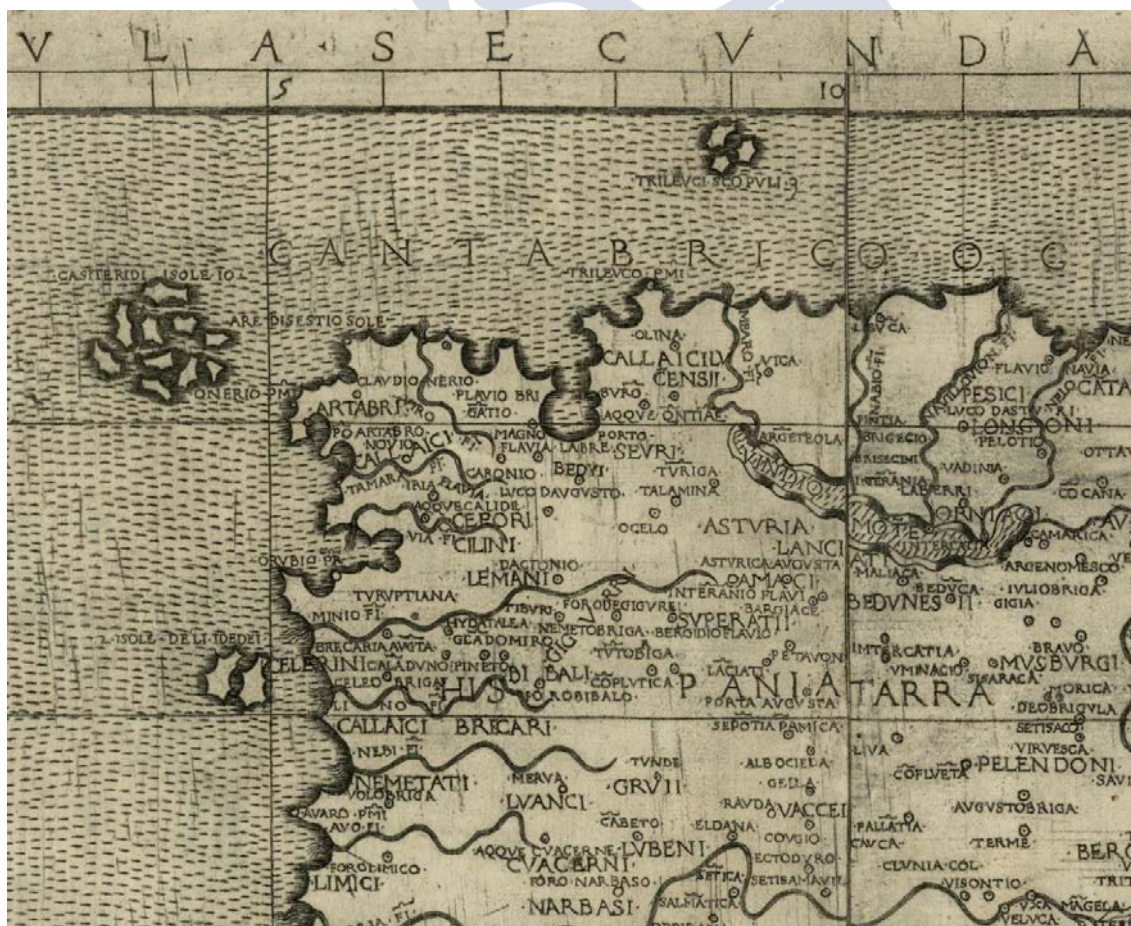

Figura 10. Nicolaus Tedescho Todescho e Berlinghieri, Francesco (1482): Fragmento de *Tabvla secvnda de Evropa: Hispania antiqva de Ptolomeo Claudio*. Fonte: Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya.

moradores da dita vila, como por outras personas de outras partes; e dicen do os moradores da dita vila da Pobra que devian de aver a dita salga; carga e descarga por direito e por costume.» (López Ferreiro, 1975: 559).

Tendo en conta que no *Vocabulario Hispano-Latino* de Nebrija do ano 1491, a ría asimílase con «porto dun río», este fragmento de texto parece corroborar este significado. Nesta controversia entre as vilas da Pobra e Padrón a disputa ten a súa orixe na descarga de mercadorías que, como é evidente, precisaba de facerse nun lugar adecuado. En resumo, podemos supoñer que a primeira acepción do termo *ría*, ou canto menos unha destas, fai referencia a un punto concreto onde cargar e descargar mercadorías, é dicir, a un porto. Posiblemente máis importante é que este termo se circunscribe a un determinado punto dun río máis que a un espazo amplo da costa oceánica. Noutro fragmento do texto, relacionado co mesmo asunto, faise máis evidente este sentido:

«Nos o dito Concello, alcaldes, regidores e homes boos da dita vila de Padron queremos, placenos e outorgamos que o Concello, alcaldes e homes boos da dita vila da Proba cada e quando quelles aprouver para en todo sempre posan cargar e descargar, e carguen e descarguen suas mercaduras de pescados que mataren e mercaren e aquelas personas quelles as comprasen e venderen sen sen noso embargo davante o dito seu lugar e vila da Proba ena ría dela, e fagan sua salga para os ditos pescados e sardiñas... con condiçõn que eles e qualquer deles e seus sucesores veñan a a dita vila de Padron a demandar licencia para a dita cerregaçõn e descarregaçõn e os dezemeiros e fiees, que ora son e foren de aqui endeante ena dita vila de Padron segun que a acostumaron de a pedir... e que gocen dos privilegios da dita vila de Padron e dos boos costumes e liberdades dela.» (López Ferreiro, 1975: 560).

Neste mesmo período atopamos referencias a outra das rías galegas, sempre en relación relativas ás alfándegas. Neste caso, a ría de Pontevedra aparece nomeada xa no 1432, no *Libro do Concello de Pontevedra* conservado na actualidade no Museo de Pontevedra:

«Et agora sabed que nos abemos acordado de poner e ponemos por fieles e cogedores en las rentas de alcaualas e alfolis e diezmos de la mar de la parte del dicho señor rey desadicha billa e su ría el año primero que uiene de mill e quatroçientos e treynta e dos años a las personas que aqui dira en las rentas que se siguen, conuiene a saber: En el alcauala

del pan a Gonçaluo Edel e Martin das Donas e sea cojedor el dicho Gonçaluo Fiel.» (Rodríguez González, 1989: 56).

No mesmo libro, poucas páxinas despois, atopamos mostras da relación comercial entre a *ría de Pontevedra* e San Sebastián. É de destacar que este texto emprega o termo *ría de Pontevedra* como unha parte da propia cidade:

«Este dito dia Iohan Bono beçiño de Sant Sabastian fezo oblicaçon ao dito Conçello de non leuar pan nen millo desta billa de Ponte bedra e sua ría por sy nen por outro en seu nauyo nen doutro algund só pena de perder o tal nauyo ou nauios en que asy cargase o dito pan e millo e por juramento que ende fezo en hun sygnal de cruz en lugar dos Santos Auanxeos, carta firme.» (Rodríguez González, 1989: 67).

Como se pode comprobar, o uso deste termo xa na primeira metade do século XV prodúcese en varias localizacións (A Pobra do Caramiñal, Pontevedra, etc.), en especial nas rías atlánticas galegas. Porén, tal e como afirma Méndez Martínez (2000: 24), «O termo fisiográfico ría aparece como xenérico dos topónimos costeiros de Galicia e o resto da costa Cantábrica». Deste xeito, o seu uso alén da actual costa da Galiza non era exclusivo da costa cantábrica senón que tamén era aplicado á costa atlántica portuguesa. Así, xa no 1433 faise esta referencia á cidade de Lisboa:

«Fretamos de vos Afonso d'Ansede, besiño de Lisboa, que sodes presente a vosa barqua Santa Cruz, que Deus salve, que esta ño porto et ponte etc. para que prasendo a Deus, cargemos as ditas tonëes de viños ña ría da çidade de Lisboa, ou ata Allandra, ou ata que desde onde mas quiseren or mercadores.» (Rodríguez González e Armas Castro, 1992: 36)

Escasos anos despois, no 1522, nun texto que describe diferentes rendas impostas a diversos produtos, atopamos referencias á ría de Padrón e á de Arousa. Neste caso, a forma de referirse á ría xa non só se explica como un lugar asociado a unha determinada contorna urbana, senón que pasa a ser un nome propio para definir un determinado espazo territorial:

«Y ten en la Renta de la çapataria diez mill mrs. yten en las alcabalas dela villa del padron e la puebla del dean el carril e villagarcia con la Ria daroça setenta mill mrs. mas quince mill mrs en la Ria daroça e padron u Muros.» (López Ferreiro, 1975: 566).

Se ben neste caso non se fai referencia a un punto concreto dun río, en termos prácticos, o concepto segue un patrón semellante.

4.2.2. Viaxe de Ambrosio de Morales pola Galiza

Na nosa investigación son de gran interese as memorias de viaxe de Ambrosio de Morales. Estas narran o seu periplo pola Galiza no ano 1572, realizado por orde de Felipe II para analizar as reliquias e manuscritos presentes nas igrexas e mosteiros do Reino da Galiza, León e o Principado de Asturias (neste traballo manexamos a tradución do ano 1765). Esta obra escapa da finalidade utilitarista mercantil dos demais escritos analizados ata o de agora. A máis de outorgarnos unha visión diferenciada en canto ao obxectivo do texto, a orixe do autor é moi diferente. Ambrosio de Morales nace en Córdoba e cursa os seus estudos na Universidade de Salamanca xunto ao seu tío Fernán Pérez de Oliva, que lle transmite o seu pensamento humanista. Esta visión diferenciada do mundo fai que do seu relato podamos inferir e tanto os primeiros usos do termo *ría* como os imaxinarios territoriais asociados a estes lugares.

Morales percorre gran parte da costa galega. Aos nosos efectos, o primeiro punto destacado da súa viaxe é o seu paso por Padrón e a súa descrición dos ríos Sar e Ulla:

«Está à la ribera del pequeño Rio Sar, que viene de Santiago, y à quatro de legua abajo desta Villa entra en el Rio Ulia, y en Galicia comunmente le llaman la Ulla, que a dos leguas de aquí entra en el Mar, y sube la creciente por el, y entra tambien por el Rio Sar.» (Morales, 1752 *apud* Flórez, 1765: 134).

Posteriormente, falando do último tramo do Ulla escribe:

«Como baja del Padron la barra de la Ulia para meterse en el Mar dos leguas de alli, à la una estan en la agua dos torres muy gruesas de muy buena fabrica, para defender aquel paso à Moros, y à Normandos, que como veremos en nuestras cronicas agora seiscientos y setecientos años entraban por alli». (Morales, 1752 *apud* Flórez, 1765: 138).

O destacable desta descrición é que, pese a especificar a subida das mareas polos ríos así como a súa chegada ao mar, non utiliza a palabra *ría* en ningún caso. Pola contra, esta análise da foz dos ríos, como veremos máis adiante, será o elemento central para comprender a *ría* nos seguintes séculos. Na descrición de Morales das *rías* do sur

galego, non se refire á ría de Pontevedra pero si á ría de Vigo no capítulo descriptivo sobre Redondela, San Simón e as Illas Cíes, denominadas por el *Islas Cizas*:

«Es Redeondela lugar partido entre el Arzobispo de Santiago, y el Obispo de Tuy. Está sobre una gran Ria, con que la mar entra por la tierra. [j] A la boca de esta Ria estan las Islas, que por diversos nombres llaman Cizas, y este es su nombre antiguo en Plinio.» (Morales, 1752 *apud* Flórez, 1765: 140).

Como podemos comprobar, neste caso Morales ofrece unha visión utilitaria da ría, descrita máis como unha lingua do mar que entra na terra que como un punto concreto nela. Podemos inferir que a ría tiña como mínimo dous significados. Dunha banda, como parte do mar que se introduce na terra. Doutra banda, como punto ou parte dun río. Poderíamos afirmar que naqueles escritos cuxo autor ten un coñecemento máis profundo do territorio a complexidade do termo aumenta. É especialmente notable a atención de Morales perante certas contornas e perspectivas da costa galega que deixa entrever un certo «pensamento paisaxeiro» (Berque 2009a) con certa sensibilidade cara esta contorna litoral. Así, atopándose Morales en «S. Juan del Poyo» realiza o seguinte comentario:

«Una Legua mas debajo de Armentera ácia Pontevedra en la misma Costa de la Mar está un Monasterio de Benitos de este nombre, en un sitio muy hermoso, que mira à la Mar, y à una Isla que el Monasterio tiene cerquita, y en el hay Naranjos, y Arraihanes, y aun una gran palma, que ya se ha secado.» (Morales, 1752 *apud* Florez, 1765: 138).

A descrición desta parte da ría de Pontevedra é relevante na medida en que nun momento moi temperán da evolución do concepto de paisaxe, o territorio é descrito cunha clara carga subxectiva. Representábase ademais unha serie de elementos integrados que, na súa visión e comprensión conxunta, van conformar o elemento adxectivado. Mostrase unha maior sensibilidade da mirada humana nesta parte das Rías Baixas.

Por último, ao facer referencia á ría de Vigo, Morales describe a Illa de San Simón da seguinte forma:

«Está sobre una gran Ria, con que la mar entra por la tierra. En ella estan dos Islitas muy pequeñas, y son dos montecitos hermosisimos, por estar todos plantados de Laureles. En la mayor de estas Islas está un Monasterio de Frayles Descalzos

Franciscos, llamado S. Simon, y del toman las Islas el nombre. Es lugar de gran soledad y contemplación.» (Morales, 1752 *apud* Florez, 1765: 140).

Se ben esta descrición non é tan articulada e complexa como a anterior, esta cobra importancia por dous motivos. En primeiro lugar por ser das primeiras veces que unha ría definida como tal é marco para unha apreciación sensibilizada do territorio. En segundo lugar, esta apreciación non é expresada en calquera punto, senón que fai referencia ao mesmo lugar onde se sitúa a acción na cántiga de Mendinho da cal xa fixemos referencia con anterioridade. Trátase dun lugar tamén analizado por Paül e Labraña (2013) destacando o seu valor simbólico e paisaxístico. Realmente, comprende indicar que a palabra *hermosa* non ten un significado idéntico no século XVI que na actualidade. En séculos pasados tiña un valor máis materialista.

4.2.3. A ría na cartografía dos séculos XV e XVI

A análise cartográfica da Galiza previa ao mapa de Hernando de Ojea no ano 1603 debe entenderse como parte dunha representación máis extensa da península ou como unha serie de cartas náuticas de grande extensión litoral (Méndez Martínez, 2000). Na segunda metade século XVI aparecen as cartas náuticas da costa galega do primeiro atlas náutico normalizado, obra de Lucas Jansz Waghenaer. Xorden tamén as cartografías de Johanes Metellus, coa súa obra *Hispania* e o primeiro atlas moderno de Abraham Ortelio, o *Theatrum Orbis Terrarum*. Nestas publicacións, non atopamos referencia algunha a *ría*. Tampouco na súa forma latina á que se refire Nebrija. Pese esta ausencia, como xa vimos, para finais do século XVI o termo estaba xa ben estendido en autores e contextos alleos ao territorio galego.

Como se pode apreciar nas figuras 12, 13 e 14, non se nomean as rías pero si están representadas. Na figura 12, obsérvase especialmente ben como o río Miño plásmase de forma moi similar ás rías, o que tería moito que ver con que moitas rías aparezan nomeadas con nomes de ríos (río Roxo para a ría de Arousa). Este feito fai pensar que se ben as rías si estaban representadas nestes mapas, para estes cartógrafos, non se diferenciaban da foz dun río. Este feito móstrase contraditorio coas descricións de Morales (1752 *apud* Florez, 1765) que identificaba á ría como parte do mar. Neste

senso, parece que nestes séculos o coñecemento do territorio en primeira persoa marcaba unha ampla diferenza á hora de tratar e identificar as rías galegas.

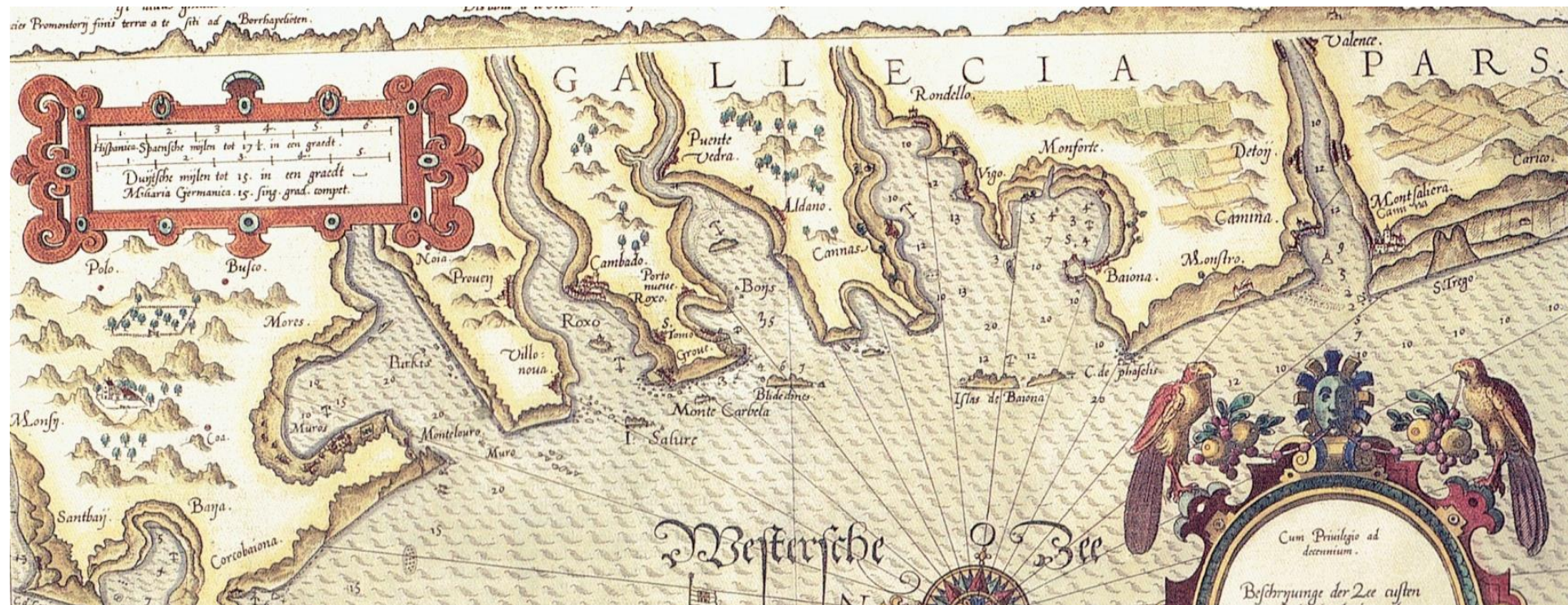

Figura 12. Lucas Jansz Waghenaer (1586): Fragmento de Caerte vande zee Custen van Galissien, van Ortugal tot voer bij C. de Finisterre, in zyn noesen en gedaente comende zeijlen noth de Spaensche Zee = Orac maritimae Galliciae, ab Ortigala ad Promontorium finis terrae, et ultra, apparens facies, dum ex mari hispanico adnavigatur. Fonte: Méndez Martínez (2000: 26).

Figura 13. Ortelius, Abraham (1586): Fragmento de *Hispaniae veteris descriptio*. Fonte: Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya.

Figura 14. Johannes Metellus (1595): Fragmento de Galitia=Galizia hisp. Fonte: Méndez Martínez (2000: 118).

4.2.4. O significado e o valor do termo *ría* nos séculos XV e XVI

Ata agora, a análise de diferentes textos e cartografías outórganos unha visión complexa da idea de *ría* tanto en relación co seu significado como co seu uso e adxectivación. A interpretación non é sinxela debido á gran variedade de contextos xeográficos nos cales podemos atopala. Pola contra, é posible afirmar que o seu uso, canto menos a partir do século XV, era xa moi estendido en textos cun marcado carácter mercantilista. Desde o 1400, este termo non fará máis que acrecentar o seu uso, integrándose posteriormente en diferentes contextos e materiais. A súa presenza diferirá tamén en relación á finalidade do texto no cal o atopemos e, en especial, en relación co coñecemento que o autor tivera sobre o territorio.

En relación co seu significado, se analizamos o conxunto de obras vistas ata o de agora, intúese unha evolución do termo. Partimos dunha visión utilitarista que asimilaba a ría cun «porto de río, ostium fluminis». Este significado atopámolo nos xa citados textos do *Libro do Concello de Pontevedra* do ano de 1432, onde se pode entender a ría como o porto desde onde parten as mercadorías e, como é lóxico, se lle aplican os aranceis. Xa no século XVI a idea da ría unicamente como un porto situado na canle dun río perde presenza e xa temos indicios dunha visión máis unitaria ou expansiva da ría en relación ao mar. Así, como xa vimos no texto anónimo do ano 1522 (López Ferreiro, 1975) faise referencia á ría de Arousa e Padrón de forma máis ampla aínda que tamén cunha finalidade arancelaria. Igualmente, neste mesmo século, Morales fala dunha «gran Ría, con la que la mar entra por la tierra», levándoa mesmo ata as Illas Cíes. Pérdese neste caso a ría como punto concreto nun río posto que é comprendida como unha gran masa de auga que nin sequera ten relación cunha canle fluvial. Se ben Morales achega esta visión da ría como espazo unitario, a extensión e visión inequívoca dunha ría galega como ese “gran e único fragmento de mar que se interna na costa” non se estende totalmente ata finais do XIX.

No referente á paisaxe da ría ou á súa visión adxectivada, desde as cantigas dos trobadores galegos medievais sobrevoa unha certa percepción estética por estas contornas. Caso paradigmático é a ría de Vigo e a Illa de San Simón que durante longo tempo vai ser un punto de inspiración de múltiples sensibilidades tanto cunha visión positiva da ría como negativa noutros casos.

4.3. O século XVII. A expansión do termo *ría* e a influencia da cartografía

4.3.1. A *Descripción del Reyno de Galicia* de Hernando de Ojea

Este século comeza coa publicación do mapa de Hernando de Ojea (figura 15), que será parte do atlas de Abraham Ortelio e será a primeira cartografía pensada exclusivamente para Galiza. Este ourensán emigrado a México, monxe do convento de Santo Domingo, elabora nese mesmo lugar a súa obra *Historia de Galicia*, punto de partida para a creación do seu célebre mapa. A importancia deste reside, ademais de polo carácter pioneiro do mesmo, en que orixinou unha serie de reproducións documentais durante todo o século XVII e parte do XVIII (Méndez Martínez, 2000). Entre as reproducións máis famosas do mapa de Ojea podemos atopar a de Gerhard Mercator no 1611 (figura 16, reprodución posterior do 1619), ou a reprodución do ano 1640 de Willem Janszoon Blaeu titulada *Gallaecia, Regnum, descripta a F.Fer.Ojea Ord. Praed et postmodum multis emendata et aucta* (figura 17).

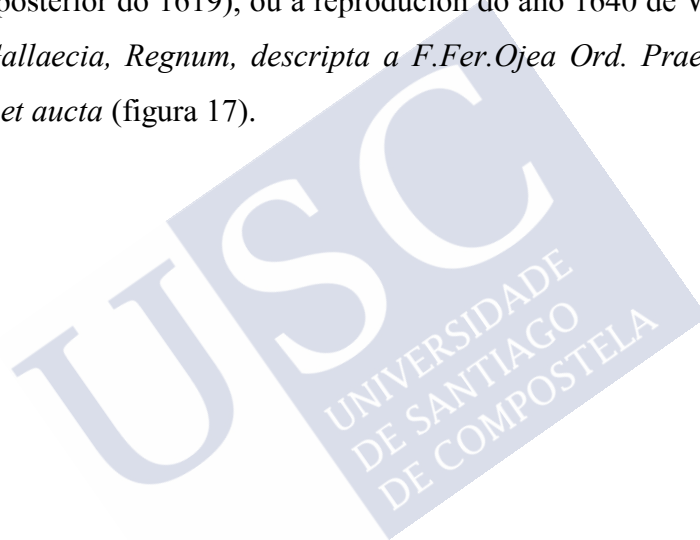

Figura 15. Hernando Ojea (1603): Fragmento de *Descripción del reyno de Galicia*. Fonte: Biblioteca de Galicia.

Figura 16. Gerard; Hondius (1619): Fragmento de *Gallaecia Regnum*. Fonte: Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya.

Figura 17. Blaeu, G. (1640): *Gallaecia regnum / descripta a F. Fer. Ojea et postmodum multis*. Fonte: Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya.

Figura 18. Blacu, G. (1640): Fragmento de *Gallaecia regnum / descripta a F. Fer. Ojea et postmodum multis*. Fonte: Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya.

Xunto co mapa, Ojea realiza unha pequena descrición xeográfica introducida no seu texto da *Historia de Galicia*, ao contrario que en múltiples textos anteriormente analizados, non se atopou a utilización da palabra *ría*. Se ben é certo que esta descrición xeográfica non é especialmente extensa (Bouza, 2009), a *ría* xa era daquela un termo de uso común. Igualmente, na súa *tabla geográfica o descripción del reyno de Galicia* non se atopa nomeado como tal ningún lugar da costa galega. Isto é de especial interese posto que se nos mapas anteriores as rías aparecían de forma moi esquemática e cun tamaño moito menor ao real. No mapa de Ojea estas aparecen de forma moito máis evidente. Se ben non especialmente anchas, si é apreciable a apertura de liñas de costa cara ao océano. A pesar deste feito, Ojea non parece ter a necesidade de nomear estes espazos de mar de forma independente. Neste senso, para Ojea as rías eran un fragmento oceánico indiferenciado do conxunto.

A presenza ou ausencia dun determinado termo nunha obra é relevante na medida en que esta teña unha reprodución e expansión futura ampla. Este feito vai ter unha especial relevancia posto que a ausencia do termo *ría* nas obras de Ojea vai implicar que o seu emprego non se expanda en ámbitos internacionais ata ben entrado o século XVIII e principios do XIX. En segundo lugar, como vimos ata o de agora, os significados e aplicacións do termo *ría* son relativamente amplos e líquidos, convivindo diversas atribucións do mesmo.

4.3.2. *La descripción de España y de las costas de sus reinos*, os mapas de Pedro Teixeira e as achegas do Licenciado Juan de Molina

Nesta primeira parte do século XVII debemos tamén deternos na obra do cosmógrafo portugués afincado en Madrid Pedro Teixeira. Nado en Lisboa, entra a formar parte da corte de Felipe IV, onde se lle encargan diversas empresas en América e na Península Ibérica. Entre estes traballos atópase a realización dun levantamento cartográfico da totalidade das costas da Península Ibérica (Méndez Martínez, 2013). Esta obra titúlase *Descripción de las costas y puertos de España, escrita por D. Pedro Texera, Cavallero de la horden de Christo* onde realizou un minucioso traballo cartográfico non superado ata a segunda metade do século XVIII. A referencia ao reino galego nestes mapas constitúe unha achega e unha descrición toponímica e morfolóxica de grande importancia, mostra do rigoroso traballo realizado por este autor. Nas súas descrições

textuais, Teixeira demostra como xa no século XVII o uso de *ría* para referirse a gran parte da costa galega está moi estendido. Pola contra, nos seus mapas non se aprecia que o utilice de forma sistemática. Neste senso, as figuras 19, 20 e 21 correspóndense con mapas extraídos da obra de Teixeira *Descripción de las costas y puertos de España* que, como se pode comprobar, non utilizan o termo pese a si estar presente na descrición escrita da mesma obra.

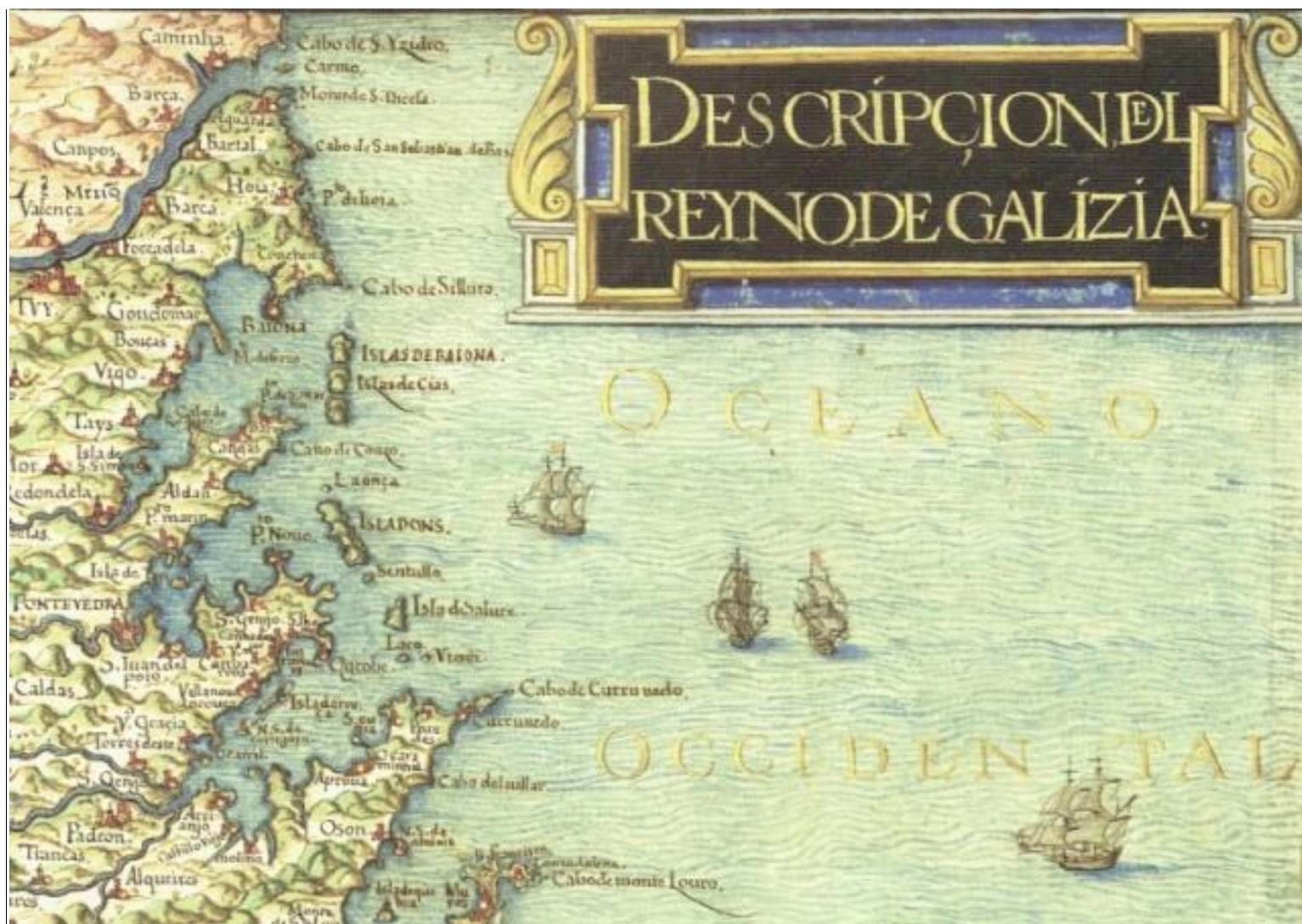

Figura 19. Pedro Teixeira (1634): Fragmento de *Descripción del Reyno de Galicia*. Fonte: Pereda (2002: 29).

Figura 20 e 21. Pedro Teixeira (1634): *Ría de Corcubión* e *Ría de Vigo*. Fonte: Pereda (2002: 54 e 49).

O uso do termo *ría* a nivel cartográfico é reducido pero non así inexistente en Teixeira. Podemos atopalo plasmado nun dos seus mapas, coidamos que por primeira vez (figura 22). Representábase nel as rías de Muros, Padrón, Pontevedra e Vigo. Teixeira plasma estas catro rías como un fragmento do mar máis que como a parte máis baixa dun río ou coma un porto. Pola contra, mentres Pontevedra, Vigo e Arousa son denominadas como *ría*, a de Muros para Teixeira é un río igual que o Miño. A realidade é que a actual ría de Muros é Noia será a última das grandes rías galegas en recibir esta denominación. Para a nosa investigación é importante destacar que os mapas de Teixeira estiveron ocultos a outros cartógrafos durante un longo período de tempo. Isto provoca que o posible uso dos seus mapas como base para a elaboración de cartografías posteriores non se produciu.

As achegas de Teixeira son moito máis interesantes cando analizamos a súa obra escrita. Neste senso, é especialmente significativo o comezo da súa descrición do Reino da Galiza: «Tiene de costa el reyno de Galizia sienta y trenta leguas y en ella catorze rías con los mejores puertos que ay en toda la costa de España.» (Teixeira, 1634 *apud* Pereda e Marías, 2002: 324). Como podemos comprobar, Teixeira fai referencia ás rías, describindo un número concreto delas. Ao longo do devandito texto nomea as rías de Ribadeo, Viveiro, Bares, Ortigueira, Cedeira, Betanzos, Laxe, Camariñas, Corcubión, Muros, Noia, Padrón, Pontevedra e Vigo.

As catorce rías citadas por Teixeira son coincidentes coas achegadas polo Licenciado Juan de Molina nun texto que, se ben nós manexamos na súa versión de 1675, foi escrita en 1550. Neste texto, Juan de Molina fai referencia ás mesmas rías que Teixeira pero, na maioría dos casos, sen indicar o seu nome. É dicir, explica a existencia de rías (sen outorgarlles nome propio) na costa de Galicia e as vilas que nelas poden atoparse. Pola contra, nomea a ría de Arousa pero facendo o mesmo tempo referencia a Padrón como primeira vila, ou igualmente a de Corcubión «En esta misma ría de Aroça está aquel Puerto del Padron, que antiguamente llamavan, Iria Flavia, donde, como yá diximos, vino a parar nuestro Caudillo.» (Molina, 1675: 27). En relación coa de Corcubión, «Aquí en esta misma ría está la Villa de Corcubion; y luego mas adelante la que llaman Cee; y pasada esta ría, sin entremeterse otra, entra una larga costa de mar.» (Molina, 1675: 28). Co tempo, a ría de Padrón perde tal denominación e pasa a chamarse maioritariamente Ría de Arousa.

Doutra banda, as achegas de Teixeira sobre a costa galega reflicten ademais unha certa sensibilidade. Un exemplo son as descricións da ría de Camariñas: «Es esta ría de Camariñas la más ermosa de toda esta costa por dentro tener muchos puertos, segurísimos de todos tiempos.» (Teixeira, 1634 *apud* Pereda e Marías, 2002: 329). Se ben é certo que a referencia á ría como un lugar «ermoso» mostra máis un carácter útil ou práctico da mesma, non está igualmente claro este sentido literario ao referirse a ría de Padrón «la ría del Padron, siendo la maior de las deste reyno de Galizia. Del lugar dicho de Curruvedo se estiende una ermosa plaia de arena que remata con un cavo que llaman Couzo.» (Teixeira, 1634 *apud* Pereda e Marías, 2002: 331). Esta última descrición podería aproximarse a unha idea pre-paisaxística dunha contorna concreta desta ría.

4.3.3. A ría noutras cartografías do século XVII

No referente á cartografía realizada fora da Península Ibérica no século XVII, na súa maioría son copias de mapas anteriores, en especial do xa citado mapa de Ojea. Na primeira metade do século XVII, podemos destacar o mapa de Iodocus Hondius publicado en Ámsterdan en 1611, titulado *Gallaecia Regnum* (figura 16). Procede do atlas de Mercator, inserido por primeira vez na edición de Hondius. Asemade, no mapa tamén publicado en Ámsterdam por Ioannis Iansonii no ano 1628 non atopamos referencia algunha ao concepto *ría* (figura 23). Dado que estes son exemplos da nomeada como cartografía de gabinete, o uso e plasmación das rías segue o establecido por obras anteriores. A expansión do coñecemento sobre as rías vaise producir pola reprodución de obras peninsulares que si utilizaban o termo.

Figura 23. Ioannis Iansonii (1628): Fragmento de *Galecia Legio, et Asturias de Oviedo*. Fonte: Biblioteca de Galicia.

[illegible]

119

Na segunda metade do XVII, destacamos un mapa francés publicado en París no ano 1652 (figura 25), xa con certo detalle do reino galego e de todo o norte peninsular. Os topónimos aplicados ás rías só fan referencia aos ríos que nelas desembocan: o R. Tambre ou o xa mencionado R. Roxo. Non é algo estraño posto que nestes mapas as rías representáanse como á foz de calquera río. Por último, destacamos, polo gran detalle e o gran número de topónimos presentes nel, o mapa de Pierre Mortier publicado en Ámsterdam no ano 1692 (figura 26), que tampouco fai mención á *ría*.

Figura 25. Sanson, Nicolas (1652): Fragmento de *Les Etats de La Couronne de Castille, dans Le Parties plus Septentrionales de L Espagne: La ou sont Les Royaumes de Castille Vielle, Leon, Gallice, Asturie, Biscataie, Seignrie, Navarre*. Fonte: Biblioteca de Galicia.

comezar a comprender esta complexidade e diversidade, enténdese a falta de consenso para a denominación unitaria das diferentes rías galegas.

Esta dualidade de significados xeraba grandes complexidades á hora de nomear a costa galega. Neste senso, Joseph Cornide, un gran coñecedor da xeografía galega, deixa patente esta complexidade ao facer referencia á ría de Arousa nunha disertación crítica a propósito das Illas do Estaño ou Casitérides. Nesta obra na que tentaba demostrar a situación destas illas na costa occidental galega afirma o seguinte: «Qualquiera que haya leído este autor [Plinio o Vello], y le coteje con la costa de Galicia, conocerá que estos Célticos eran los pueblos que rodeaban la Ria de Padron ó de Arosa, y que se hallaban confinantes con los Grobios al mediodia.» (Cornide, 1790: 23). Así, Cornide sen achegar máis detalles dá os dous nomes para referirse a esta ría, sen decantarse por ningún especialmente. Nós sostemos que a causa desta duplicidade non é a existencia de dous ou tres nomes para referirse a esta ría, senón que eses nomes facían referencia as diferentes partes da propia ría. A duplicidade de nomes para referirse a unha determinada ría vai subsistir ata o século XX (Ría de Vigo ou Redondela, Ría de Pontevedra ou Marín, Ría de Muros e/ou Ría de Noia) ata que o turismo e a mercadotecnia fan necesario unha simplificación que se adapte mellor ás necesidades de destinos turísticos e marcas territoriais. É posible soste esta afirmación porque nesta investigación queda demostrado que a práctica totalidade das rías galegas occidentais estiveron divididas en dous ou máis categorías xeográficas.

4.4.1. A obra de Frei Martín Sarmiento como exemplo esclarecedor da evolución do concepto de *ría*

Na segunda metade do século XVIII, chégase a un punto de inflexión na evolución do termo *ría*. Para comprender a idea de *ría* en toda a súa complexidade é preciso analizar de forma detallada a obra de Frei Martín Sarmiento.

¿Non vistes no mato
a vez que un xovenco perdeu súa nai , e dá muitos berros? ¿Ouvistes
o ruído que fai con os ventos o mar da Lanzada cando está
enquieto? ¿Vos lembra do estrondo que fai no inverno , o trebón
con raios , centellas , lostregos ; E mais dos estoupas qu'as pezas
de ferro estralan co fogo na ría de preto? Así, todos , todos
os sinos a centos , qu'están nas igrexas , e mais nos mosteiros ,
campás e chocallos grandes e pequenos fendían o aire , queixaban ao

ceo (Sarmiento, 1746 *apud* Pensado, 1970: 97).

Para comezar a análise da súa obra, é de utilidade entender que a concepción de ría de Sarmiento é moito máis complexa que a descrita por autores como Teixeira ou Molina. Proba disto son as múltiples rías que cita Sarmiento ao longo do seu percorrido por Galiza, narrado na súa *Viaje a Galicia* (Sarmiento, 1745 [ed. 2002]). Ademais, Sarmiento prestaba atención a diferentes fenómenos xeográficos e fluviomareais que outros autores descoñecían. Algunhas destas rías son: «ría de Rianjo, ría de Betanzos, ría de Ferrol, ría de La Coruña, ría de Ponte de Eume, ría de Corcubión, ría de Muros, ría de Aldán, Pontevedra.» (Sarmiento, 1745: 192-252 [ed. 2002]). En liñas xerais, aínda que aparecen practicamente as mesmas catorce rías das que falaba Teixeira un século antes, tamén temos outros moitos nomes de rías. Se asumimos que as rías citadas por Teixeira xa describen todos os grandes accidentes costeiros galegos deste tipo, a realidade é que Sarmiento só puido ampliar o seu número subdividindo as xa nomeadas.

No referente ás rías presentes na Costa Norte de Galicia, Sarmiento describe as seguintes rías: «ría de Ferrol, ría de Pontedeume (actual ría de Ares), ría de Betanzos e ría de La Coruña.» (Sarmiento, 1745: 192-252 [ed. 2002]). Ao contrario, no mesmo territorio, Teixeira só identifica as rías de Ferrol e a de Betanzos. Sarmiento, como fai en numerosas ocasións, divide as rías en relación coa presenza ou ausencia da foz dun río. Para exemplificar os diferentes significados de ría observemos como describen este fragmento de costa os dous autores:

«Ría de Betanços que tiene en su entrada de ancho una grande legua y quanto más se entra por ella se va más ensanchando asta tener dos leguas. Esto en espacio de legua y media donde se divide en dos brazos que entranbos se navegan, quedando en la parte del levante la villa de Pontesdeume.» (Teixeira, 1634 *apud* Pereda e Marías, 2002: 327).

«Sobre la Villa de Puentes de Eume se ve el alto monte de Breamo cuyo remate al mar es el cabo de Centroña que divide la ría de Puentes de Eume de la ría de Betanzos, pues hasta allí vienen la dos unidas.» (Sarmiento, 1745: 203 [ed. 2002]).

Mentres Teixeira describe basicamente o mar ata o final da ría, Sarmiento fai referencia aos leitos fluviais de ambos ríos a súa entrada no mar. Esta descrición de Sarmiento na costa norte, contrasta coa dificultade de comprender a que se está referindo con *ría* na ría de Arousa. Así, ademais de como ría de Padrón, Sarmiento refírese a esta como «Ría

de Ríanjo» (Sarmiento, 1745: 195 [ed. 2002]) ou «ría del Grove». Para diferenciar entre estes dous últimos termos da a seguinte explicación:

«Aquí se divide la ría: el golpe grande y principal tira a la izquierda a Padrón; y a la derecha va un golpe de ría, que va a Noalla, va a Santo Tomé do Mar, pero yo vine rodeando la ría por la garganta y arenal del Grove. En la ría grande junto al Grove hay dos, y más, islas: isla Tourís, isla de Mariñas, pequeñas; la de Louxo que se cree estuvo continua al mar, y la Toja que se cree estuvo continua a Santo Tomé do Mar y otra isleta Viero.» (Sarmiento, 1745: 203 [ed. 2002]).

Parece que a concepción da ría de Arousa de Sarmiento non era especialmente simple e dependía ademais das foces e as dinámicas fluviomareais. Doutra banda, non semella ter a idea unitaria de ría, nin sequera de entender que a parte mariña central poida denominarse como tal. Ademais das rías xa nomeadas, na ría de Arousa describe catro rías máis: a de «Cambados, a do Humia, a de Goyanes e a da Merced».

Esta diversidade non é algo puntual nas descrições costeiras de Sarmiento. Na ría de Vigo enumera outras tantas rías e aumenta a complexidade separando entre rías badías e esteiros. Aínda sendo complexa, é esclarecedora para comprender o concepto de *ría* de Sarmiento. Así, comezando desde o interior, Sarmiento identifica a *ría de Ponte San Payo*:

«Este monte deja casi al poniente la ría de Vigo, y casi al oriente Souto Mayor, La Ynsua y la Jurisdicción de Sotomayor. Y por el medio de la feligresía de Sotomayor sube la ría de Ponte San Payo y el rio hasta Europo tres cuartos de legua muy cerca del principio de la Ynsua o de la confluencia de los ríos Caldelas y Ancéu.» (Sarmiento, 1745: 248-249[ed. 2002]).

Seguindo cara ao exterior da ría, dirección oeste, atoparíase a ría de Redondela:

«La ría de Redondela es una sola bolsa que sale de la concha (en la que está la isla de San Simón) de poca extensión y que por un lugar le entra un riachuelo con puentecilla, y otro riachuelo por el otro. El sitio hasta Rande hace otro hermoso anfiteatro como el que hacen del otro lado San Adrián y Santa Cristina dos Cobres, y en el medio de esta gran concha está la isla de San Simón.» (Sarmiento, 1745: 240 [ed. 2002]).

Posteriormente, aínda que sen explicar de forma específica a separación entre ambas, tamén identifica a ría de Vigo e a ría de Baiona. Esta última é considerada seguramente máis en relación coas propias illas Cíes (comunmente denominadas de Baiona nese século) que coa vila en si mesma. Nesta última, tamén identifica unha baía. Esta diferenza entre ría e Baía engádelle aínda máis diversidade ao concepto de ría de Sarmiento. Na figura 27 obsérvase un mapa que representa as diferentes entidades morfolóxicas descritas por Sarmiento na ría de Vigo. A contorna da vila de Baiona é un caso paradigmático. Para Sarmiento neste territorio tan reducido existen ata catro morfoloxías costeiras diferenciadas:

«El dicho Valle está entre la sierra de Montes que va a terminar en el cabo o punta o monte de Ferro (o de la Xarmeña). Y la sierra de Montes, que va a terminarse en el Monte Real. Y los dos cabos del Ferro y el Monte Real hacen la boca de la bahía, concha, ría y rio de Bayona.» (Sarmiento, 1745: 242 [ed. 2002]).

O visto ata agora en Sarmiento pode parecer un “parcelado” arbitrario do territorio fluviomareal en base a criterios puramente persoais. Pola contra, na enumeración e explicación doutras rías si podemos comezar a ver o seu significado para Sarmiento e, polo tanto, a coherencia da división morfolóxica de Sarmiento. Neste senso, a descrición mais útil que nos deixou Sarmiento foi a do río Miño na Garda. Ao describir esta contorna, Sarmiento fai referencia á ría de Tui:

«Punta de Santa Tecla. Es un monte muy alto, que hace la barra de la ría de Tui. [j] Isla que tenia el castillo de Abraca de la cual habla el geógrafo árabe Nubiense, y la pone a seis millas del golfo de esta ría.» (Sarmiento, 1745: 244 [ed. 2002]).

En resumidas contas, parece evidente que Sarmiento, como noutros documentos da época, fai referencia polo menos a unha ría sempre e cando se produza a foz dun río no mar e suban as mareas por el, é dicir, establece unha asimilación da ría cun esteiro. De feito, na súa descrición anteriormente achegada das rías grandes e pequenas presentes no Grove na desembocadura do río Umia, Sarmiento non parece facer outra cousa que describir o sistema intermareal do Umia.

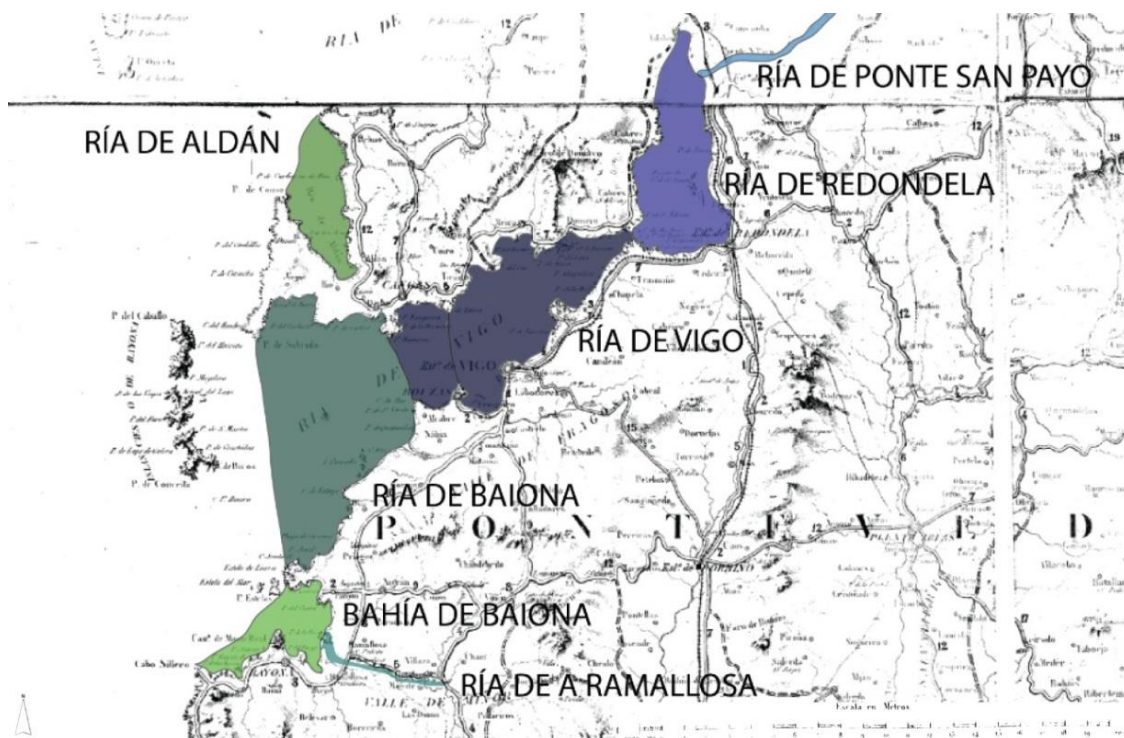

Figura 27. División da ría de Vigo en base aos apuntamentos e toponimia orixinal de Frei Martín Sarmiento. Tómasse o mapa de Domingo Fontán. Fonte: Elaboración propia con mapa base de Domingo Fontán (1845) tirado da Biblioteca de Galicia.

4.4.1.1. A proto-paisaxe da ría na obra de Frai Martín Sarmiento

Neste tempo a percepción paisaxística segue aumentando:

«Desde que el Intendente General del Reino de Galicia Rodrigo Álvarez Caballero y Llanes proponga la plantación de una amena alameda en las inmediaciones de A Coruña y el padre Feijoo dedique algunos párrafos de sus obras a introducir sinceras celebraciones del entorno, bastantes jardines, algunas pinturas y unos cuantos poemas pondrán de manifiesto que el proto-paisaje siguió abriéndose paso en Galicia.» (López Silvestre, 2004: 136).

Este proceso está relacionado co auxe dunha ilustración promovida por membros da fidalguía e outros profesionais ou intelectuais como médicos, curas, avogados, profesores ou donos de industrias e empresas (Barreiro, 1981). Nomes propios como o xa citado Sarmiento, Rosendo Amoedo, Joseph Cornide serán algúns dos máximos expoñentes deste movemento. En base ao esquema temporal de López Silvestre (2004), aínda non se pode falar neste tempo dun verdadeiro desenvolvemento da paisaxe na Galiza. Pola contra, do propio Sarmiento é posible extraer valoracións altamente adxectivadas de contornas costeiras e rías. Nesta “proto-paisaxe” son moi comúns as

referencias a unha determinada porción de territorio con adxectivos como «admirable» ou «espléndida» aplicado por Sarmiento para describir a ría de Ferrol. Estas expresións estaban a medio camiño entre o goce da paisaxe e o carácter utilitarista das rías para funcións de navegación ou pesca. Se ben isto é certo, nas descricións de Sarmiento son máis que evidentes uns elaborados valores paisaxísticos para a costa galega:

«Santa María de Miño. Feligresía. En una como punta entre el puente Baxoi y Ponte do Porco, y este territorio intermedio es lo mas divertido a la vista, que se puede desear, pues del se ven muchos boquetes, mayores y menores, de rías y ensenadas.» (Sarmiento, 1745: 204 [ed. 2002]).

Este tipo de referencias son moi numerosas mais o seu ascenso aos altos do Morrazo é a máis “paisaxisticamente romántica” que podemos apreciar «A la tardecita subí a la Esculca con el fin de verse ocultar el sol y por estar nublado no se notó cosa especial. Pero si registré infinito mar, bocas de rías, rías, puntas etc.» (Sarmiento, 1745: 236 [ed. 2002]). Certo é que mostra un sentimento de frustración, pero este é debido á imposibilidade de sentir a emoción tras a contemplación dunha paisaxe.

As influencias destes ilustrados serán claves para conformar unha paisaxe futura nas rías galegas. Así, no *Diccionario Geográfico Universal* (Montpalau, 1783) as expresións paisaxísticas teñen unha clara orixe nas descricións de Sarmiento. En primeiro lugar, pola cita directa do coñecido ilustrado, e en segundo lugar, polas referencias paisaxísticas similares xeograficamente ás del «Pontevedra [...] situada entre dos rías con un gran puente casi en la boca del rio Leriz, entre Tuy y Santiago. Su clima es suave y saludable, y el terreno un paraíso por la hermosura de los rios, jardines, arboledas y paséos deliciosos.» (Montpalau, 1783: 56), escasas liñas despois fai referencia ao propio Sarmiento.

4.4.2. A transformación ilustrada da segunda metade do século

Falar deste período histórico crucial para o noso concepto é ter en conta nomes propios como Frai Henrique Flórez, Tomás López, Joseph Cornide ou Vicente Tofiño. Estes marcarán un fito no desenvolvemento cartográfico e xeográfico. A importancia destes autores reside tanto na súa capacidade técnica ou científica como na profunda influencia

futura dos seus traballos. Nun momento en que o concepto *ría* era diverxente, o posicionamento destes intelectuais influiría amplamente en futuras xeracións.

4.4.2.1. A obra de Joseph Andrés Cornide de Saavedra y Folgueira

Comezamos analizando a influencia dos autores ilustrados na evolución do concepto de *ría* centrándonos en Joseph Andrés Cornide. Este é un dos máximos expoñentes da Ilustración galega e española. É autor de diversos traballos de botánica e fauna, así como de escritos xeográficos de gran calidade. Entre as súas obras destacan a *Descripción circunstanciada de la costa de Galicia, y raya por donde confina con el inmediato reino de Portugal* (1764) así como o *Ensayo de una descripción física de España* (1803). Asemade, é autor do mapa do Bispado de Mondoñedo (figura 28) presente na *España Sagrada* do Padre Flórez. Entre toda a súa obra, este mapa é capital para a nosa investigación ao ser un dos primeiros, con influencia futura contrastada, no que se fai referencia a unha ou varias rías. Aínda que sen chegar a nomealas como tales, podemos ver que plasma neste mapa a «R. de Sada, R. de Bares, R. de Vivero» entre outras. Non temos constancia de que acontecera isto desde a obra de Teixeira. Neste punto, é preciso resaltar que este mapa (como outros da *España Sagrada*) foi gravado por Tomás López no seu estudo de Madrid.

Figura 28. Joseph Cornide e Tomás López (1764): *Regnorum Castellae Veteris, Legionis, et Gallaeciae Principatuumq. Biscaiae, et Asturiarum Accuratissima Descriptio.* Fonte: Biblioteca de Galicia.

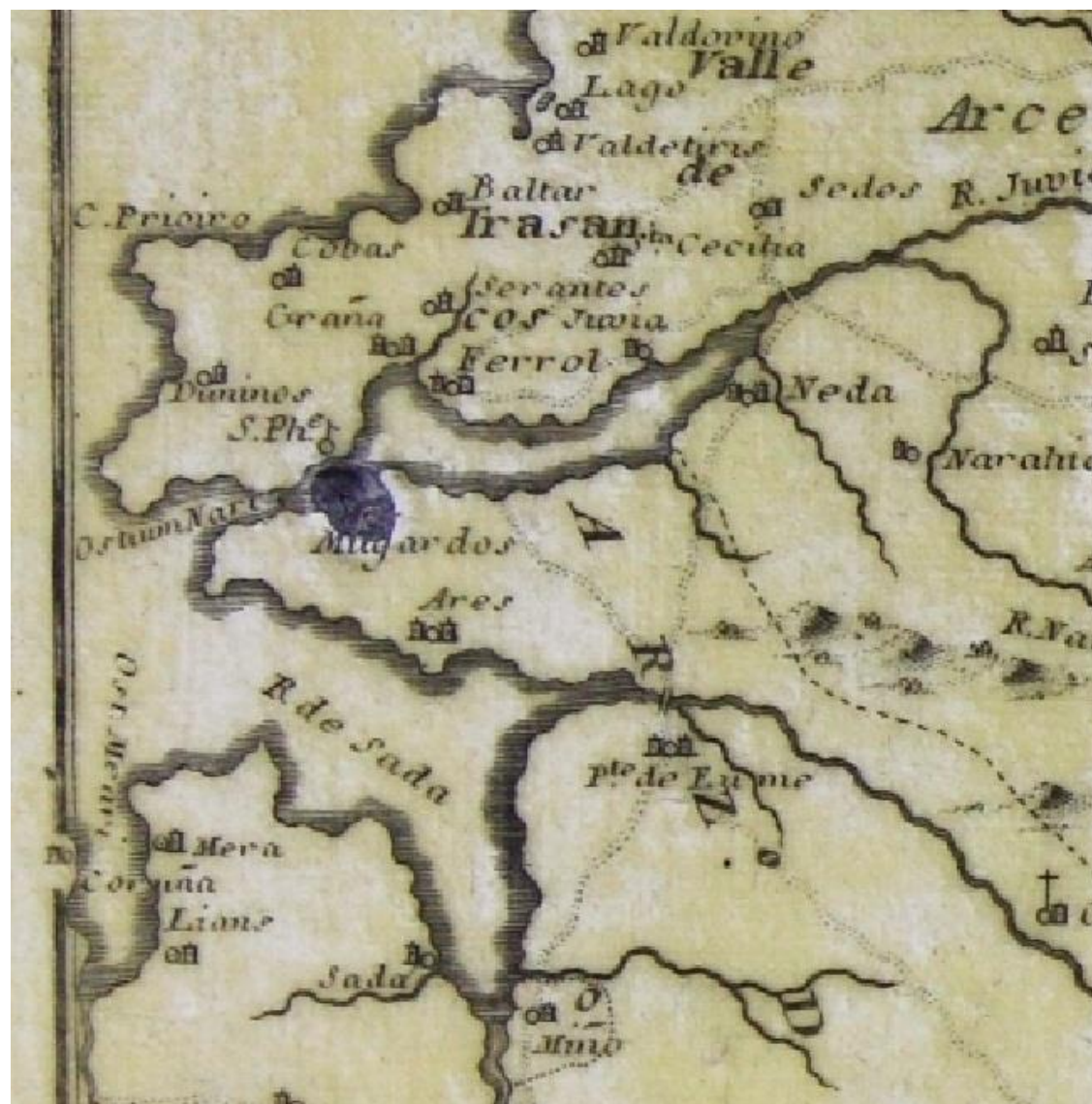

Figura 30. Joseph Cornide e Tomás López (1764): Fragmento de *Regnorum Castellae Veteris, Legionis, et Gallaeciae Principatuumq. Bisciae, et Asturiarum Accuratissima Descriptio*. Fonte: Biblioteca de Galicia.

En 1803, na súa obra *Ensayo de una descripción física de España*, recorda a importancia da obra do «sabio Sarmiento» entre outros, para ampliar o coñecemento científico-xeográfico de España e da Galiza. Pola contra, na comparación das descrições de ambos autores da costa galega atopamos amplas diferenzas en relación ao número de rías e a súa definición. Cornide na súa descripción do Miño non entende que na foz deste río se forme unha ría (Cornide, 1803). Este autor afirma en diversas obras que en toda a costa galega existen «diez y ocho grandes rías». Achega ademais unha das primeiras definicións ao respecto:

«La dilatada costa de Galicia, desde Ribadéo hasta La Guardia, bañada del Océano Occidental, é interrumpida con diez y ocho grandes Rías que forman las aguas que descenden desde las montañas, que separan este Reyno del de Leon, y las Asturias, y por las cuales se internan las marítimas bastantes leguas en las tierras, formando muchas ensenadas, recodos, y abrigos» (Cornide, 1774: 8).

Cornide segue o pensamento de Sarmiento e defíneas claramente como aquilo que se forma coa auga dos ríos na súa unión coas mareas que se internan polos leitos dos mesmos. Entre Fisterra e A Guarda distingue as seguintes rías: Corcubión, Padrón, Noia, Muros, Arousa, Pontevedra y Vigo (Cornide, 1788: 10-19). O problema é que, seguindo a definición de Sarmiento e a súa propia, só neste tramo de costa xa existirían as 18 rías que Cornide enumera en toda a costa galega. Outro problema é a asimilación que fai Cornide entre *enseada* e *ría* o que, en teoría, desvincula a definición desta última coa necesaria presenza dun río: «Disposición de la costa que le antecede, y que en partes continúan las llanuras de los lechos de las Rías o Ensenadas, formando placeres y arenales, denominados por los Pescadores con el nombre de Limpo.» (Cornide, 1788: 13).

Como dixemos, a importancia dos autores ilustrados radica na especial transcendencia e difusión das súas obras. O número exacto de rías que durante longo tempo Cornide atribúelle á costa galega vai aparecer en diversas fontes doutros autores posteriores. Por exemplo, no *Diccionario Geográfico Universal* de Antonio Montpalau descríbense as mesmas rías que identifica Cornide: «De los rios que desembocan en el mar dentro de los actuales terminos de Galicia es el principal el Miño [...] formando diez y ocho grandes rias por la cuales se interna el mar bastantes leguas en la tierra.» (Montpalau, 1783: 27).

É apreciable que na comparación de definicións destes autores ilustrados aparecen diversas incongruencias. Nós consideramos que isto é debido a redución e simplificación do concepto *ría*, que pasa de facer referencia a un fenómeno fluviomareal a unha simple porción oceánica.

4.4.2.2. *A obra de Rosendo Amoedo. A segunda vez que se usa a palabra ría nun mapa*

Dos mapas sobre a Galiza presentes na *España Sagrada*, Rosendo Amoedo é autor do mapa do *Obispado de Tuy dividido en archiprestazgos* (figura 31). Deste autor non se posúe unha gran cantidade de información nin referencias bibliográficas, mais serviu de fonte de información para varios autores ilustrados. Se no mapa de Cornide se facían referencias evidentes ás rías, na obra de Amoedo, por primeira vez desde os mapas de Teixeira grávase o nome dunha *ría* nun mapa. Concretamente o da ría de Vigo. Asemade, neste mesmo mapa están representadas a ría de Aldán así como o que se presupón que é a ría de Baiona ou Ramalloza, pero neste caso sen plasmalas como tal. Temos tamén que facer referencia á gravación deste mapa polo estudio de Tomás López en Madrid, onde acumulou a práctica totalidade das vangardas cartográficas da época.

Figura 31. Rosendo Amoedo (1767): Fragmento de Obispado de Tuy dividido en archiprestazgos. Fonte: Méndez Martínez (2000: 158).

4.4.2.3. *As descrições do Padre Flórez das rías galegas*

O Padre Flórez é autor e coordinador da *España Sagrada*, unha das obras de maior relevancia da historia eclesiástica española. Nela recóllese unha innumerable cantidade de información e materiais cartográficos. De feito, os mapas ilustrados anteriormente analizados están inseridos dentro desta obra de 51 tomos. Ademais, ofrece unha ampla revisión xeográfica escrita do territorio galego, realizada polo propio padre Flórez. Pola contra, non se describen en exceso as rías galegas nin se fan especiais referencias a elas por parte do autor. Malia isto, si podemos apreciar que Flórez realizaba unha asimilación evidente entre a ría e os ríos que nelas desembocan. Ao describir por exemplo no tomo XV a entrada da ría de Arousa defínea como ría de Ulla:

«El Sar dice acaba junto à la Torre de Augusto: lo que se verifica puntualmente en el río Sar, que nace junto a la Ciudad de Santiago, à su Oriente, y baja hasta el Padrón, donde se mete en la ria de Ulla, en frente del lugar *Torres de este*, corrupcion de *Turres Augusti*.» (Flórez, 1787: 161).

Pola contra, ao longo da súa obra, non fai referencia a unha gran cantidade de rías que os seus contemporáneos xa tiñan máis que presentes. Deste xeito, para describir a foz do río Lérez non fala nin de ría de Pontevedra nin de Marín «Uno y otro mantienen el nombre: pues el primero se llama *Leriz* que desagua en el mar por Pontevedra, teniendo al otro lado al monasterio de S. Juan de Poyo, en cuyas escrituras suena con el nombre de *Lerize*.» (Flórez, 1787: 43).

4.4.2.4. *A obra de Tomás López como compendio das influencias da Ilustración na evolución do concepto de ría*

Tomás López e o seu equipo son os máximos expoñentes da denominada cartografía de gabinete. En relación coa obra deste autor, é preciso resaltar a súa labor cartográfica como bo xeógrafo pero tamén como gran gravador (Capel, 1982). Isto permitiulle acceder a unha gran cantidade de información relacionada coas principais achegas xeográficas e cartográficas dos seus contemporáneos. Este feito foi indispensable na medida en que a metodoloxía do seu traballo carecía do método científico, pois estaba baseada na recompilación de datos de terceiros. Destaca a súa participación en diversos mapas presentes na *España Sagrada* do Padre Flórez. Irá ademais realizando mapas

proprios, algúns deles referidos á Galiza, que serán amplamente repetidos e copiados por fontes peninsulares e doutras rexións europeas.

Como primeira obra analizada cobra especial interese o *Atlas Geográfico de España, e Islas Adjacentes. Con una Breve Descripción de sus Provincias* do ano 1756-1757. Tomás López compón un mapa único exclusivamente para o reino galego cunha pequena descrición xeográfica e histórica (figura 32). Porén, neste caso, López non plasma neste mapa o termo *ría* nin o cita na descrición. Para comprender o proceso que se pretende explicar é preciso ter en conta que nas obras de López, previas á gravación dos mapas da *España Sagrada*, non se ten constancia da presenza do termo *ría*. Unha vez grave os mapas de Amoedo (1767) e Cornide (1764), nas súas obras posteriores sempre aparecerá esta denominación.

Figura 32. Tomás López (1757): Galicia; Atlas Geográfico de España, e Islas Adyacentes. Con una Breve Descripcion de sus Provincias. Fonte: Biblioteca de Galicia.

Así, a súa obra máis representativa do territorio galego, o *Mapa Geographico del reyno de Galicia: Contiene las Provincias de Santiago, Coruña, Betanzos, Lugo, Mondoñedo, Ourense y Tuy* (figura 33) foi en parte realizada grazas aos coñecementos adquiridos na gravación dos mapas da *España Sagrada* do Padre Flórez. Esta obra contén o maior número de rías plasmadas nun mapa ata aquel entón, moitas delas iguais ás descritas por Cornide. De feito, Méndez Martínez (1994: 68) recolle unha cita do propio Tomás López na que reconece a grande importancia da información acadada na *España Sagrada* para a composición do seu mapa de Galicia de 1784. En efecto, Tomás López fai referencia expresa á axuda achegada por Joseph Cornide, do cal cita ademais un mapa xeral de Galicia (Méndez Martínez, 1994: 83). No seguinte texto podemos observar unha pequena parte dos agradecementos que dedica Tomás López no seu Mapa de 1784. Centrémonos aquí naqueles que fan referencia aos autores que lle foron útiles para elaborar a contorna costeira galega:

«Sirvieron mucho y tuviéronse presentes varios planos manuscritos de algunos puertos de este reyno, que franqueó Don Pedro Varela y Ulloa, Oficial de la Secretaría de Estado y del Despacho Universal de Marina, de la Real Academia de la Historia: lo mismo debo al zelo del Capitán Don Geronimo Franco. Director de Pilotos de la Escuela de Ferrol. El Coronel de Ingenieros Don Agustín de Herrera dio un itinerario con un plano respectivo, de una parte de este reyno, que hizo en uno de sus viajes. Ayudaron bastante los planos particulares de diferentes Puertos delineados en escala grande: tales fueron el de las tres rías ó Puertos del Ferrol, Betanzos y Coruña; el Puerto de Bayona; la Ría de Vigo; el Puerto de Rande; el de Corcubion; el de Camariñas; el de Cedeira; la Ría de Barquero y la de Vivero. [j] Para la mayor perfección de este, remitió desde la Coruña D. Joseph Cornide uno general de Galicia, dipuesto por sí propio. Túvose presente el mapa sucinto de este reyno que estampó el Pe. Ojea, Dominico, el que solo se encuentra en los Atlas estrangeros. [j] El mismo Joseph Cornide delineó el mapa de la diócesis de Orense, y de la de Mondoñedo, que se hallan impresos en la España Sagrada, y fueron de mucha utilidad». (López, 1784 *apud* Méndez Martínez, 1994: 83).

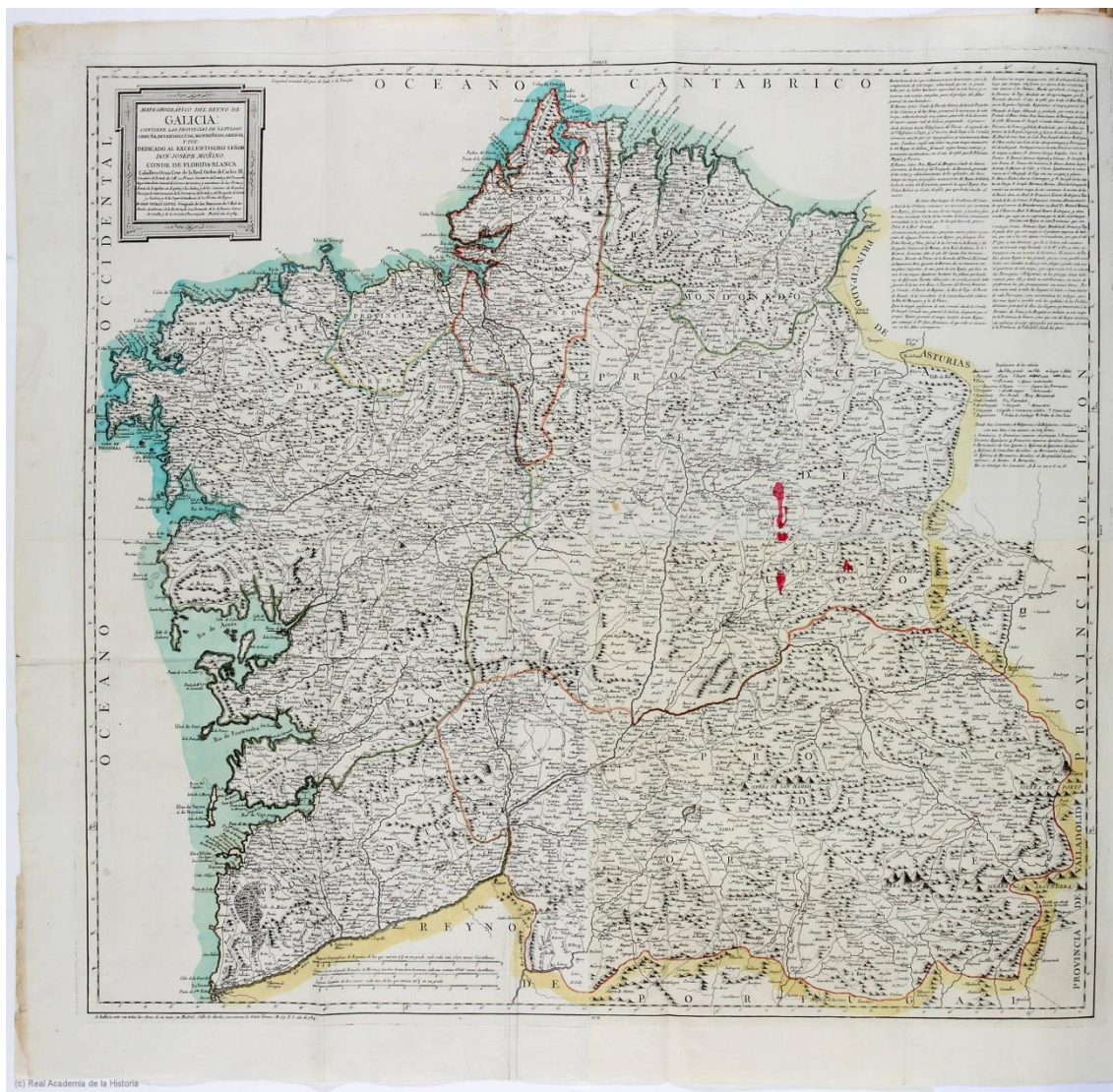

Figura 33. Tomás López (1784): *Mapa Geographico del reyno de Galicia*: Contiene las Provincias de Santiago, Coruña, Betanzos, Lugo, Mondoñedo, Ourense y Tuy. Fonte: Biblioteca de Galicia.

Figura 34. Tomás López (1784): Fragmento de *Mapa Geographico del reyno de Galicia*: Contiene las Provincias de Santiago, Coruña, Betanzos, Lugo, Mondoñedo, Ourense y Tuy. Fonte: Biblioteca de Galicia.

Ademais das fontes coas que López traballara no pasado ou que puidera consultar (non desaparece por completo a influencia do mapa de Ojea) si realizou un notable esforzo de recompilación de novos datos. Con este obxectivo repartiu un «interrogatorio» entre diferentes personalidades locais co fin de recompilar datos o máis preto posible ao territorio en cuestión (Méndez Martínez, 1994: 80). Porén, neste cuestionario non se fai referencia a preguntas explícitas sobre a costa ou a franxa litoral, mais si sobre serras, ríos, historia ou economía. É así que gran parte do debuxo da marxe costeira do seu mapa do 1784 tivo que ser desenvolvido coa comparación e procesamento de planos e mapas preexistentes, algúns dos cales xa vimos aquí.

A comparación entre o traballo de López e o de Cornide ou Amoedo é moi relevante. Nas actuais Rías Baixas non é sinxelo comparar as similitudes entre os mapas ao carecer dun mapa na *España Sagrada* desta contorna, tal e como se conserva das “Rías Altas”. Posuímos o mapa dunha parte deste territorio, o de Rosendo Amoedo, no cal, como xa vimos, só se nomea a Ría de Vigo e déixase fóra toda referencia á Ría da Ramallosa ou a de Tui. O que si é resaltable é que neste mapa en concreto non se faga referencia á ría de Aldán ou á de Pontevedra, xa moi utilizadas. Si é certo que a calidade do mapa non permite sequera intuír a primeira destas.

Se ben non podemos facer unha comparación cartográfica, podemos confrontar as numerosas descrições presentes na obra de Cornide coas Rías Baixas plasmadas e nomeadas no mapa de López. Cornide, nas actuais Rías Baixas, distingue as seguintes rías: Corcubión, Padrón, Noia, Muros, Arousa, Pontevedra e Vigo (Cornide, 1788: 10-19). O único diferente no mapa de López é a duplicidade da ría de Padrón e de Arousa que nos levaría a pensar que puidera diferenciar dous tramos ou fraccións da mesma, pero, como tamén comentamos, consideraba estes dous nomes como sinónimos. En resumidas contas, comparando estas descrições co mapa de López, vemos que as rías plasmadas por este son as mesmas que as descritas por Cornide. Así, a importancia deste mapa de López radica en que, desde a súa publicación, a maior parte da cartografía de orixe galega ou española incorpora a palabra *ría* de xeito similar ao de López.

4.4.2.5. A obra de Vicente Tofiño

A escasos anos da publicación do mapa de López, Vicente Tofiño produce o seu *Atlas Marítimo de España* no ano 1789. Como membro da Armada española, recibe a tarefa de realizar un levantamento cartográfico da costa española do ministro de Mariña, Antonio Valdés. Para a realización deste atlas utiliza a metodoloxía de Picard e La Hire (que estes aplicaran na realización do mapa de Francia), compaxinando as medicións por mar e terra (Méndez Martínez, 2000). A diferenza da cartografía de López, a de Tofiño aplica o método científico-técnico. Este feito permite que as cartas náuticas de Tofiño representen a costa galega coa maior calidade e exactitude acadada ata o momento.

O *Derrotero de las Costas de España* de Tofiño (1789 [ed. 2008]), define nas actuais Rías Baixas as mesmas que Tomás López. Tofiño, tanto cartograficamente como na súa descrición literaria, distingue dúas rías ben diferenciadas no que hoxe se coñece como ría de Muros e Noia:

«Al mismo rumbo SE. De dicha Isla [Isla Quiebra] trescuartos de milla está la Punta Planchá (que es la oriental de la Ria de Noya) alta, poco saliente y con quatro brazas de fondo en su proximidad, y hasta once por medio canal.» (Tofiño, 1789:43 [ed. 2008]).

Pola contra, ao contrario que os cartógrafos anteriores, na súa plasmación cartográfica destas dúas rías, Tofiño represéntaa de forma conxunta na mesma posición que o resto das grandes rías (as cales xa as consideraba como un todo). Sería esta a primeira vez que se colocaran xuntas estas dúas rías. Isto puido xerar confusións en posteriores interpretacións e copias da súa obra dando posiblemente orixe á actual denominación Ría de Muros e Noia. Nembargantes, a parte central deste entrante de mar non tivera en ningún caso a consideración de ría. Aínda que con excepcións, o número e o nome das rías xa non sofren grandes variacións. A relación entre as rías e as dinámicas fluviomareaais vai esmorecendo terminando por dissociarse os conceptos de *río* e *ría*. Igualmente, e a terminoloxía vaise asentando até ser instituída a mediados do século XX.

Se ben a obra de Tofiño ten un carácter eminentemente técnico, non era alleo ás sensibilidades doutros ilustrados da súa época. Non escapa logo das valoracións paisaxísticas deste período, sempre puntuais dentro dun conxunto práctico e utilitarista,

pero non por iso carentes de importancia. En liñas xerais, expresaba unha positiva exaltación de diversas contornas. Pola contra, é interesante o tratamento que fai Tofiño da ría de Arousa. En primeiro lugar porque non a sondou como o resto das rías galegas por considerala literalmente “inútil” «Dicha Isla de Salvora está en la boca de la Ría de Arosa, la qual no se ha reconocido porque es notoria su inutilidad, pues está llena de Baxos.» (Tofiño, 1789: 49 [ed. 2008]). Neste caso, non se trata de discutir os criterios técnicos que levaron a Tofiño a non recoñecer esta ría pero si a facerse a pregunta de se tal afirmación, dado a súa rotundidade, non pode ter unha certa motivación perceptiva. De todos os xeitos, na súa obra podemos atopar referencias máis explícitas á contemplación gozosa do territorio: «Desde la Punta de Cabicastrón (que como se ha dicho es la septentrional de la Ría de Pontevedra) corre la Costa al N83° E. Hasta la Punta de Porto Novo [...] y entre las dos puntas hay una hermosa playa.» (Tofiño, 1789: 52 [ed. 2008]). Se ben a descrición non se presenta tan bucólica como a contemplación do atardecer de Sarmiento, si é interesante subliñar que as escasas referencias protopaisaxísticas da costa galega están encravadas entre estas dúas rías do sur.

4.4.3. A presenza do termo *ría* na cartografía e textos estranxeiros do século XVIII. As influencias dos ilustrados peninsulares

O progresivo avance e expansión do uso do termo *ría* na cartografía peninsular non seguiu unha dinámica idéntica na cartografía internacional. Ao analizar a cartografía estranxeira deste século, podemos apreciar como o seu uso é moi limitado. Só atopamos algunhas excepcións de cartógrafos que utilizaron como modelo algún dos mapas de Tofiño ou López. Así, na primeira metade deste século e principio da segunda, nos principais países creadores de cartografía da época o uso do termo *ría* é inexistente (táboa 1). No seu lugar, eran utilizados termos como «*Baja*», «*Bay*», «*Port*» ou «*Ance*», dependendo da súa orixe.

Como exemplo do descoñecemento do termo podemos analizar as notas de viaxe dos que se converterían en presidentes dos Estados Unidos, John Adams e seu fillo John Quincy Adams durante o mes de decembro do ano 1779. Estes, ao describir as costas galegas que percorreron durante a súa estancia na Galiza, fan referencia á ría da Coruña ou Ferrol como Baías «El Ferrol tiene un bahía y un puerto magníficos. Está fortificado por la propia naturaleza.» (Adams, 1779 *apud* González López, 1976: 110). É

importante o seu descoñecemento do termo na medida en que tiñan un alto grao educativo e queda claro, polas súas memorias, que durante a súa estancia no país tiveron un amplo contacto con personalidades locais.

Na cartografía europea deste século utilízanse unha gran cantidade de categorías xeográficas ou xeomorfolóxicas para referirse ás rías galegas. Na táboa 1 realizamos unha análise sistemática da cartografía por ano e orixe onde tamén se indica a terminoloxía utilizada para definir *ría*. Isto permítenos datar as primeiras referencias a *ría* na cartografía estranxeira no século XVIII. Nas Figuras 35, 36 e 37 podemos apreciar como na cartografía francesa as rías tiñan unha terminoloxía moi diversa. Así, na figura 35 a ría de Pontevedra denomínase «R. Loris» en referencia ao propio río pontevedrés. Na figura 36 para referirse á ría da Coruña, emprégase a palabra francesa «*Baye*» e na figura 37 utilízanse os termos «*Port ou Riviere*» para referirse á ría de Ferrol. En cartografías doutras orixes, o uso da palabra non difire en exceso. Por exemplo, na figura 38, publicada en Augsburgo, a ría de Pontevedra denomínase igual que na figura 35 de orixe francesa. Así, nas figuras 39, 40, 41 publicadas en Londres e Ámsterdam a ría de Vigo denomínase *Bay of Vigo*, *Harbour of Vigo* ou *Baja de Vigo*.

Figura 35. Le Royaume de Galicie de Mis Au Jour Par N. De Per (1708). FONTE: Biblioteca de Galicia.

Figura 36. Jacques Nicollas Bellin (1764): *Plan de la Baye et Port de la Corogne*. Fonte: Biblioteca de Galicia.

Figura 37. Jacques Nicollas Bellin (1764): *Plan du Port de Ferrol*. Fonte: Biblioteca de Galicia.

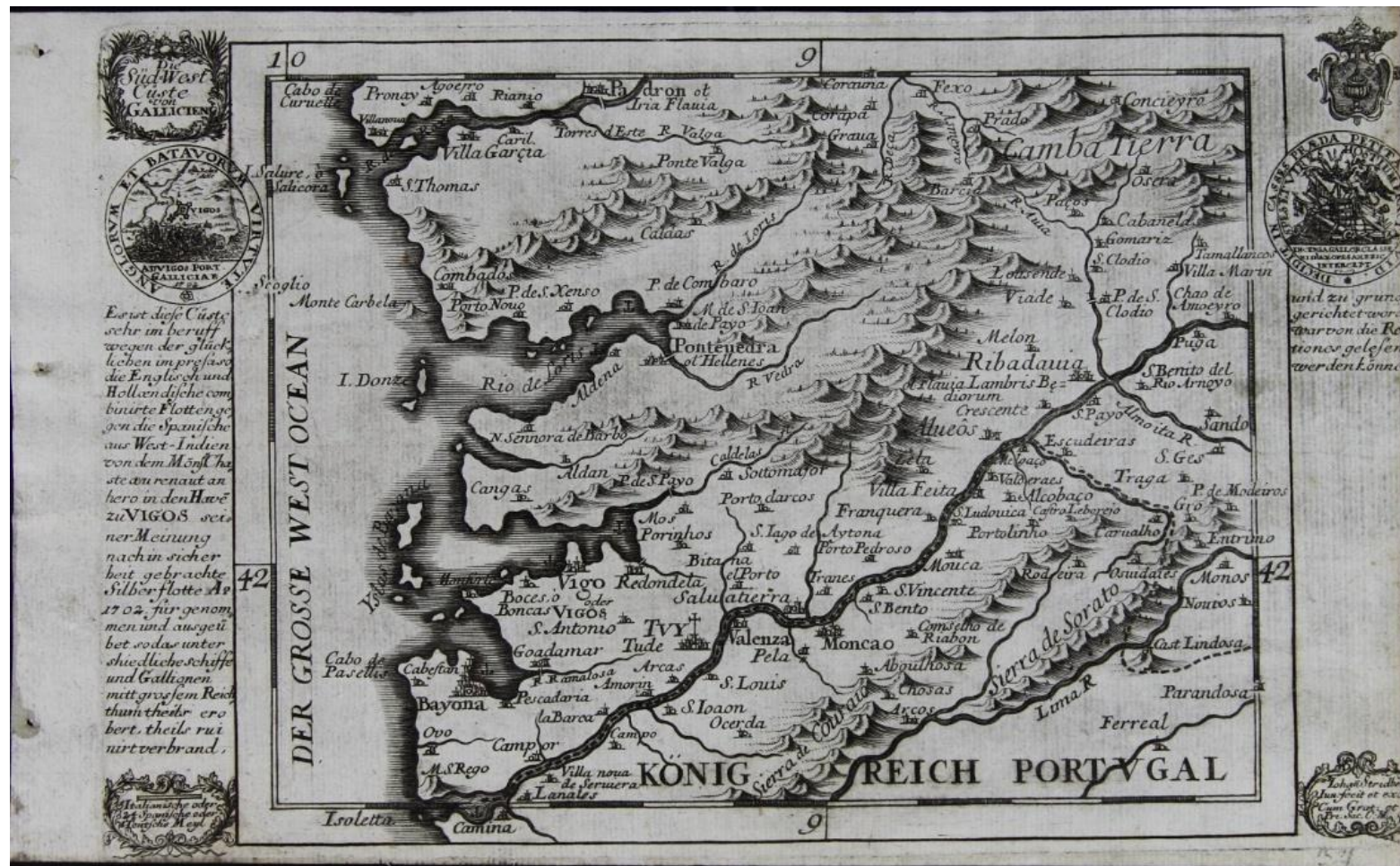

Figura 38. Gabriel Bodenehr (1715): Die Sud-West Custe Von Gallicie. Fonte: Biblioteca de Galicia.

Figura 39. Sen autoría (1700): *An Exact Draught of the Bay and Harbour of Vigo*. Fonte: Biblioteca de Galicia.

Figura 41. Carolus Allard (1706): Vigo, Ville, Fort, et Port d'Espagne situé a 4 lieues d'Allem[agn]e au nord de Portugal : C'est ici que la Flotte d'Espagne avec l'Argent arriva le 19 d. Sept. en 1702, sous le comm. de l'Adm[ira]l de France Mr. de Chateaufregault laquelle fut brulée le 22 d'Oct. Fonte: Méndez Martínez (2000: 150).

Tras a publicación das obras de López e Tofiño, os novos materiais cartográficos estranxeiros incorporan o termo *ría*, seguramente por primeira vez. Isto débese a que os novos mapas que se ían producindo usaban de base os de López e Tofiño e, polo tanto, tamén incorporaban a súa terminoloxía. Entre eles, pódense mencionar mapas producidos en Francia (figura 42) ou provenientes de países de fala xermánica (figura 43). Estes últimos son seguramente de grande importancia posto que puideron ser a primeira referencia da existencia deste termo para Richthofen, do cal se falará máis adiante.

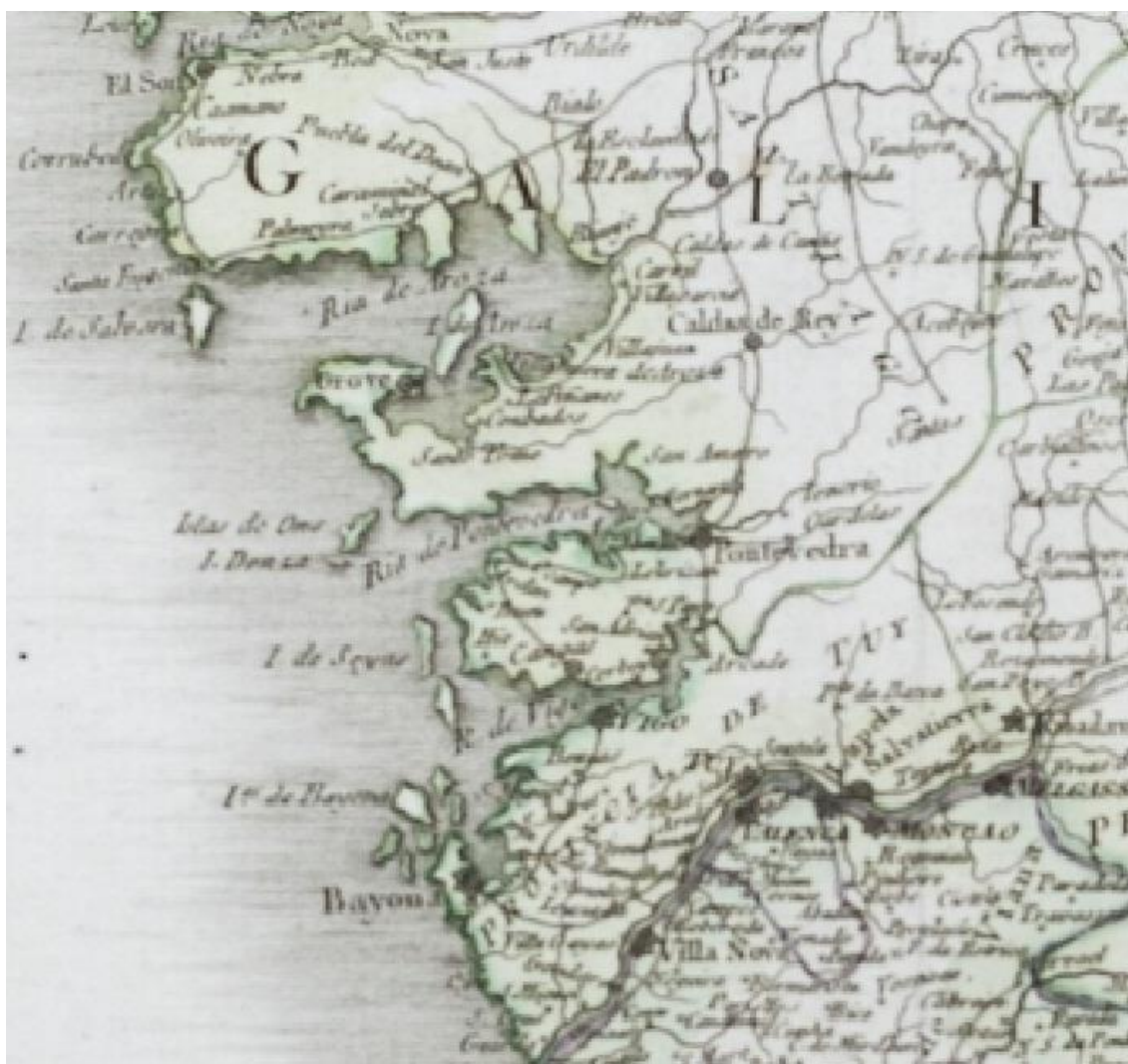

Figura 42. Tardieu (1782): *Espagne et Portugal*. Fonte: Biblioteca de Galicia.

Figura 43. Homan Haeredes (1800): *Geographica Regnum Galaeciam (Hispanice Galicia) in suas Provincias Divisum Repraesentans ex Illis D.T. Lopez II Colligavit F.L. Güssefeld*. Fonte: Biblioteca de Galicia.

4.5. A consolidación do concepto *ría* no século XIX (ata o 1886)

4.5.1. A *ría* indefinida

A finais do século XVIII e principios do XIX, o coñecemento do concepto *ría* estaba moi estendido mais non como elemento que requirise dunha análise científica ou académica senón como un termo do uso común e cotiá. No tomo segundo do *Método para aprender por principios la Geografía* de Juan Antonio González do 1793, non se utiliza o termo *ría* para referirse a ningunha das partes da costa galega. Así, noméase o «Golfo de La Coruña», a «Bahía de Vigo» ou o «Golfo que forma o mar en Padrón». Dado que o autor sería amplamente probable que xa coñecese as rías galegas, podemos

extrapolar que non citou o termo por consideralo escasamente científico nun texto cunha finalidade educativa. Este feito vaise repetir durante boa parte do século seguinte. Un bo exemplo dos motivos témolo na *Encyclopedia Metódica, Geografía Moderna* do ano 1792 (Arrivas y Soria e De Velasco, 1792). Ofrece definicións xeográficas de diversos accidentes costeiros sen dar unha definición da ría como tal «BAHIA, así se nombra un rincón del mar en las tierras: llamase *golfo* quando la entrada en las tierras es mas ancha que el mismo rincón, y *ensenada* quando la entrada es mas estrecha.» (Arrivas y Soria e De Velasco, 1792: 244). Igualmente fai referencia á relatividade do uso destes termos «sin embargo, esta denominacion siempre depende de la voluntad de los navegantes ó viajeros, que regularmente llaman *golfo* a lo que debe decirse *ensenada* y *ensenada* a lo que es *golfo*.» (Arrivas y Soria e De Velasco, 1792: 244). Pola contra, nesta mesma obra fai referencia ás rías galegas o describir este reino «Entre estos cabos y puntas se forman varias ensenadas llamadas en el país Rias, y en ellas mas de cincuenta puertos que ofrecen abrigo y seguridad.» (Arrivas y Soria e De Velasco, 1792: 193). Neste caso, non só é apreciable como asimila a ría con unha simple enseada senón que afirma que unha ría é unha simple denominación galega da enseada. Esta visión das rías fai totalmente lóxico que non se vexa a necesidade de definila cientificamente.

En resumidas contas, podemos apreciar que aínda non se subtrae como termo científico analizable en si mesmo. Isto provoca que na análise de obras específicas de xeografía con finalidade científica, académica ou educativa *ría* non teña unha definición específica, senón que estea ao abeiro de conceptos como *abra*, *enseada*, *badía* ou *esteiro*. No *Curso completo de geografía universal antigua y moderna* publicado en Madrid en 1841 achéganse definicións de múltiples accidentes costeiros como «golfo, bahia, rada, abra puerto, ensenada, boquete, canal, estrecho, sund, riberas». Entre todas estas define os estuarios como: «el nombre de estuarios se les da á esas especies de golfos prolongados que forman las anchas embocaduras de los rios.» (Letronne, 1841: 94). Pola contra, entre todas estas definicións, non ten a necesidade de definir a ría, pese a que si é citada no momento en que se describe a costa galega. O mesmo acontece noutros manuais educativos como o *Manual completo de instrucción primaria, elemental y superior* (Avendaño, 1846).

Avanzando no século, as dinámicas non cambian en exceso ata as últimas dúas ou tres décadas. En 1858 publícase o *Curso elemental de geografía física, política y astronómica* que estaba aprobado polo goberno para ser utilizado nos «Institutos de

Segunda Enseñanza». Segue o mesmo patrón que a maioría deste textos cunha parte inicial onde se dan diversas definicións teóricas e outra onde se describen os “territorios nacionais”. Na primeira destas partes define máis ou menos os mesmos elementos costeiros que no *Curso de Geografía Universal*, engadindo termos como «bancos, escollos o arrecifes.» (Monreal y Ascaso, 1858: 25) pero non *ría*. Na segunda parte, a costa galega é descrita sempre citando as diferentes rías que as percorre, especialmente as grandes rías do sur.

Para rematar o percorrido polas expresións científico-educativas relacionadas coa xeografía do século XIX é de especial interese a publicación do *Atlas Geográfico de España, con Notas Históricas de sus Provincias. Los mapas de las cinco partes del globo* onde se achegan ademais «Nociones Elementales de Geografía». Neste caso, a obra pódese dividir en tres partes, unha primeira teórica, unha segunda descritiva e outra terceira cartográfica. Na primeira parte, define algo máis de 28 categorías xeográficas sen facer referencia á ría. Porén, na segunda parte, o describir as costas fai especial fincapé nas rías do sur utilizando indistintamente o termo ría e badía «Su capital es Pontevedra cerca de la ria de su nombre [...] y campiña amenísima. Vigo (2,800), en una hermosa bahía con lazareto.» (Grilo, 1876 :11). Neste caso, o desfase entre as bases teóricas e a descrición xeográfica amplíase ao analizar a terceira parte, a cartográfica, que si utiliza o termo. Na figura 44 que representa cartograficamente a provincia de Pontevedra é posible apreciar que o autor enumera tanto a ría de Pontevedra como a de Vigo e a de Arousa. Pola contra, non están representadas rías como a de Aldán, Baiona ou Ramalloza.

Figura 44. Miguel Grilo (1876): Fragmento de Atlas Geográfico de España, con Notas Históricas de sus Provincias. Fonte: Atlas Geográfico de España (1876).

4.5.2. O proceso que obriga a definir a ría: ciencia e paisaxe

Este desfase entre o uso cada vez máis común do termo *ría* e o seu estudo e definición científica está moi presente durante toda a primeira parte do século XIX e principios da segunda. Pola contra, o uso descritivo e cartográfico do termo remata por obrigar a definila. Por conseguinte, convértese nun elemento de estudo científico e académico en si mesmo. Como se dixo, a influencia da cartografía foi de especial importancia neste proceso. Xa en 1808 Isidoro de Antillon na súa obra *Elementos de la Geografía Astronómica, Natural y Política de España y Portugal* deixa reflectida a importancia das labores de Vicente Tofiño. Neste documento, ao contrario que noutras obras dos mesmos anos, as descrições xeográficas das costas galegas reflicten sempre o uso exclusivo do termo *ría* para referirse a estes accidentes costeiros, en detrimento de *golfo*, *badía* ou *esteiro*. Igualmente ocorre na segunda edición da obra que foi aumentada e corrixida (Isidoro de Antillon, 1815).

Malia estas experiencias previas, a primeira metade deste século está marcada, como afirma Vidal Romaní (1984), polo nacemento da xeografía galega. Este feito vai ocasionar que a ría se convirta no foco de análises científicas e académicas. Unha obra de gran relevancia para Galiza é a desenvolvida por Guillermo Schulz (1805-1877), xeógrafo que ocupou altos cargos académicos e institucionais. Este autor publica o *Mapa petrográfico do Reino de Galicia* (Figura 45) en 1834 e no seguinte ano *La Descripción Geognóstica del Reino de Galicia*, obras capitais pola súa calidade científica. Nestas, ademais de ser evidente a forte influencia do desenvolto romanticismo alemán, móstrase un amplo coñecemento das obras xeográficas e cartográficas anteriores.

Neste senso, é destacable o seu uso reiterado do termo *ría*, mais xa exclusivamente entendida como unha porción marítima atlántica ou cantábrica «Toda la región del rio Caldelas es sumamente quebrada y agreste, mas el rio desemboca en la hermosa ria de Vigo, resguardadas del Océano por las escarpadas islas de Bayona.» (Schulz, 1835: 5 [ed. 1985]). Aínda que non achega neste texto unha definición específica de *ría*, si parece claro que disgrega o *río* da *ría* na que este poida desembocar. Exemplo é que escasas liñas despois referíndose ao río da Ramallosa afirma que desemboca na «gran ensenada de Bayona», a cal tamén chegou a ser anteriormente definida como *ría*, ao tempo que si denomina como tal a de Aldán.

Doutra banda, é sintomático que a primeira persoa que utiliza a palabra paisaxe para referirse ao noso territorio o faga concretamente para describir as rías galegas. Malia isto, non plasma no seu *Mapa petrográfico* o termo *ría*. A posible causa é que, no momento da publicación do seu mapa, a ría non era un termo científico mais si posuía unha marcada tinguidura romántica.

Figura 45. Guillermo Schulz (1834): Fragmento de *Mapa petrográfico do Reino de Galicia*. Fonte: Schulz (1834 [ed. 1985])

Este autor de orixe alemá posúe gran relevancia para comprender como se foi desenvolvendo o proceso de adquisición de significado nas rías galegas. A década de 1830 destaca como un momento de transformación nos movementos intelectuais, especialmente na Galiza. Se as referencias paisaxísticas que teñen como fonte de inspiración a ría son moi puntuais nos escritos de Sarmiento, Cornide ou Tofiño, o influxo romántico ou prerromántico do XIX fai que gran parte dos escritos científico-académicos teñan unha forte composición valorativa. Tal e como afirma López Silvestre (2004: 491), Schulz foi un dos primeiros en aplicar o termo de *paisaxe* para o territorio galego. Mais o realmente destacable para a nosa investigación é que esa aplicación do termo tiña como obxecto principal a propia *ría* «y cuan infinita es la variedad de paisajes que ofrecen sus hermosas rias y ensenadas y sus muchos caudalosos rios [...] las rias del Ferrol, Betanzos y Coruña; pero las cercanias inmediatas de estas rias forman las deliciosas y celebradas Mariñas.» (Schulz, 1835: 3 [ed. 1985]). Ao longo da súa obra son numerosas as referencias á “hermosura” das diferentes rías galegas, que connota coa linguaxe romántica que xa irá gañando forza a partir dese momento.

O mapa de Schulz é unha das diversas representacións cartográficas da Galiza durante este século que contribuíron a establecer de forma inequívoca o concepto de *ría* dentro do ámbito científico. A este respecto, a obra de Domingo Fontán, impresa en 1845 en París (figura 46), tamén foi de enorme relevancia. Fontán nace nunha familia acomodada e é membro posteriormente do partido liberal. Contribuíu amplamente desde a súa posición política e académica á defensa da Galiza e do seu pobo. Estes principios lévano a realizar, sen apoio institucional, un mapa da Galiza que valse de base para a mellora das comunicacións. O seu mapa constitúe un fito cartográfico pola introdución do método científico na cartografía do territorio, aplicada anteriormente só na cartografía náutica. Antes da publicación do seu mapa definitivo publica entre outros o *Plano del país adyacente a las tres rías de la Coruña, Betazos y Ferrol, llamado de las Mariñas* ou o *Plano de la Ría de Arosa*.

Como se pode apreciar na figura 34, na cartografía de Fontán están presentes as principais rías do sur galego como a de Vigo ou a de Pontevedra. Para os nosos efectos, o máis destacable é o nomeamento da ría de Muros e Noia como unha soa entidade. Así, mentres noutros mapas precedentes distinguíanse dúas rías de menor tamaño, correspondentes coas desembocaduras dos seus respectivos ríos, neste caso, Fontán segue o modelo de Tofiño e úneas nun só concepto a semellanza das rías de Vigo,

Pontevedra ou Arousa. Pode ser este un bo exemplo de como en cartografía se van desenvolvendo novas propostas, ás veces baseadas nas preexistentes. Método que, en múltiples casos, preserva acervo cultural pero tamén perpetúa erros, como demostran algúns xeógrafos (Paül, 2016). Móstrase polo tanto que o mundo é a copia do mapa e non ao revés (Farinelli, 2007). Todas estas obras cartográficas establecían o concepto de *ría* por toda a costa galega.

Figura 46. Domingo Fontán (1834): Fragmento de Carta geométrica de Galicia: dividida en sus provincias de Coruña, Lugo, Pontevedra y subdividida en Partidos y Ayuntamientos, presenta en 1834 a S.M. la reina gobernadora Doña María Cristina de Borbón / levantada y construida en la escala del cienmilesimo. Fonte: Biblioteca de Galicia.

Posteriormente ao de Fontán, entre o 1845 e o 1850 prodúcese o *Atlas de España y sus posesiones de Ultramar* de Francisco Coello (figura 47), publicado no ano 1856. Este segue os mesmos patróns que o de Fontán, de tal xeito que no texto do seu mapa da provincia de Pontevedra cita a obra do propio Fontán. No mapa de Coello as rías son nomeadas pese a non ser este aínda un concepto xeográfico ben establecido. Isto demostrase na medida en que no *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar* de Pascual Madoz non se establece a ría como unha categoría xeográfica mais si enumeran as diferentes rías galegas ao describir pobos costeiros (Madoz, 1849: 440-450).

Figura 47. Francisco Cello (1856): *Fragmento de Atlas de España y sus posesiones de ultramar*. Fonte: Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya.

En resumo, podemos apreciar como o concepto de ría estaba moi asentado nos materiais cartográficos pero no mundo académico-científico non. Neste sentido, o rol da cartografía consiste en crear a necesidade de darlle unha definición científica a un termo presente nos mapas. Así, no ano 1862 no programa da materia *Nociones de la geografía* dirixido aos alumnos do instituto de educación secundaria de Santiago, xa se incorpora a palabra *ría* como concepto científico-xeográfico diferenciado do de *golfo*, *badía* ou *delta*. Define a *ría* como «entrada larga y angosta que forma el mar en las costas, ó la parte de un río por cuyo cauce suben las aguas del mar.» (López de Amarante, 1862: 69 [ed. 1876]). Como se pode apreciar, a pesar de que paulatinamente se vai esquecendo a ría como parte dun río, aínda a finais deste século é posible atopar algunha referencia que reflicta o seu significado máis antigo. Exemplo alleo á Galiza é o achegado polo profesor Ramiro Mazarredo y Allendesalazar, tenente coronel do exército. Na súa obra *Geografía militar de España y Portugal e islas adyacentes*, describindo a costa galega fai inherente a unha ría a presenza nela dunha foz «La desembocadura toma el nombre de *Ría de Ares*, sobre cuya orilla derecha se halla Ares, con una playa muy ancha. En realidad la Ría de Ares es uno de los entrantes de la magnífica Ría de Betanzos, formada por la desembocadura del Eume y del Mandeo.» (Mazarredo y Allendesalazar, 1876: 189). Neste caso, aínda referíndose a *ría* como unha porción marítima, deixa entrever a necesidade da existencia dun río.

Para establecer o punto final deste capítulo, imos escoller o momento onde comunmente comezan a maioría dos estudos sobre a ría, sendo este a definición de Wilhelm Von Richthofen (1886). Este xeógrafo prusiano definiu as rías como un tipo de costa transversal onde o mar se introduce na parte baixa dos vales. Asocia a súa definición á súa orixe e non á dinámica fluviomareal ou a morfoloxía da liña litoral. Eliximos este punto por considerar que xa nese momento os límites das rías están establecidos así como a visión para achegarse a elas. Tanto o número como a denominación das rías ao longo do restante século XIX e todo o XX non sufrirán especiais cambios. Pasarán a ser científicamente analizadas, especialmente en base a criterios xeolóxicos e da súa orixe. Esta evolución foi analizada por diversos autores (Vidal Romaní, 1984). Na nosa opinión, a definición deste xeógrafo prusiano da ría como un tipo de costa é a sublimación final dun concepto, debedor dun proceso que foi moldeando tanto os seus límites como a forma de analízalo. Esta evolución continúa a partir deste punto na agrupación das rías e, especialmente, pola intensificación das atribucións valorativas a

elas asociadas por mor da paisaxe romántica e posteriormente pola acción da promoción turística.

5. DA RÍA ÁS RÍAS BAIXAS. AS RÍAS BAIXAS COMO CONCEPTO

Ata mediados do XIX non se atopou referencia algunha ás Rías Baixas ou a outro concepto similar en toda a costa galega. Neste século, as divisións da costa non eran habituais e construíanse de maneira aleatoria en relación á utilidade para a navegación ou a administración territorial. Xa nas últimas décadas da centuria podemos apreciar os principais trazos que caracterizarían a Rías Baixas no futuro. Deseguido, os inicios do século XX marcan a expansión das Rías Baixas e doutras rexionalizacións da costa galega como a Costa da Morte ou as Rías Altas. Diversos autores estableceron as primeiras citas dalgúns destes conceptos a finais dos anos vinte (Fernández Carrera, 1998) mais existen indicios décadas antes. O realmente destacable non é o momento exacto onde aparece un determinado concepto senón analizar o seu proceso de conformación de forma holística. Por este motivo é preciso comprender que as tres primeiras décadas do século XX marcan a emerxencia ou consolidación de “rexións” ou subdivisións territoriais ao longo de todo o territorio costeiro galego.

A orixe das Rías Baixas está marcada pola paulatina expansión dos imaxinarios románticos ou as novas vertentes científico-xeográficas que poñían no centro da análise o concepto de *rexión* como elemento obxectivable. Como é ben sabido, estes movementos teñen múltiples expresións sociais e culturais. Son o substrato de movementos tan diversos como: nacionalismos, rexionalismos, movementos turísticos e paisaxísticos. Igualmente, son inherentes ao seu desenvolvemento a aparición de conceptos como Costa Brava, Costa da Morte, Rías Altas, Costa Dourada ou as propias Rías Baixas. Neste mesmo contexto, na Galiza prodúcese a eclosión do galeguismo político en forma de provincialismo que será o xermolo do rexionalismo e nacionalismo galego (Beramendi, 2007).

Con estes movementos tamén comeza a creación dunha cosmovisión paisaxística propia desde a Galiza (López Silvestre, 2004; Paül, 2019). Esta moldéase como oposición a un paisaxismo nacional español expansionista e asimilador. Este proxecto político propio vai chocar coa expansión nacional española levada a cabo pola Institución Libre de Enseñanza (fundada no 1876) e pola xeración do 98. Estes grupos de intelectuais van refacer a imaxe paisaxística española para adaptala ás necesidades do imaxinario nacional español. As influencias desta transformación repercutirán tanto na meseta

peninsular (Ortega, 2009) como na Galiza (López Silvestre, 2007; Unamuno, 1965). Como consecuencia, conceptos como as Rías Baixas van ser amplamente influídos por esta contraposición de connotacións ideolóxicas.

Por consecuencia, os imaxinarios aplicados ao territorio galego van ser outro elemento de confrontación entre dous actores sociais opostos que utilizan a paisaxe para autodefinirse fronte ao outro (Castells, 2003). Este contexto é relevante na medida en que vai estar no eixo central da aparición das Rías Baixas: primeiro, como concepto imaxinario e difuso; e, posteriormente, como rexión delimitada. Porén, cara finais do século XIX entra en escena o movemento turístico (Santos, 2005: 9) que catalizará toda a evolución e transformación do concepto Rías Baixas ata o día de hoxe.

Todos os movementos xa mencionados non fan máis que retroalimentarse, é moi complexo imaxinarse a existencia dun sen o outro. O turismo non é alleo á paisaxe. En moitas ocasións toma desta elementos iconográficos que forman a base da súa identidade (Santos, 2008). Igualmente, a paisaxe non nace neutra nin carente de motivacións ideolóxicas, sociais ou económicas (Nogué, 2007). Tanto a paisaxe como o turismo serán instrumentos de confrontación entre diferentes actores e grupos de poder. Non esquezamos os termos *paisaxe nacional* ou *turismo nacional*, cunha gran carga ideolóxica pero estandarizados pola mercadotecnia. Neste proceso vanse utilizar destinos turísticos e entidades rexionais como contedor dos seus propios imaxinarios. Así, podemos afirmar que as Rías Baixas do século XXI son o froito deste contexto histórico dos séculos XIX e XX.

5.1. A evolución do continente. Os límites e as fronteiras das Rías Baixas

5.1.1. Tímidas divisións da costa galega. A ría como factor diferenciador da subdivisión costeira desde o século XIX

Se ben a rexionalización do mundo é máis propia da primeira metade do século XX, no XIX temos algunhas tímidas subdivisións ou compartimentacións da costa galega. Estas tiñan unha finalidade meramente utilitarista e descritiva con compartimentacións moi diversas. No que se refire á delimitación da costa occidental, a diversidade de opinións era moi ampla. Dunha banda establecíase o punto de unión (ou separación) no cabo de Fisterra «forma un arco de círculo pouco pronunciado desde el cabo roca hasta el de

Finisterre. Sus puntas principales son: los cabos *Peniche*, *Mondego*, *Corrobedo* y *Finisterre*.» (Aventaño, 1846: 347). Doutra banda, establecíase este punto en Estaca de Bares ou Cabo Ortegal «Todos los pueblos marítimos que acabamos de ver, están en la costa occid. En la sept. Se halla *Vivero*, con un puerto capaz, aunque poco resguardado de algunos vientos, al or. Del c. Ortegal.» (Antillón, 1815: 137).

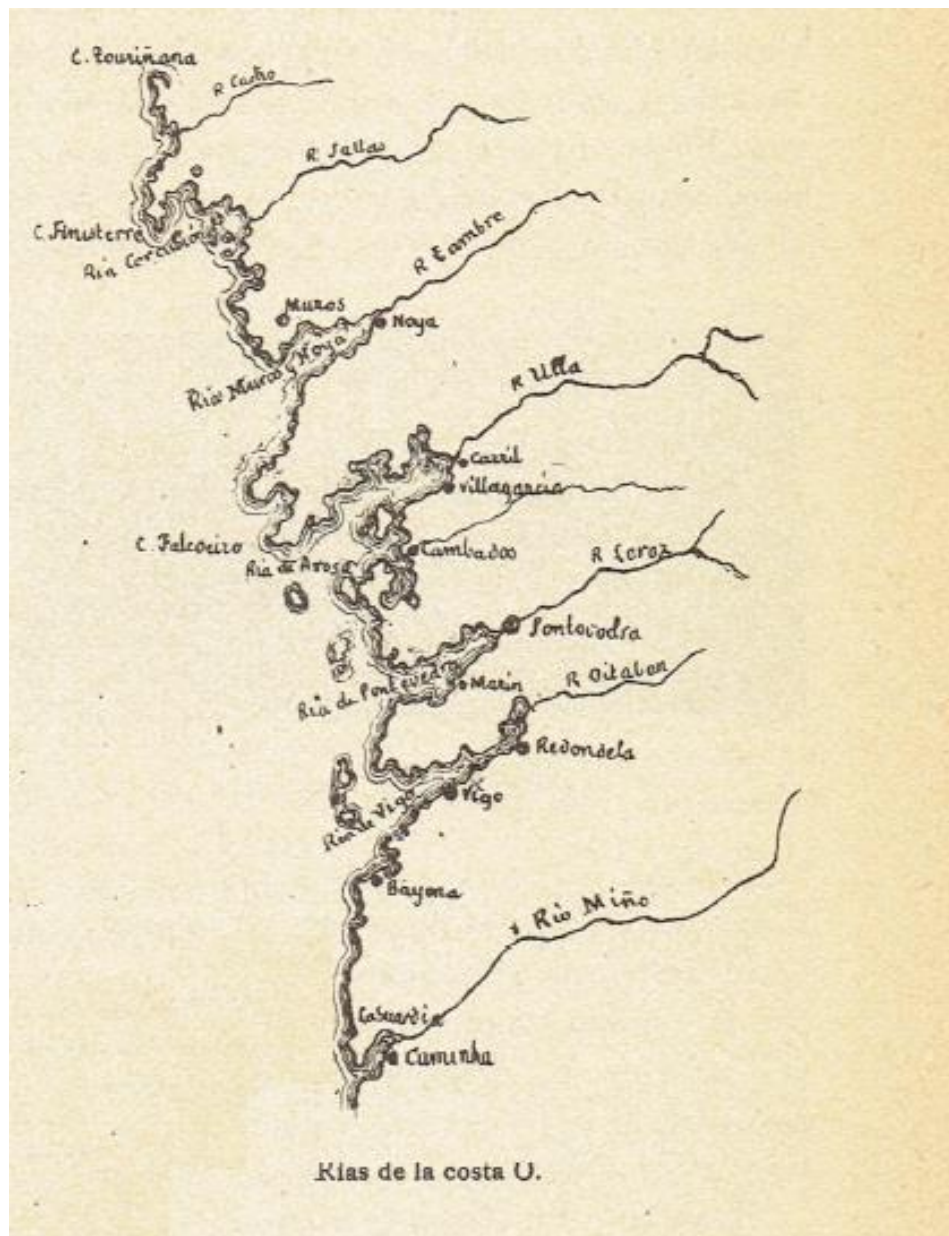
Xa na segunda metade do século, a rexionalización xeográfica colle forza e as divisións costeiras adaptáanse a estes novos elementos territoriais. Pola contra, ata a chegada dos estudos máis detallados sobre as rexións peninsulares ibéricas, estes primeiros intentos non tiñan demasiada profundidade. As compartimentacións costeiras máis abranguentes dividiron a Península Ibérica en grandísimas porcións territoriais moi semellantes ás divisións políticas. Destas seccións xerais creábanse subdivisións costeiras peninsulares de diversa índole. Así Ramiro Mazarredo (1879) aplica o concepto de occidentalidade e setentrionalidade para separar a costa peninsular. Para este autor a rexión occidental comprende a «Región Galaica, a Astúrica-Cantábrica y la Vasco-Navarra» e a setentrional comprende a «Región del Miño, del Duero o Región Superior». Atendendo á costa galega, mentres outros autores establecían a separación da costa galega en Fisterra ou Ortegal, Mazarredo elixiu como punto divisorio entre a costa occidental e oriental o Cabo Silleiro. «[referíndose a Rexión do Miño] Costa. Se halla comprendida entre el Cabo *Silleiro* y Viana de Castello sobre el Limia; es montañosa y alta, carece de islas, y posee un faro en Cabo *Silleiro*.» (Mazarredo, 1879: 201).

Estas divisións rexionais tiñan o seu sustento metodolóxico na clásica compartimentación do territorio en base ás bacías fluviais. Mais este matiz cuantitativo non oculta que se trata dun elaborado exercicio de imaxinación territorial. É posible apreciar esta subxectividade comparando as seccións costeiras de Ramiro Mazarredo coas achegadas por Gómez de Arteneche (1880) case no mesmo ano. Neste caso, os autores coinciden en moitas das subdivisións rexionais presentes no noroeste peninsular. De feito, tamén entenden que a bacía do Miño forma unha división propia. O paradigmático é que Gómez de Arteneche (1880) traslada o inicio desta bacía uns 90 quilómetros ao norte, partindo desde o cabo de Fisterra. Esta última aseméllase moito máis ás subdivisións máis clásicas da costa. Independentemente do acertado dunha subdivisión sobre a outra, queda claro que a costa galega tiña tantas posibilidades como a capacidade imaxinativa do autor.

«Ahora bien; las vertientes occidentales y septentrionales del gran estribo que acabamos de describir, y las meridionales de los Pirineos Oceánicos desde Cueto-Albo hasta Finisterre, forman la cuenca del Miño, comprendido en ella su principal afluente el Sil y los ríos independientes que desaguan directamente en el mar al N. y al S. de la desembocadura del Miño.» (Gómez de Arteneche, 1880, 340).

As divisións establecidas ata o de agora eran comúns na totalidade da Península Ibérica e Europa nese período. O factor diferencial galego aparece ao comezar a utilizar o termo *ría* para definir unha destas porcións costeiras. Así, as fragmentacións costeiras galegas poderían seguir o modelo mediterráneo que non fai referencia a un accidente xeomorfolóxico costeiro concreto para autodefinirse (Costa Azul, Costa Dorada, Costa Blanca). Pola contra, na Galiza, coa aparición das Rías Baixas e as Rías Altas, o concepto *ría* vai ser o elemento definitorio da fragmentación costeira galega.

A cabalo entre o século XIX e XX, temos diversas obras que mostran este proceso de introdución da ría dentro da terminoloxía de compartimentación da costa galega. Se ben é certo que a variabilidade é moi ampla, existe unha certa predisposición a partir a costa galega desde o Cabo Fisterra. Pola contra, non é tan coincidente a denominación outorgada aos subsecuentes fragmentos (Rías de la costa Oeste, Rías do Sur, etc). Na *Geografía general del Reino de Galicia 1862-1937* divídese a costa galega en tres fragmentos diferenciados e a ría é o elemento definidor central. Estas son as «Rías Gallegas de la costa N., Rías Gallegas de la costa NO., e Rías de la costa O.» (figura 48) (Carreras Candi, 1936: 30-33 [ed. 1980]).

De forma similar, os irmáns Reclus subdividen a costa de forma semellante, pero a marxe occidental costeira galega pasa a denominarse como «Rías del Sur»:

«Las Rías del sur de Galicia tienen casi todas uno o varios puertos. El de Corcubión está abrigado al Oeste por la península del cabo de Finisterre: El estuario de Noya baña las villas de Noya y de Muros [j] Si la costa de Galicia no fuera tan abundante en puertos, la bahía de Vigo sería el punto de reunión de todo el comercio.» (Reclus e Reclus, 1907: 316).

5.1.2. Indicios e primeiras mencións das Rías Baixas na segunda metade do século XX

A primeira mención difusa das Rías Baixas atopámola nun contexto moi diferente ao analizado ata o de agora. Recóllese no diario de viaxe de Francisco de Paula Mellado publicado no ano 1850 onde describe o seu periplo pola xeografía galega:

«Es, pues, el dialecto de Galicia en extremo dulce y gracioso, sobre todo en la boca de una muger. [j] En muchos parages se ha sustituido en estos últimos años á la graciosa cofia, el desairado pañuelo que las gallegas atan, la verdad con poca gracia á la cabeza. El cabello suelen llevarlo en dos trenzas unidas por medio de un lazo. Las habitantes del territorio llamado *Rias de Abajo*, ó sea *Rianjeiras*, se distinguen entre todas las paisanas de Galicia, por su lujo y gracia en el vestir [j] Entre las aldeanas, es bastante común el andar descalzas como las escocesas, menos por pobreza que por costumbre.» (De Paula, 1850: 5-6).

Establecer o lugar ao que fai referencia De Paula co termo *rianjeiras* non é sinxelo. Dunha banda, este termo parece ser o xentilicio das mulleres da vila de Rianxo «As miniñas de Rianxo pagan as rentas ó cuco; eu, como son rianxeira...» (Pérez, 1886: 54). Doutra banda, Vicente Risco no seu Catálogo da Lingua Galega de 1926 define as rianxeiras como «vendedoras de hortalizas; regateiras; rianxeira.» (Risco, 1926: 19). En base á definición de Risco o territorio descrito por De Paula podería ser calquera da costa galega.

Igualmente, no texto de De Paula non é sinxelo saber se por Rías de Abajo o autor se está a referir ás Rías Baixas. Para esclarecer esta cuestión realizouse unha busca na Biblioteca Galiciana da Xunta de Galicia e obtívose que o termo *Rías de Abajo* é relativamente anterior ao de Rías Baixas. Igualmente, analizando a hemeroteca completa da devandita biblioteca, atopouse un texto que relaciona estes dous conceptos de forma clara. Así, analizando este fragmento de texto publicado no diario *El correo Gallego* podemos confirmar esta suposición inicial. O 12 de setembro de 1880 no nº 614 deste xornal aparece o seguinte:

«Me ofrezco a reemplazar á usted, acompañado á D. Ramiro en todos sus viajes, cualesquiera que estos sea, bien se trate de ir á la corte del gran Tamerlán de Persia, bien nos contentemos con dar una vuelta por las rías d'Abaixo. (1).» (*El Correo Gallego*, 1880: 11).

Neste mesmo texto como nota a pé de páxina pódese ler: «(1) Las rías baixas ó bajas son las hermosísimas rías de la provincia de Pontevedra». Así podemos confirmar que orixinalmente as Rías Baixas respondían ao nome de Rías de Abajo. Doutra banda, este mesmo texto permítenos establecer unha delimitación xeográfica do noso concepto. En base a este, as Rías Baixas son as que se encontran na provincia de Pontevedra, nomeadamente a ría de Vigo, a ría de Pontevedra e a ría de Arousa. Esta delimitación ao redor da cal gravita esta investigación é unha das primeiras, tal vez sexa a primeira, que se atopou.

Sexa como for, as conclusións que podemos extraer do texto de De Paula son moi amplas posto que nel se conxugan unha gran cantidade de influencias culturais. A primeira delas é a tinguidura romántica que posúe tanto o fragmento de texto como o conxunto da súa obra. Sendo esta unha etapa temperá para o romanticismo na Galiza, o granadino aplica os matices románticos á práctica totalidade da descrición da Galiza. É de destacar a súa relevancia como un dos primeiros intelectuais alleos a Galiza que vai introducir a visión paisaxística romántica á realidade galega. Pola contra, non remata por utilizar a palabra *paisaxe* de forma estendida senón que no seu lugar emprega termos como *parages* os cales posúen un significado semellante pero con matices máis descritivos e analíticos.

Deste xeito, a que posiblemente sexa a primeira referencia ás Rías Baixas, está presente nun texto moi influído polas conxunturas sociais e culturais da época. A práctica totalidade da obra ten unha notada connotación folclórica e estereotípica tanto en relación coa paisaxe galega como coa sociedade en si mesma. Reproduce unha innumerable cantidade de estereotipos moi propios da cosmovisión paisaxística do nacionalismo español (López Silvestre, 2007). Igualmente, no fragmento de texto analizado, observamos a interrelación entre a paisaxe, a feminidade e a ideoloxía nacional. A unión entre as *Rianjeiras* e os imaxinarios de beleza femininas á vez que se destaca a *pobreza* e o certo desamparo das mulleres, conforma un escenario de imaxinarios paisaxísticos entrecruzados. Ademais, non podemos deixar de analizar a motivación turística desta obra, moi influída pola ambición de percorrer “as pintorescas paraxes da nación”. En resumo, solápanse a imaxe celta da Galiza, coa feminidade submisa da paisaxe, todo aliñado cos imaxinarios turísticos nacionais (Paül, 2019; Miguélez Carballeira, 2014). Como exemplificación da muller descrita por De Paula

podemos observar a figura 49, representación dunha muller galega recollida neste mesmo capítulo do seu libro.

Figura 49. Representación dunha muller galega (1850). Fonte: De Paula (1950: 13).

No que se refire propiamente ao termo *Rías Baixas*, en base aos datos do Instituto da Lingua Galega (ILG), a primeira vez que se utiliza en galego o vocábulo é no ano 1884, na obra do noiés Lisardo Barreiro. Pese a que este autor fai referencia a Rosalía de Castro, non atopamos nos textos rosaliáns unha mención específica ao noso concepto.

«Son as notas da probe Rosalía, o que din ó caer as follas secas, o docíño piar dos paxariños antr'os laureiros das verdosas veigas, o que falan as hedras gabeando, polas rendixas das negridas pedras; as bagullas de sangue dos irmáns qu'esgomían de fam'en terra allea a lembranza das nosas rías baixas os descunchados craustros das Igrexas; o que falanos álbores cas brisas, o son da nosa gaita paroleira, i ese ardente caríño que lle temos á pátreia de Galicia, nosa terra.» (Barreiro, 1884: 28).

Malia esta datación do ILG que establece no ano 1884 a primeira referencia en galego ás Rías Baixas, esta investigación atopou a existencia dun conto de mariñeiros no que aparece este termo nesa lingua catro anos antes. Este foi publicado no xornal *El Heraldo Gallego* en dúas partes: a primeira publícase o 10 de xaneiro de 1880; e, a segunda, coa conclusión do conto, publícase o 25 do mesmo mes. O devandito relato titúlase *O demo das Rías Baixas* e foi escrito como un conto de pescadores por Victor G. Candamo. Este narra unha fatídica historia sobre o asasinato dunha muller nun veleiro camiño ao porto de Vigo (Candamo, 1880: 1-3).

Dentro destas primeiras mencións, podemos observar a presenza dun forte imaxinario social sobre as Rías Baixas como denominador común. En todos os textos analizados ata o de agora, tanto en galego como en castelán, o concepto *Rías Baixas* está imbuído dunha clara subxectividade territorial. Teñen unha temática sentimentalmente moi cargada que é trasladada ao territorio. Esta imaxe pode ser positiva ou moi desfavorable como no caso do conto do *Demo das Rías Baixas*. Esta é unha característica que vai acompañar ás Rías Baixas ao longo da súa evolución. Dentro desta panoplia de imaxinarios é de destacar a idea dunhas Rías Baixas máxicas, feiticeiras e de ensoño. Este matiz vai ser moi común no século XX mais xa está presente nalgúns textos do século XIX.

«Un home de ben que cheg'a facer-se rico en terra allea non tarda moito en volver á própea: así fixo D. Homobono, que dempois de limpar de polvo e palla súa fartuna tomou pasaxe nun vapor para España estabrecendo-se nun pequeno e feiticeiro porto das Rías Baixas qu'era o mesmo da súa nacementa. Pro como non hai filicidá compta no mundo, pra qu'a de D. Homobono o fose faltou-ll'o agarimo da familia que non tiña.» (Taboada, 1888: 89).

Pese a que, en base aos datos do ILG, ata o século XX as referencias en lingua galega ás Rías Baixas non chegan a decena, este significado é moi recorrente. Así, no seguinte

texto de Aurelio Ribalta podemos volver atopar o adxectivo «feiticeiras» aplicado ás Rías Baixas. Neste senso, é de destacar que entre os territorios galegos descritos por Ribalta só as Rías Baixas están adxectivadas.

«E sobre todo, facendo punto a parte dalgunhas cidades, coma, por enxemplo, a Cruña, onde a língoa que máis falan é o castellano, así coma em Bilbao, capital de Bizcaia, cáseque naide fala o vascuence, ¿non falan gallego en todo Lugo, nas montañas d'Ouréns, nas feiticeiras Rías Baixas, na Mahía, na terra de Xallas? Nalgunhas partes distas que nombro, e noutras tamén, fala-se gallego con tal primor, que mesmo é cousa delicada; e un meu ilustre amigo dicía-me nunha carta, qu'il mesmo tivera na súa casa unha rapaza de Sobrado, que falaba en gallego cunha dicción tan enxebre, que non había máis que pidir.» (Ribalta, 1894: 17).

Por último, é importante analizar o tipo de obra onde comezan a aparecer as primeiras mencións ás Rías Baixas. Estas foron maiormente atopadas en diarios de viaxe, contos ou textos non académicos. A única excepción neste senso é a referencia ás mesmas presente na obra xeográfica descritiva de Ángel Rubio. Na súa *Geografía Descriptiva*, este autor realiza unha clásica síntese xeográfica da Galiza na cal fai referencia ás Rías Baixas. Pola contra, ao analizar este texto e comparalo con outras obras coetáneas de xeografía descritiva, resulta evidente que a intención de Ángel Rubio consistiu en realizar unha obra académica pero tamén unha guía turística do país. Nela podemos atopar unha ampla información sobre balnearios, augas termais e outros detalles específicos para o turista. Por último, este autor achega outra das primeiras delimitacións das Rías Baixas «Sus Rías, comunmente llamadas bajas (1), son: las de Arosa, Pontevedra y Vigo, notables por su fácil entrada, capacidad y fondeo seguro y la pequeña de Aldán.» (Rubio, 1891, 96).

Deste fragmento de texto extraemos dúas conclusións importantes. En primeiro lugar, non se citan as Rías Baixas como unha rexión en si mesma, ou unha determinada porción da costa, senón como a denominación coloquial que teñen un determinado número de rías. En segundo lugar, ata o de agora, vimos que gran parte das subdivisiones da costa galega do século XIX establecíanse desde o cabo de Fisterra, Silleiro ou Bares. Pola contra, as Rías Baixas non comparten este tipo de sistema de delimitación. A delimitación das Rías Baixas non é herdeira das delimitacións clásicas da costa galega. Esta relación constrúese con posterioridade.

5.1.3. As primeiras delimitacións das Rías Baixas no século XX ata 1926. A relevancia da temática das obras no tratamento das Rías Baixas

Se ben durante o século XX as Rías Baixas van adquirindo identidade propia, marcar os seus límites foi un proceso longo e confuso. Ademais, existiu unha clara disparidade no tratamento do propio concepto dependendo do tipo da obra. Naquelas que teñen unha motivación turística, viaxeira ou de lecer as Rías Baixas están moito máis presentes que naqueles escritos científicos máis ligados á disciplina xeográfica. En diversas obras xeográficas dos primeiros anos deste século non se fai mención algunha ás Rías Baixas. Así, Zabala (1909), pese a realizar unha ampla descrición da costa galega e das súas rías, non cita as Rías Baixas. Pola contra, defende unha distinción entre a ría de Vigo, Pontevedra e Arousa con respecto á restante costa galega, que considera moito máis perigosa. Para o autor, alén destas tres rías, a costa galega é «monstruosa, acantilada y brava.» (Zabala, 1909: 28).

Igualmente, un dos grandes xeógrafos españois do século XX, Dantín Cereceda, non fai unha referencia explícita a este concepto ao analizar as rías galegas. Ao contrario que Manuel Zabala, Dantín Cereceda non se limita a unha mera descrición xeográfica, senón que tenta comprender as causas que deron en conformar a morfoloxía galega actual. Con este obxecto, repite a teoría de Ritchthofen sobre a conformación das rías: «Movimiento plioceno de hundimiento del macizo gallego, engendrando las pintorescas rías gallegas.» (Dantín Cereceda, 1912: 124). Se ben non cita as Rías Baixas, Dantín Cereceda establece diversas subdivisións da costa galega. Concretamente, pártea por Estaca de Bares, punto clásico onde se separa o mar Cantábrico do Atlántico. Define a costa galega como «Costa Galaica» e as sección ao Oeste de Estaca de Bares como «Rías gallegas de la costa W.» (Dantín Cereceda, 1912: 129-130) (Figura 50). Malia ao afán científico e académico de Dantín Cereceda, a súa subdivisión costeira non deixa de ser a reelaboración das subdivisións costeiras clásicas. A utilización das técnicas científicas para xustificar subdivisións costeiras arbitrarias será unha constante neste proceso.

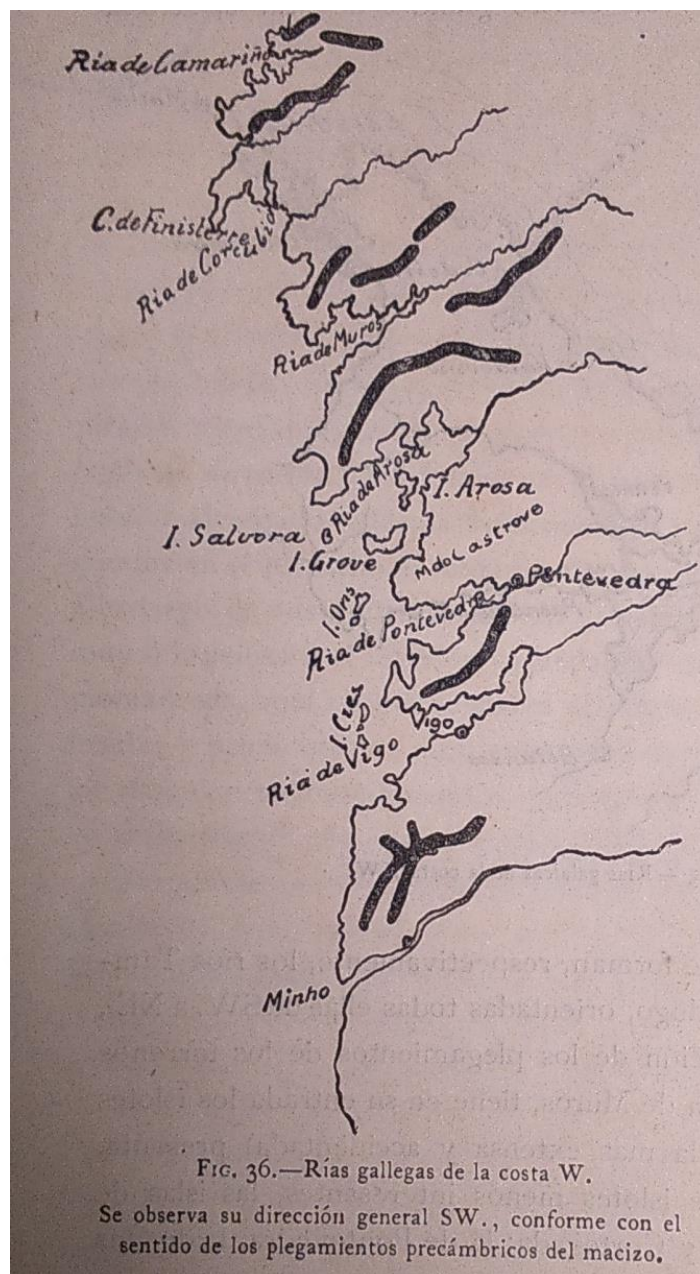

Figura 50. Representación cartográfica da costa oeste da Galiza (1912). Fonte: Dantín Cereceda (1912: 130).

A escala internacional, o xeógrafo francés Vidal de la Blache tampouco utiliza o termo *Rías Baixas* para referirse á costa galega, pese a ter coñecementos e afondar sobre o propio concepto de *ría*. De feito, este autor realiza unha reflexión minuciosa de por que o termo *ría* se podería, ou non, aplicar na Galiza e, de ser o caso, onde sería máis axeitado aplicalo. Isto móstranos que era profundo coñecedor da costa galega e dos termos nela empregados pero que seleccionaba a terminoloxía que consideraba aplicable con maior propiedade. Por último, no *Derrotero de las Costas de España* da sección de

hidrografía da Dirección General de Navegación y Pesca Marítima (1915), a compartimentación da costa galega é moi exhaustiva. Neste caso, a separación entre as dúas grandes porcións costeiras parte do Cabo Touriñán (figura 51). Malia este detalle, tampouco se atopa nesta obra referencia escrita ou cartográfica ás Rías Baixas.

Figura 51. Carta Índice que representa a costa galega e portuguesa (1915). Fonte: Dirección General de Navegación y Pesca Marítima (1915).

Pola contra, o termo aparece máis naquelas obras cunha finalidade máis turística ou de lecer. Neste senso, o século XX comeza coa publicación da obra de Alfonso Pérez Nieva (1900). Este autor madrileño chegou a ser Ministro de Instrución Publica e Belas Artes durante a ditadura de Primo de Rivera. Licenciado en Filosofía e Letras na Universidade de Madrid, a súa obra móvese entre o naturalismo e o costumbrismo cunha marcada moralidade cristiá. Esta, ten un gran significado para a nosa

investigación. En primeiro lugar por titularse *Por las Rías Bajas, Notas de un viaje por Galicia*, pois pon ás Rías Baixas no centro da análise da obra, de xeito que lle outorga clara autonomía con respecto ao conxunto da Galiza. En segundo lugar, polos seus matices turísticos. En terceiro lugar, por representar unha paisaxe bucólica das rías, moi propia do turismo moderno. Aínda que o autor utiliza o termo *Rías Baixas* case exclusivamente no título da obra, polo percorrido realizado se pode deducir que para el as Rías Baixas están conformadas polas rías de Vigo, Pontevedra e Arousa seguindo a delimitación provincial.

A delimitación de Pérez Nieva é a máis común ata a década dos anos 1930 (Canitrot, 1910; Gil y Casares, 1913; Suárez, 1923). Deste xeito, as primeiras referencias que temos sobre os límites das Rías Baixas apuntan a que comunmente definíanse como tales as tres primeiras rías do sur galego e, moi puntualmente, abranguían a Ría de Noia. Este proceso de delimitación da costa galega inclúe tamén outras delimitacións como as Rías Altas. Mesmo viaxeiros estranxeiros entenden a costa galega como unha dualidade entre as Rías Altas e Baixas: «The provinces of Pontevedra and La Coruña look at one another across the Ría de Arousa, the most famous of all the rías, whether altas or bajas.» (Bell, 1922: 107 *apud* 2005). Malia isto, o coñecemento internacional ou as referencias ás Rías Baixas son case inexistentes noutros escritos internacionais en comparación coas memorias de viaxeiros de orixe ibérica (Henri-Devos, 1968; Laurie, 2011).

Outro exemplo dos límites das Rías Baixas é achegado por Prudencio Canitrot (1910):

«Entonces podríamos recorrer con facilidad desde la ría de Ribadeo hasta el gran promontorio que antiguamente marcaba el límite de la tierra conocida y que los romanos llamaron Finisterre, desde donde contemplaron un desierto e ignoto mar que más tarde se pobló de carabelas; desde aquí conocer palmo á palmo la brava Costa de la Muerte, y hasta la desembocadura del Miño, cruzar las rías bajas, serenas y tranquilas de Arosa, Pontevedra y Vigo.» (Canitrot, 1910: 12).

Ademais das Rías Baixas, tamén aparece citada na súa obra a Costa da Morte. Ata o de agora marcábase como primeira cita deste termo o ano 1913 (Fernández Carrera, 1998), pero esta investigación permite retrotraer a orixe da denominación canto menos tres anos antes. Doutra banda, Gil y Casares (1913) fai unha das delimitacións costeiras máis claras ata aquela altura. A súa obra, a pesar de ter un certo matiz médico-científico,

é unha guía turística-termal e de recreo costeiro. Neste caso, entende que a costa galega está separada entre Rías Altas, Costa da Morte e Rías Baixas, outorgándolles a cada unha delas características curativas diferentes. Para o autor, as Rías Baixas están conformadas polas rías de Vigo, Pontevedra e Arousa, das cales salienta a súa «belleza insuperable» (Gil y Casares, 1913: 14-26). Como todos os autores, se ben chega a utilizar o termo *Rías Baixas* para falar dun determinado fragmento costeiro, ao describilas, simplemente fai referencia a unha forma común de denominar a agrupación destas tres rías galegas. Neste senso, un punto decisivo para o noso concepto darase ao pasar de ser a denominación coloquial dunhas cantas rías a ser un tramo costeiro en si mesmo. Neste proceso tivo unha influencia capital o xeógrafo galego Otero Pedrayo.

5.1.4. Otero Pedrayo e as Rías Baixas

5.1.4.1. O concepto de ría de Otero

A influencia de Otero Pedrayo na conformación actual das Rías Baixas non é unha sorpresa na medida en que é o máximo expoñente da xeografía galega do século XX (Lois e Trillo, 2017). A súa obra é de especial interese para esta investigación ao combinar a nova xeografía do século XX cos movementos románticos. Ao analizar a este autor, existe unha gran dificultade á hora de separar a descrición da ensoñación romántica. Dentro deste contexto, nesta investigación comprobamos como a obra xeográfica oteriana ten o claro obxectivo de reducir as diversas eivas da xeografía galega de principios de século. Como parte deste obxectivo, vai asumir o esforzo de “rexionalizar” o territorio galego a imaxe e semellanza da xeografía europea. Neste proceso, Otero constrúe, reconstrúe e inventa as “porcións da costa galega”. Deste xeito, o concepto de *Rías Baixas* vai ser un dos instrumentos oterianos para xustificar as rexións naturais galegas ao estilo do xa realizado ao nivel europeo e español.

Otero Pedrayo subscribía a estendida teoría de Ritchthofen sobre a orixe das rías. Así, para el:

«Las rías son brazos de mar, de más o menos anchura, que se internan en el continente, pero de aguas generalmente profundas, formando vastos refugios aun para las embarcaciones de gran tonelaje. Véase un ejemplo de ello en este grabado, que nos muestra un aspecto de la ría de Pontevedra albergando una escuadra numerosa [figura

52]. A la de Pontevedra se le llama también ría de Marín, por la progresiva población de este nombre.» (Otero Pedrayo, 1929: 171).

Figura 52. Representación da ría de Pontevedra (1929). Fonte: Valls (1929: 171).

Dado o analizado na primeira parte desta investigación, un dos poucos motivos que explicaría por que este magnífico intelectual galego considera o topónimo ría como un neotopónimo (Paül e Labraña, 2013: 46) é que estea a seguir a teoría de Richthofen.

O primeiro que temos que ter en conta para entender a rexionalización costeira galega de Otero Pedrayo é que partía relativamente de cero ao non existir unha división coherente e sistemática de toda a costa. Isto obrigábalos a crear unha división nova pero utilizando elementos preexistentes que respectasen a historia e a cultura propias. Neste proceso, Otero non empregou a totalidade das subdivisións costeiras xa existentes, senón que seleccionou e filtrou as que consideraba máis acordes coa propia identidade galega. Por exemplo, o termo *Costa da Morte* non está presente en toda a xeografía de Otero, de xeito que «non fai referencia a este topónimo nin como comarca nin como zona costeira» (Fernández Carrera, 1998: 12). O mesmo acontece co termo *Rías Altas*, que non é unha das porcións da costa galega presentes na súa *Síntese Xeográfica de Galicia*. Aínda que non atopemos estes termos, parece bastante lóxico pensar que un xeógrafo cos profundos coñecementos de Otero xa tivera constancia da súa existencia. Isto indica que non os seleccionou de forma premeditada. Pola contra, si utiliza outros topónimos preexistentes como o propio *Rías Baixas* ou *Golfo da Cruña* (Otero Pedrayo, 1926a). Neste senso, é significativo saber que foi el o que estableceu ou recuperou o *magnus sinus artabrorum* traducido como golfo ártabro (Terán, 1968: 48) co fin de dotar de identidade histórica a súa teoría xeográfica costeira.

5.1.4.2. A Síntese Xeográfica de Galicia

Na súa Síntese Xeográfica de Galicia, Otero Pedrayo delimita a costa galega de Noroeste a Suroeste en cinco tramos. Nomeadamente son: «De Ribadeo á Estaca de Bares, Do cabo Ortegal o Cabo Prioriño, O Golfo da Cruña, Da Cruña o Fisterra e as Rías Baixas». Destas cinco divisións do litoral galego só as Rías Baixas presentan outras subdivisións. Otero separa as Rías Baixas en «Rías Baixas» e «Baixo Miño». Na súa descrición, Otero establece as seguintes seccións: «Ría de Corcubión, Ría de Muros e Noya, Península de Barbanza e a Ría d'Arousa, O Salnés e a Ría de Vigo e a Península de Domayo, Do Cabo Silleiro á Desembocadura do Miño.» (Otero Pedrayo, 1926a: 36). Ademais, para Otero as Rías Baixas eran a porción de costa galega máis representativa da costa de ría «As Rías Baixas [j] Dend'o Finisterre á costa forma unha inflexión entrante ond'e s'erpalian as grandes Rías galegas. O tipo de costa de rías está crasificado pol-a Xeofísica ó lado d'outras (*de fiords, lido, dálmata*, etc) a Cerva ría sinala un val antigo en parte sulagadoj» (Otero Pedrayo, 1926a: 36). Na táboa 2 sistematizamos como subdividía Otero Pedrayo o litoral das Rías Baixas.

En base á delimitación oteriana, as Rías Baixas ampliarían o seu radio de influencia introducindo zonas carentes de rías como o Baixo Miño. Isto comporta dous elementos de gran relevancia. En primeiro lugar, as Rías Baixas con Otero pasan de ser unha agrupación de rías a ser unha porción concreta do litoral. En segundo lugar, as Rías Baixas trascenden a delimitación provincial e ampliáanse ata o cabo Fisterra. En resumo, podemos afirmar que Otero foi o primeiro autor en converter as Rías Baixas nunha zona costeira desde A Guarda ata Fisterra rachando coa tradicional agrupación das tres rías galegas no suroeste do territorio. Na figura 53 podemos ver o mapa das Rías Baixas elaborado polo propio Otero Pedrayo na súa *Síntese Xeográfica de Galicia*.

serras cámblicas: 2); a d'os núcleos ourensanos e seu enlace co'as montañas portuguesas: 3); a do N.W. rexión d'o Tambre e d'a orla montesía d'as Mariñas; 4) a da'as Rías Baixas. Xustifícase pola craridade d'a exposita e garda *grosso modo* certa correspondenza co'as catro provincias galegas.» (Otero Pedrayo, 1926a: 10).

No que se refire á porción 4) do relevo galego, denominada «Rías Baixas», existe outra subsección (redundantemente) denominada Rías Baixas. Isto é de radical importancia posto que esta subsección si se corresponde coas tres Rías Baixas orixinais do primeiro cuarto de século. Así, o relevo das Rías Baixas estarían subdivididas (de norte a sur) pola «Rexión do Ulla, As Rías Baixas e o Miño Galaico-Portugués». Para rematar de facer complexa a cuestión, a subsección do relevo «Rías Baixas» denominada Rías Baixas non se corresponde en número de rías coa subsección de litoral denominada Rías Baixas dentro da rexión litoral das Rías Baixas. Sendo conscientes da extrema complexidade desta descrición elaborouse a táboa 2 onde se representan as Rías Baixas segundo as descricións textuais de Otero Pedrayo na súa *Síntese Xeográfica de Galicia*. En resumo, analizando a *Síntese Xeográfica de Galicia* de Otero, queda claro que a complexidade era tal que a propia obra rozaba a contradición interna. Tal dificultade facilmente podería ser unha ferramenta do autor para xustificar unha rexionalización litoral dun termo preexistente con múltiples modificacións arbitrarias.

5.1.4.3. As Rías Baixas no resto da obra de Otero

Se ben na *Síntese xeográfica de Galicia* as delimitacións e parcelacións das Rías Baixas son complexas, no que se refire ao resto da súa obra, chegan a ser contraditorias. Na *Guía de Galicia* de Otero Pedrayo, as seccións do litoral non coinciden exactamente coas expostas na súa *Síntese Xeográfica*. A diferenza máis salientable e, ao mesmo tempo, de maior interese para esta investigación, é a separación entre as Rías Baixas e o Baixo Miño. Nesta obra, estas seccións do litoral non se integran dentro dunha mesma entidade, senón que se subdividen en dous fragmentos: «d) arco *de las Rías Bajas* (del Finisterre al cabo Silleiro: rías ricamente articuladas, penínsulas individualizadas y cordon de islas); e) sector *septentrional del arco miniano-duriense* (del cabo Silleiro al Facho de Santa Tecla).» (Otero Pedrayo, 1926b: 40-41).

Doutra banda, no *Ensaio sobor da Paisaxe Galega* (1955) o Baixo Miño, aínda que non está especialmente claro, volve estar integrado nas Rías Baixas:

«As costas chamadas *bravas* “lémbrese os termos de *herdades a bravo e penas bravas*” acostumados noutro tempo e rexistrados nos documentos devalan en ritmos mainos apesares da labourea de escultura das foulas e das mareas no Cantábrico, nos arcos ártabro-finistéricos, nas fronteiras das penínsulas do arco *magnus sinus Groviorum* ou Rías Baixas, no arco galego-portugués.» (Otero Pedrayo, 1955: 86-87).

Neste caso, engloba ao Baixo Miño dentro das Rías Baixas pero cunha clara intencionalidade. Este fragmento de texto é chave para entender a visión e a paisaxe oteriana da costa galega. O devalar da paisaxe é un elemento repetido en toda a súa obra e a «bravura» que lle outorga a todos os fragmentos do litoral galego achégalle unha unidade clara. Confrontada a esta visión de unidade está a idea xeral dunhas Rías Baixas calmas e benevolentes fronte a unha Costa da Morte pedregosa e fera. Non se pode perder de vista que Otero non usa na súa obra o termo Costa da Morte nin Rías Altas, posiblemente porque posuían unha significación que non se axustaba aos seus obxectivos. Esta dualidade é «criticada» por Otero expresamente ao afirmar que para comprender a paisaxe de calquera fragmento da costa galega é preciso contémplala dentro dun marco tempestuoso e non de calma estival (Otero Pedrayo, 1926b: 186).

No que se refire á sección norte das Rías Baixas non existen tantas incongruencias como as presentes na sección sur correspondente ao Baixo Miño. Malia isto, non aparece de forma inalterable na obra de Otero. En 1929 na sección referente a Galiza da obra *Geografía Universal* (Otero Pedrayo, 1929) que lle encargan a Otero Pedrayo afirma que:

«Las espléndidas rías bajas de Galicia (Muros y Noya, Arosa, Pontevedra y Vigo), recuerdan mucho a los fiordos noruegos. Son, como los escandinavos valles hundidos en el mar a causa de los movimientos de inmersión que afectan a varias zonas de Europa, pero de orillas menos altas y escarpadas, ofreciendo también los más bellos paisajes.» (Otero Pedrayo, 1929: 171).

Neste caso deixa fora das Rías Baixas a ría de Corcubión. Asemade, as Rías Baixas non están nomeadas como unha sección costeira senón como un cúmulo de rías. Na figura

54 temos a imaxe seleccionada para representar ás Rías Baixas nesta mesma obra. Esta estampa é unha paisaxe das Rías Baixas cun mar calmo e cuns piñeirais á fronte.

Figura 54. Representación da ría de Pontevedra (1929). Fonte: Valls (1929: 171).

Ao longo da súa obra, Otero foi inventando paulatinamente unhas Rías Baixas que ata o momento só eran unha “expresión coloquial”. Este proceso desenvolveuse nun contexto no que pretendía establecer unha rexionalización total e clara do territorio galego. Por este motivo, en ocasións, viuse obrigado a estender ou encoller os límites exteriores das Rías Baixas para poder acoller con coherencia a totalidade do territorio galego. Ademais, os límites dependeron das inquedanzas e intencións do autor. E dicir, estendeu as Rías Baixas cara o norte e cara o sur co obxectivo de abranguer todo o espazo costeiro ata a seguinte sección do litoral. No seu *Ensaio sobor da paisaxe galega* (Otero Pedrayo, 1955), o Baixo Miño atópase aparentemente integrado dentro das Rías Baixas e estas dentro dunha paisaxe costeira galega única e tormentosa. Igualmente, as incongruencias da inclusión do Baixo Miño (carente de rías) dentro das Rías Baixas obrigou ao autor a realizar infinitas subdivisións xustificativas. Na táboa 2 analizamos as diversas divisións costeiras oterianas, de xeito que evidenciamos que os límites tradicionais das Rías Baixas (ría de Vigo, Pontevedra e Arousa) mantivéronse sempre incluídos.

Obra	Seccións da costa galega	Subseccións	Área de influencia
<i>Síntese Xeográfica de Galicia</i> (1926) (Descrición do litoral)	De Ribadeo á Estaca de Bares		
	de Cabo Ortegal o Cabo Prioriño		
	O Golfo da Cruña		
	Da Cruña o Fisterra		
	Rías Baixas	Rías Baixas	Ría de Corcubión
			Ría de Muros e Noya
			Península de Barbanza e a Ría d'Arousa
			O Salnés e a Ría de Vigo e a Península de Domayo
		Baixo Miño	Do Cabo Silleiro á Desembocadura do Miño
<i>Síntese Xeográfica de Galicia</i> (1926) (Descrición do Relevo)	1) N.E. formada polas grandes serras cámbricas		
	2) a d'os núcleos ourensanos e seu enlace co'as montañas portuguesas		
	3) N.W. rexión d'o Tambre e d'a orla montesía d'as Mariñas		
	4) a da'as Rías Baixas	Rexión do Ulla	ría de Arousa; e interior (Deza; Trasdeza, Tabeirós...)
		As Rías Baixas	Ría de Arousa; ría de Pontevedra; ría de

			Vigo
		Miño Galaico-Portugués	O Baixo Miño
<i>Guía de Galicia</i> (1926)	a) Arco cantábrico		De Ribadeo a la Estaca de Bares
	b) Arco ártabro		De la Estaca al cabo San Adrián e isla Sisarga
	c) Arco finitérrico		Del cabo San Adrián al Finisterre
	d) Arco de las Rías Bajas		Del Finisterre al cabo Silleiro
	e) Sector septentrional del arco miniano-duriense		Del cabo Silleiro al <i>Facho</i> de Santa Tecla
<i>Obra Geografía Universal</i> (1929) (Galicia)	Rías Bajas		Ría de Muros y Noya, Arosa, Pontevedra y Vigo
<i>Ensaio sobor da Paisaxe Galega</i> (1955)	Arcos ártabro-finistérricos		
	Arco <i>magnus sinus Groviorum</i>		
	Rías Baixas, no arco galego-portugués		

Táboa 2. Clasificación das Rías Baixas nas obras de Otero Pedrayo. Fonte: Elaboración propia a partir de Otero Pedrayo (1926a, 1926b, 1929, 1955).

Se esta é a delimitación que se vai impondo, non faltan autores que seguen aplicándolle a denominación de Rías Baixas só ás tres primeiras rías do sur galego. Seguindo este modelo, Rodríguez González (1933) delimita a costa galega entre Rías Altas e Baixas

«Galicia el *país de las rías*, que son “lazos azules de sus sandalias” según la bella frase del príncipe de los oradores españoles. Se dividen en rías altas y bajas: las primeras corresponden a las provincias de Lugo y de la Coruña, contándose como principales las de Ribadeo, Foz y Viveiro en la costa cantábrica y las de Ortigueira, Betanzos, Corcubión y Noya en la atlántica; entre las segundas se hallan las de Arosa, Pontevedra y Vigo, que son incomparables por el hermoso paisaje de sus alrededores.» (Rodríguez González, 1933: 13).

Ademais, dentro desta dupla zonificación, Rodríguez González entende que nas Rías Altas existe outra subsección que faría referencia á Costa da Morte, levándoa case ata Ribeira: «Sin embargo, el trayecto que media entre Vares y la ría de Arosa, se conoce con el nombre de lar de la muerte por los marineros.» (Rodríguez González, 1933: 15). Pola contra, apenas uns anos despois Pérez Bustamante (1938: 11; 1954: 27) introduce a ría de Noia dentro das Rías Baixas á vez que volve defender a teoría clásica sobre a orixe das rías como afundimento de vales fluviais.

Malia isto, a influencia oteriana resulta evidente. Un exemplo disto atópase no tratamento das Rías Baixas por parte de Dantín Cereceda (1912), na súa obra *Resumen fisiográfico de la Península Ibérica*. Nesta, mostra gran atención ao estudo das rías, a súa orixe e clasificación. Segue neste senso os postulados de Ritchthofen ao entender que «No son, pues, las rías valles submarinos, sumergidos en su parte inferior, en acusación de una costa undida.» (Dantín Cereceda, 1912: 128). No que respecta á súa clasificación, segue a división clásica do século XIX, pois diferenza entre as rías do Cantábrico e as rías do Noroeste (Dantín Cereceda, 1912: 128-130). Pola contra, non fai mención algunha nin ás Rías Baixas nin ao resto das subdivisións xa existentes como a Costa da Morte ou as Rías Altas. Seguindo co mesmo autor, en 1925 xa atopamos unha mención das Rías Baixas por parte do xeógrafo madrileño mais sen especificar exactamente a súa composición. Deixa ademais entrever o carácter coloquial deste topónimo (Dantín Cereceda, 1925: 19). Tras a publicación das obras de Otero, Dantín Cereceda modifica as seccións da costa galega presentes no seu *Resumen fisiográfico de*

la Península Ibérica (1912) para subdividir a costa galega en dous grandes bloques, denominados Rías Altas e Rías Baixas (Dantín Cereceda, 1942). Nesta mesma obra, na que avanza no establecemento das rexións naturais españolas, fai unha descrición bastante estendida das Rías Baixas:

«En el amplio seno de la llamada ría de Corcubión vierten las aguas del río Jallas y las que se abren, sucesivamente enumeradas de N. a S., bien que todas y cada una de ellas con rumbo SW., obedeciendo al sentido de la inclinación general de la meseta gallega, son las genuinamente llamadas Rías Bajas. Tales son la ría de Muros y Noya, formada por el bajo valle del río Tambre; la ría de Arosa, la de mayores dimensiones de todas, en cuyo fondo vierte sus aguas el río Ulla; la ría de Pontevedra, bajo valle del río Lerez, y, finalmente, la ría de Vigo, valle inferior del río Oitabén, con su afluente el Verdugo.» (Dantín Cereceda, 1942: 100).

Neste texto, evidénciase unha certa ambigüidade á hora de tratar a ría de Corcubión. Se ben ao delimitar a costa galega sitúa esta ría dentro das Rías Baixas, ao describilas, deixa entender que estas empezan máis ao sur. O mesmo acontece coa sección do Baixo Miño. Pola contra, na cartografía realizada por Dantín Cereceda nesta mesma obra (figura 56), estas dúas seccións parecen formar parte das Rías Baixas. Polo tanto, existe gran controversia e confusión neste período sobre o límite norte destas rías e, en especial, sobre a inclusión ou non da ría de Corcubión e a de Noia.

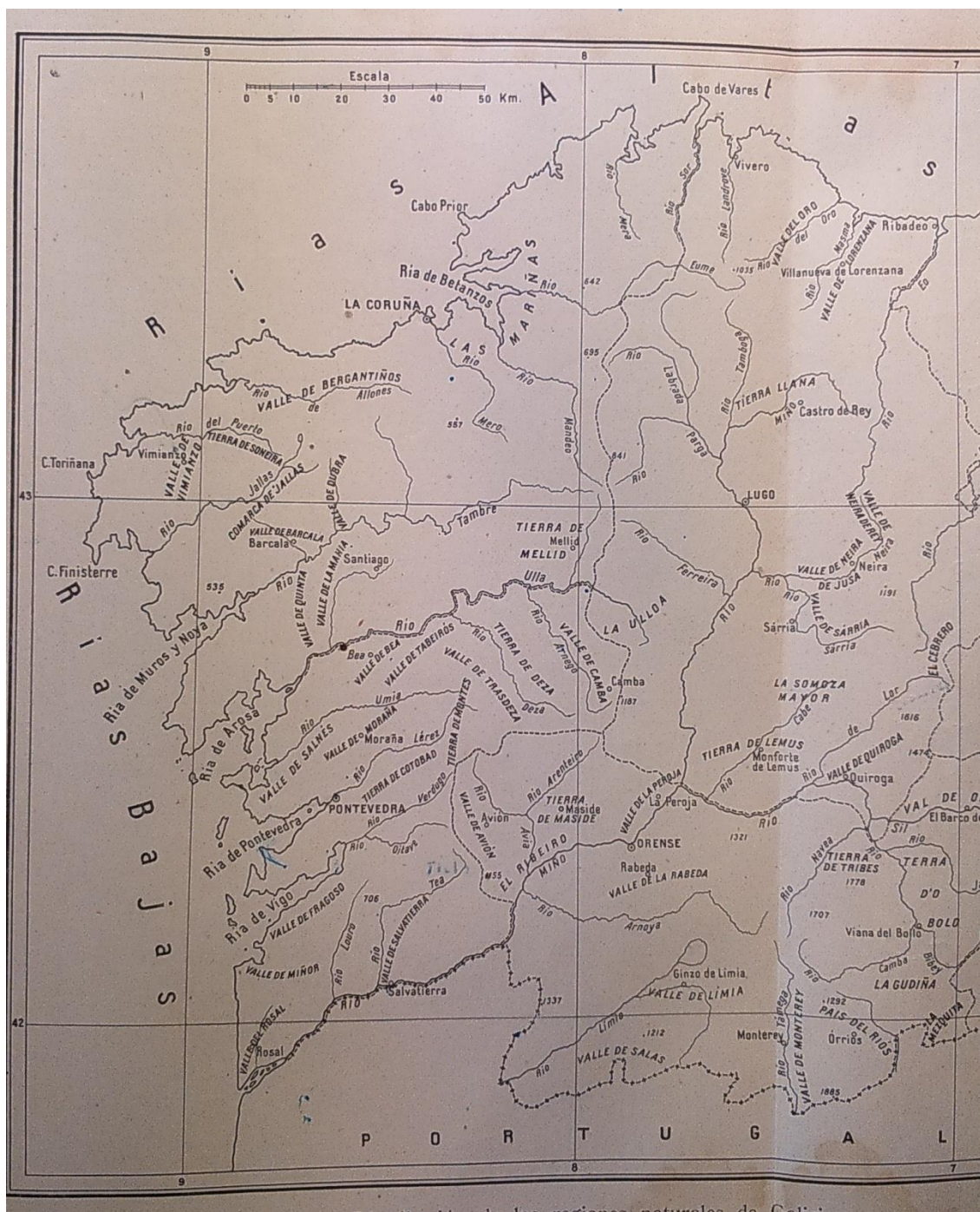

Figura 56. Mapa da Galiza coa representación das Rías Altas e as Rías Baixas (1942). Fonte: Dantín Cereceda (1942: 104).

Ante este dilema, seguindo a orde cronolóxica, Castroviejo (1953: 5) opta por unha sinxela solución ante as múltiples dúbidas dos límites das Rías Baixas: «Noya, de la que también hablaremos, es ría de transición, de equilibrio, pudiéramos decir, entre las altas y las bajas. Son estas últimas más femeninas, si cabe, más íntimas y más recatadas». Para este autor a ría de Muros e Noia está entre as dúas seccións sen comprometerse a

introducila nunha ou outra franxa litoral. Maniféstase ademais unha clara distinción paisaxística entre Rías Altas e Baixas co tratamento de xénero de fondo. No que respecta á sección que ocupa ao Baixo Miño, Castroviejo (1953) opta por outra solución de gran sinxeleza: simplemente non a nomea nin a describe. Realmente, esta solución é especialmente común en moitos autores analizados. Estas contradicións son menos patentes en xeógrafos de orixe extrapeninsular. Así, Carle (1949) coincide nas seccións costeiras con Dantín Cereceda subdividindo a costa entre as Rías Altas e as Rías Baixas. A diferenza entre ambos radica en que Carle (1949) establece a separación entre ambas no Cabo Ortegal e Dantín Cereceda (1942) na ría de Muros e Noia.

Outro dos autores onde máis presente está a influencia de Otero Pedrayo é no intelectual galego Antonio Fraguas Fraguas, o cal tivo unha diversa traxectoria e escribiu textos relacionados coa antropoloxía ou a xeografía. Destacado galeguista (mesmo chegou a ser alumno de Castelao), dedícalle a súa *Geografía de Galicia* a Otero Pedrayo «como amigo y maestro.» (Fraguas, 1953). Nesta obra, ao referirse á costa galega, cita expresamente a Otero Pedrayo e a súa división litoral, que considera «secciones de acusada individualidad». Así afirma que:

«Siguiendo a Otero Pedrayo, señalaremos: 1º Arco Cantábrico, que se extiende desde la ría de Ribadeo al Cabo Estaca de Bares [j]. 2º El Arco Ártabro, que comprende el litoral desde el Cabo Estaca de Bares al Cabo San Adrián y la isla Sisarga. Domina la costa alta, litoral bravo con alternancia de playales; en el centro, el Golfo de La Coruña con articulación de rías. 3º Arco de Finisterre, o Costa de la Muerte, que alcanza desde el Cabo de San Adrián al Finisterre [j]. 4º Rías Bajas, con desarrollo desde el Finisterre al Cabo Silleiro. Profusa articulación de las rías cerradas al mar por grupos de islas. 5º Trozo de costa que se extiende desde Cabo Silleiro hasta la desembocadura del Miño. Baja y maciza, carente de rías y sinuosidades; zona de transición a la costa portuguesa.» (Fraguas, 1953: 78).

Deste fragmento de texto inferimos tres conclusións ou reflexións. En primeiro lugar, Otero Pedrayo non utiliza a Costa da Morte como sección da costa galega, sendo ademais un termo practicamente inexistente en toda a súa ampla obra. Polo tanto podemos afirmar que a cartografía da Costa da Morte realizada por Fraguas (figura 57) non se corresponde coas teorías oterianas tal e como afirma o autor. En segundo lugar, Otero Pedrayo, aínda que con excepcións xa sinaladas, consideraba ao Baixo Miño

como unha sección dentro das Rías Baixas ou como unha subsección dentro delas. A separación do Baixo Miño na obra de Fraguas (1953) débese á grande influencia da *Guía de Galicia* de Otero Pedrayo na xeografía española; de feito, aparece citada directamente en diversas obras tales como Fraguas (1953), Terán (1968), Terán (1952). Na *Guía de Galicia*, Otero separa o Baixo Miño das Rías Baixas, división que é posiblemente o motivo polo que Fraguas o describe de forma illada. Pola contra a consideración do Baixo Miño como «trozo de costa» ou «zona de transición» parece indicar unha certa indecisión sobre o seu lugar dentro da rexionalización costeira galega.

En xeral, como puidemos analizar, a definición dun determinado espazo como «de transición» implica unha incapacidade por determinar o seu lugar dentro dun conxunto estruturado e delimitado. A laxitude de Otero Pedrayo na demarcación das fronteiras norte e sur das Rías Baixas, así como a conversión do concepto que pasa dun cúmulo de rías a unha sección costeira, vai provocar certa confusión entre os xeógrafos posteriores. Ademais, sendo o Baixo Miño un territorio non articulado, o seu encaixe neste contexto imaxinado resultou moito máis difícil. Así, Fraguas representa cartograficamente o Baixo Miño co ambiguo nome de “Costa Atlántica” (figura 58).

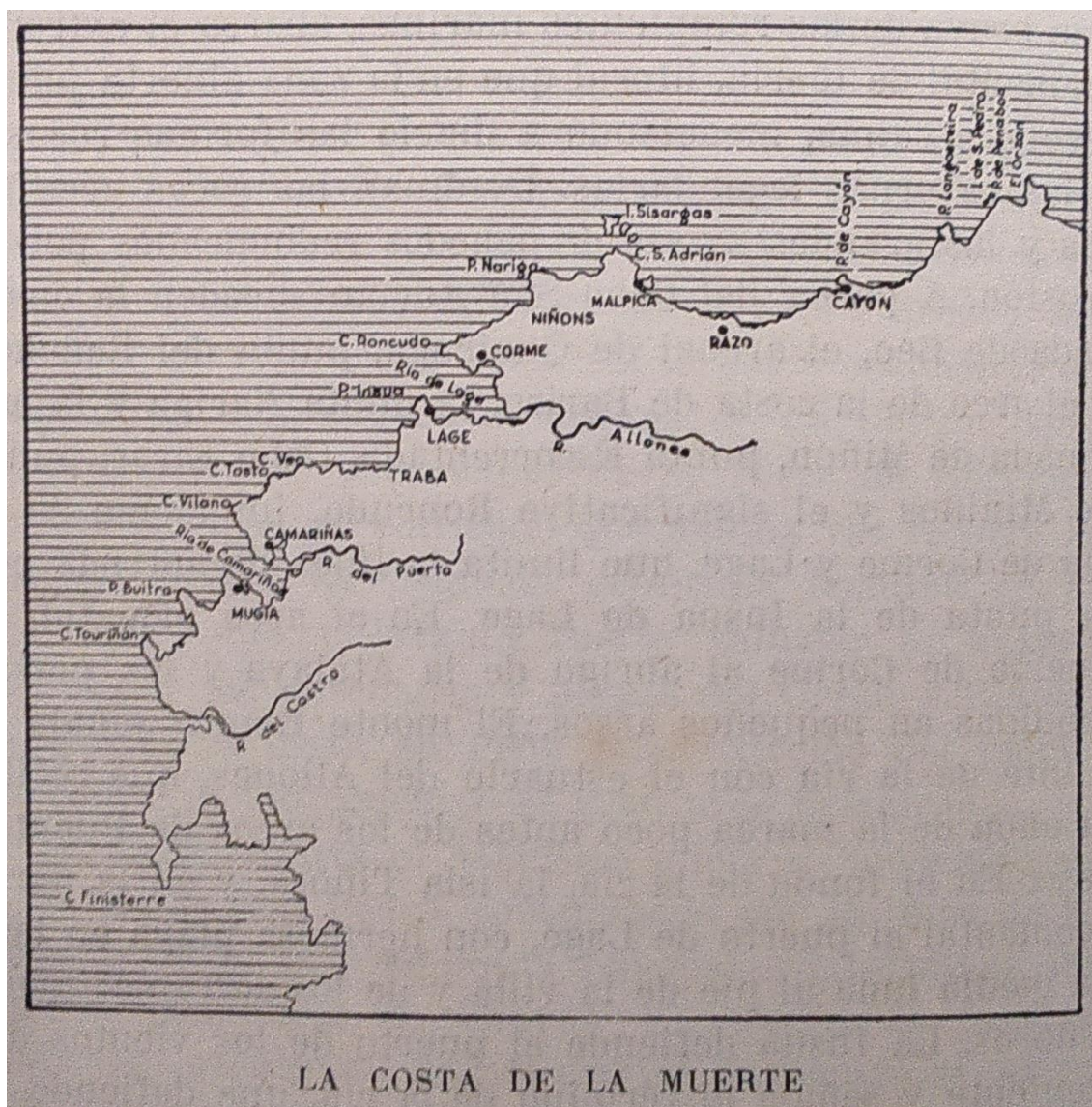

Figura 57. Mapa da Costa da Morte (1953). Fonte: Fraguas (1953: 88).

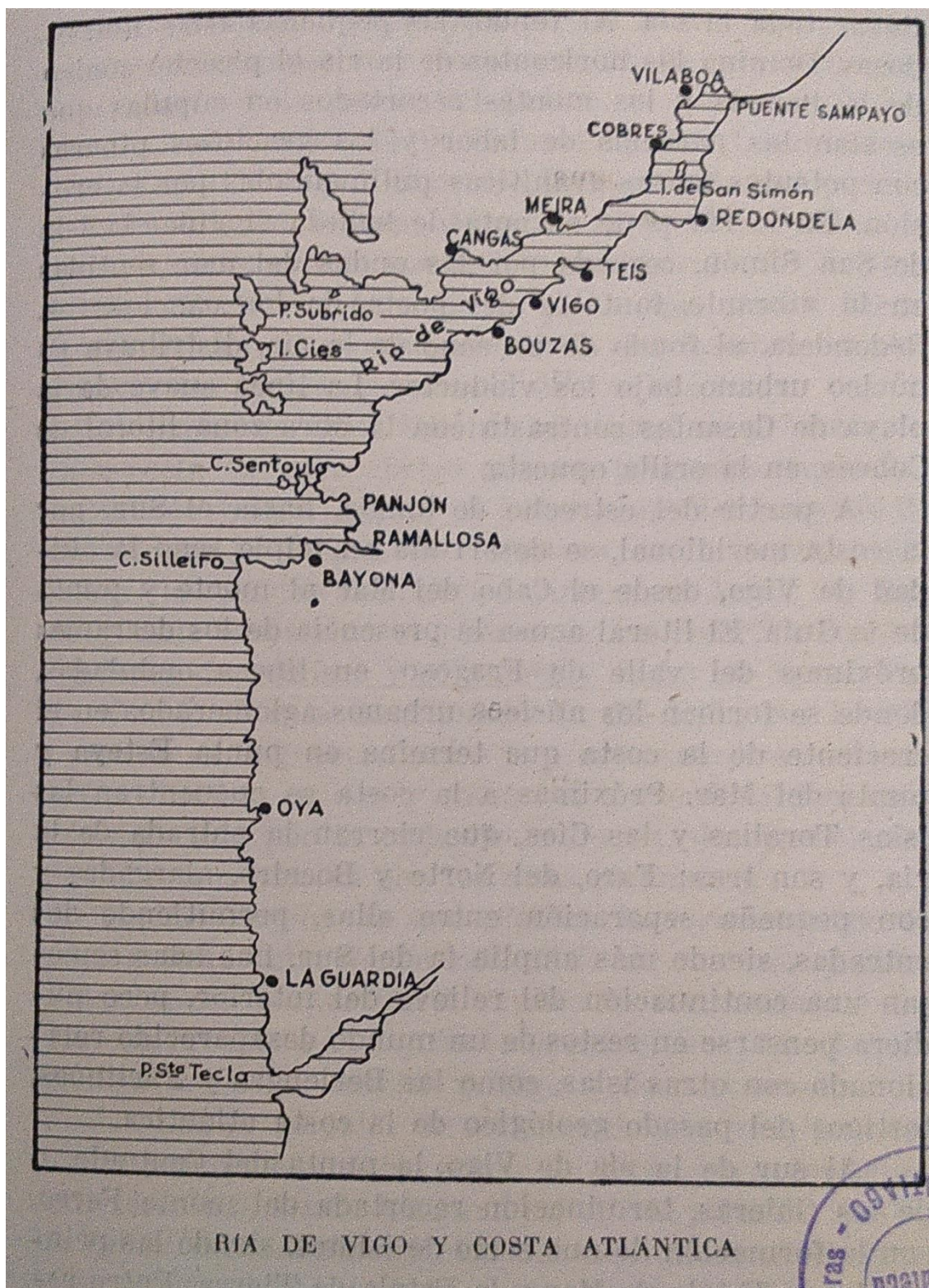

Figura 58. Mapa da ría de Vigo e O Baixo Miño (1953). Fonte: Fraguas, (1953: 99).

Igualmente significativa é a influencia oteriana noutro dos xeógrafos galegos do século XX: Torre Enciso. Definido como un dos precursores da xeografía e xeoloxía moderna

galega (Vidal Romaní, 1984), aplicou ao estudo das rías as técnicas da xeoloxía moderna. En Torre Enciso (1958) atópase un resumo sobre o estado da arte do coñecemento das rías galegas. Ademais do seu interese académico, debemos destacar desta obra que está publicada dentro dunha recompilación de artigos académicos dedicados a homenaxear a Otero Pedrayo. Así, é fácil intuír que Torre Enciso tiña en ampla consideración (ou polo menos coñecía) as achegas de Otero. A este respecto, dentro da propia obra, analiza os antecedentes de estudo das rías de Schurtz, Scheu ou Carle, pero tamén de Otero Pedrayo. Cita en diversas ocasións ao xeógrafo ourensán e especialmente a súa *Síntese Xeográfica de Galicia*. O factor diferencial da obra son as explicacións científicas que xustifican a división das rías galegas. Torre Enciso separa a costa galega en tres tramos: as Rías Baixas, as Rías Centrais e as Rías Altas. No que se refire ás Rías Baixas:

«3- Rías del Bloque suroccidental o rías bajas, de vastas proporciones, y que tienen en común con las del grupo anterior [as Rías Centrais] su condición transversal no sólo con respecto a la costa, sino también respecto a la orientación de los antiguos plegamientos y unidades petrográficas. Comprende este grupo la ría de Muros y las rías pontevedresas.» (Torre Enciso, 1958: 224).

Na obra de Torre Enciso as contradicións en relación aos límites das Rías Baixas tamén están presentes. Durante a súa descrición, exclúe do ámbito das Rías Baixas tanto O Baixo Miño como á Ría de Corcubión: «Más al norte del Cabo Silleiro comienza ya el dominio de las Rías Bajas, algunos de cuyos tramos costeros están marginados por las rasas marinas sumergidas.» (Torre Enciso, 1958: 246). Pola contra, na cartografía desta mesma obra, tanto o Baixo Miño como parte da Ría de Corcubión están incluídos nas Rías Baixas (figura 59).

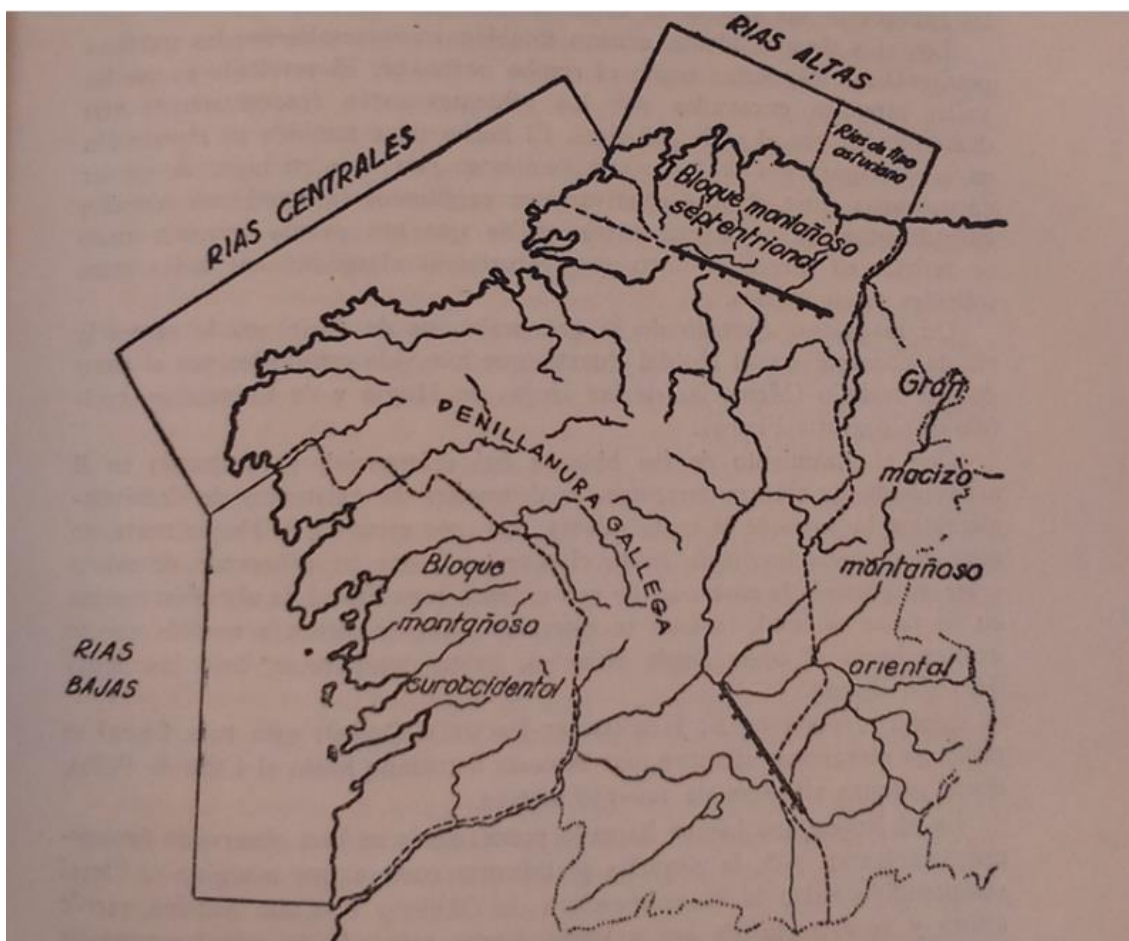

Figura 59: Mapa da Galiza coa representación das Rías Baixas, as Rías Centrais e as Rías Altas (1958). Fonte: Torre Enciso (1958: 245).

Por último, nesta análise da evolución dos límites e fronteiras das Rías Baixas, cómpre ter en conta a Manuel de Terán como referente da xeografía rexional producida en España durante a época franquista. Este autor era gran coñecedor da obra de Otero Pedrayo, co cal compartiu publicacións nos anos 1920 (Valls, 1929). No que se refire á análise rexional da Galiza, Terán ten en ampla consideración as obras de Otero Pedrayo e a súa *Guía de Galicia*. Tamén nomea nas súas obras a outros destacados xeógrafos como Antonio Fraguas (discípulo directo de Otero Pedrayo), Carle, Carreras Candi ou Dantín Cereceda. Terán defende con certa laxitude a distribución costeira de Otero Pedrayo. Subdivide a costa galega entre as Rías Altas e Baixas co «Seno de Finisterre» como eixe de transición (Terán, 1952; 1968).

5.2. A paisaxe das Rías Baixas. Os imaxinarios paisaxísticos das Rías Baixas

Neste apartado procúrase determinar o contido valorativo do concepto Rías Baixas. A súa evolución depende de cuestións tales como a xeografía académica, o turismo, a paisaxe ou os contextos sociais e políticos. Estas influencias son multidireccionais e van retroalimentándose mutuamente. A súa análise permitiranos trazar outra liña de continuidade no proceso de conceptualización da propia ría. O contexto histórico está marcado polos inicios do turismo no Estado español (e por conseguinte na Galiza) así como pola necesidade de conformar un Estado-nación forte (Álvarez Junco, 2019). Igualmente, a paisaxe convértese na expresión artística das ideoloxías territoriais e dos poderes predominantes. Foi ademais unha ferramenta amplamente eficaz no proceso de asimilación ideolóxica (Miguélez Carballeira, 2014; López Sandez, 2008). Partindo desta base, faise patente que non podemos analizar ao imaxinario das Rías Baixas de forma illada ao devalar político do século XX. Polo tanto, teranse en conta etapas sociopolíticas como a constitución das repúblicas españolas, a guerra civil ou as ditaduras militares. En resumo, preténdense analizar os imaxinarios paisaxísticos e turísticos das Rías Baixas e as súas motivacións ideolóxicas asociadas.

5.2.1. As influencias ideolóxicas da paisaxe

A relación entre a paisaxe, as elites e as ideoloxías territoriais é un feito xa contrastado e estudado en múltiples contextos e territorios (Nogué, 1998) que pode aplicarse ao caso galego. Desbotouse a hipótese de que o movemento galeguista aparecese a raíz das necesidades específicas dunha nova elite económica rexional (Villares, 1985). Pola contra, no que respecta ao desenvolvemento paisaxístico, podemos establecer unha relación entre as necesidades dunhas elites intelectuais e a súa finalidade política ideolóxica. Todo este proceso foi analizado por López Silvestre (2004), quen concluíu que o éxito e a produción da paisaxe nas últimas décadas do século XIX e primeiras do XX ten a intencionalidade de crear ou fomentar unha determinada identidade territorial.

As Rías Baixas, como concepto, medra nun momento de efervescencia de toda unha serie de ideoloxías nacionais románticas que se estaban a desenvolver nese período en Europa. Estes movementos van conformar toda unha serie de imaxinarios comúns nun determinado colectivo territorial (Anderson, 2003) que, lonxe de ser estancos, están

interrelacionados creando sinerxías e, en moitos casos, contradicións. Estes imaxinarios conforman identidades colectivas nunha especie de “andamiaxe subxectiva” no cal están presentes tanto características propias como valores culturais representados pola «identidade opositora» (Castells, 2003). Neste contexto, para comprender a paisaxe das Rías Baixas debemos ter en conta o momento histórico e político tanto da Galiza como do conxunto do Estado español.

É de salientar que o desenvolvemento da paisaxe das Rías Baixas é coetáneo ao período establecido por López Silvestre (2004) para analizar a transcendencia do galeguismo histórico na paisaxe galega, concretamente entre os anos 1840 e 1931. Como afirmaba Castelao (1919), para que unha paisaxe sexa considerada galega, debe ter personalidade propia. Na práctica, esta personalidade traducíuse na utilización reiterada dunha serie de temas iconográficos aplicados á paisaxe galega. Neste senso, os paisaxistas que empregaban estes motivos nas súas obras foron glosados por Fernández del Riego (2001). Outro amplo listado tamén é achegado por Lois e López Silvestre (2007: 7). Estes autores destacan que só unha parte dos paisaxistas galegos desenvolveron o que se denomina unha visión paisaxística “da terra”. Por último, tamén tivemos presentes nesta investigación os autores enumerados por Xosé María Lema (2001).

Outorgarlle unha serie de valores a todo un glosario de elementos paisaxísticos é unha ferramenta de grande eficacia para transmitir e expandir unha determinada identidade territorial á poboación. Esta capacidade era coñecida e explotada polo galeguismo pero tamén polas elites españolas. Estas desenvolveron a súa iconografía da paisaxe aplicando uns determinados valores a Galiza e ás Rías Baixas (Unamuno, 1965). Por este motivo, no presente traballo tamén analizaremos outros autores de orixe foránea xa que a creación da paisaxe das Rías Baixas non foi competencia exclusiva do movemento galeguista. De feito, as elites intelectuais españolas tamén deixaron mostra da súa “idea” das Rías Baixas. Contrapor a iconografía paisaxística de diferentes tendencias ideolóxicas e identitarias é un dos mellores medios para comprender a correlación entre actores sociais e imaxinarios territoriais.

Esta creación de imaxinario precisa do establecemento duns determinados canons que no galeguismo conformarían a identidade da paisaxe galega. Estes están ben recollidos na edición de 1925 de *Céltiga*. Por conseguinte, produciuse unha redución e acoutamento de temas galegos e casteláns que na maioría dos casos nacen pola

«necesidade de opoñer con máis claridade o propio ante o alleo» (Lois e López Silvestre, 2007: 10). A desviación destes canons paisaxísticos era amplamente criticada polos máximos representantes dos movementos nacionais ou rexionais. No seguinte texto podemos apreciar como o propio Castelao critica as descrições paisaxísticas que, en base ao seu criterio, estaban baleiras de sentimento.

«Algúns escribidores nados en Galicia, que nin son galegos nin artistas, non se fardan de ceibar moreas de prosa querendo fanar con razóns podres, valeiras de senso, o que é froito do sentimento. Istes turistas na súa terra, que describen, ou pintan un paisaxe galego coa mesma quentura espiritual con que pintarían unha roda de moer café, son froitos merados da nosa terra, a quen non vala pena de cantar-lle os dentes». (Castelao, 1919: 5).

É significativo que Castelao utilice de forma relativamente despectiva a palabra *turista* para criticar este tipo de descrições. Tamén Otero Pedrayo indica na súa *Guía de Galicia* (1926) que o turista procura contemplar na costa galega paisaxes que non lle son propias ao país. Para os nosos efectos, é necesario salientar que, desde o galeguismo, a costa galega era representada brava, rochosa e atlántica, en oposición á calma mediterránea. Se ben as rías poderían ser unha temática diferenciada, a costa no seu conxunto debía restrinxirse a estes determinados parámetros para realmente ser considerada propia. Por conseguinte, non existiría lugar para a disgregación de imaxinarios entre a imaxe das Rías Baixas e do resto da costa galega. No *Ensaio sobor da Paisaxe Galega* (1955), Otero Pedrayo deixa patente que a temática marítima da Galiza é única, sen importar as divisións que a esta se lle poidan chegar a establecer. Pola contra, as paisaxes descritas pola elite intelectual allea ao movemento galeguista (especialmente os intelectuais afincados na capital estatal) realizaban unha contraposición constante entre as Rías Baixas e a costa norte da Galiza.

5.2.2. Do complexo ao acoutado. Proceso de estandarización de temáticas paisaxísticas da costa galega

Unha das tendencias na paisaxe das Rías Baixas é a representación dun mar plácido e apracible. Esta é unha característica que en ningún caso podería ser exclusiva das Rías Baixas. No século XIX atopámola especialmente aplicada cara a augas máis ben do norte atlántico ou cantábrico onde as dinámicas turísticas tiñan unha maior presenza.

Entre algúns dos autores que deixaron plasmado no papel a templanza do mar das Rías Baixas atopamos a Xoán Manuel Pintos Villar. Cunha obra espallada en múltiples artigos xornalísticos, é a *A Gaita Gallega* a súa única obra literaria publicada en vida. A visión paisaxística de Pintos é diversa en relación co mar na medida en que, se ben o reflicte cun alto grao de bucolismo, tamén o representa feroz e inhóspito, caracterizado pola súa furia e perigosidade. Así, esta paisaxe mariña é complexa e diversa polo que non pode explicarse de forma simplista e encorsetada. Nos seguintes textos temos a imaxe dual que cultiva Pintos. O primeiro é un mar plácido mentres o segundo destaca pola súa furia.

«Din que Neptuno, Venus, as Driadas con Pan, e Baco, e Ceres se puxeron por dar-lle a forma máis mellor ó porto adrede en xunta sobre del no ceo. Neptuno dou-lle ás augas dous sabores, doces e amaras sempre van correndo, Venus lles dou o sosegado curso, e as ninfas nadan naquel mar sereno. Os demais Dioses que tal obra viron muito folgaron aprobando o feito e admiraron o divino arrombo de mar e terra que deleita o vé-lo, e para máis puxeron aínda as augas de fruta e frores os beirales cheos. Ó fin da ponte nunha capilliña está: Santiago Apóstol». (Pintos, 1853: 184).

«Rescenden polos ares os olores das herbas e das frores, se mecen a mareas as espigas, e entre tal variedade de cores mimosa randa a freba das estrigas. Penduran ricas froitas das froiteiras, abundan as madeiras nos soutos e devesas e folgadas con vigas mui liñeiras de valentes toradas; e resoa o balbordo dos pinales como decote berra o mar na costa batendo as olas contra os areales. Paxaros infinitos rebulindo no tempo desque vén a Candeloria nas ponlas e sinxeles penduricos cantan qu' é unha gloria alboradas de muitos repinicos.» (Pintos, 1861: 364).

Antonio María de la Iglesia, outro dos principais autores galegos do século XIX, tamén plasmou esta cosmovisión sobre o mar. No seguinte texto podemos apreciar a complexidade paisaxística do mar do século XIX. Lonxe de estereotipos mercantilistas, é palpable unha dualidade entre un mar prácido pero, á vez, vivo e «alegre».

«Múseca, encanto que esquence a memoria tóda-las penas e todo o mal. Ón-se dos ríos as cántegas lonxe d'altos penedos o seu caír, sinto o balbordo como alá ronxe. Polo contento que ven bulir. O mar sagrado ¡cómo rebulda diante das furnas! e o seu bruar. Non é de cólira que hoxe ten bulda. Só de alegría para ruar. D'ouro o sol raios estende no campo led e morniño ¡case é de ver!». (De la Iglesia, 1853: 153 [ed. 2005]).

Malia esta diversidade inicial, debido ao contexto histórico e social da época, as representacións do mar vanse facendo paulatinamente máis comúns ata chegar a conformar unha serie de temáticas paisaxísticas recorrentes. Estas xa teñen sido amplamente estudadas (López Silvestre, 2004; Pérez, 2001; Fernández, 2001). Tamén as que se refiren á paisaxe propiamente costeira. Neste apartado da investigación imos analizar a sección costeira das Rías Baixas, tanto as súas características específicas como as que comparte co resto da costa galega. Neste proceso, seguiremos como obras de referencia a publicación de Fernández Rei (2001), o amplo catálogo de A Mares (López Vázquez et al, 2003) e a obra de López Silvestre (2004). Posto que a paisaxe das Rías Baixas está influída polo conxunto da paisaxe galega, para establecer as principais temáticas paisaxísticas aplicables ao noso ámbito de actuación, realizouse un listado recompilatorio das características paisaxísticas máis comúns da paisaxe mariñeira galega. Neste senso, López Vázquez (2003) establece un magnífico listado de temáticas:

- Mirando ao mar (perspectiva pictórica clásica).
- A natureza do mar.
- As rías (introducindo dentro desta tamén a temática dos piñeiros fronte ao mar).
- As ondas e as rompentes.
- As luces e as sombras.
- Barcos e barcas.
- Costa habitada.
- Mulleres, mariñeiros e labores do mar.
- Os froitos do mar.
- O mar tenebroso.
- Exvotos e santos protectores.
- A fugacidade da vida.
- O mar idílico.
- O desfrute do mar.

A este listado, Villares (2003) introduce os baños de mar (temática moi relacionada co gozo do mar que apuntaba López Vázquez (2003) e a temática da emigración. En xeral este listado é coincidente co establecido por outros autores de referencia (Litvak, 1991). Ao longo desta investigación, no ámbito das Rías Baixas, detectáronse tanto coincidencias como factores paisaxísticos específicos.

5.2.3. A paisaxe de ría no século XIX. Elemento precursor da paisaxe das Rías Baixas

Os valores da paisaxe litoral galega no século XIX non difiren en exceso entre diferentes localizacións. As temáticas son complexas e diversas, marcadas polas particularidades sociais ou xeográficas de cada territorio. Os labores mariñeiros, a furia ou a calidez do mar son representadas xeralmente ao longo de toda a costa galega. Non se detectou que nas Rías Baixas predominase unha serie de elementos iconográficos ou clichés específicos. En resumo, as Rías Baixas dilúense dentro de movementos artísticos comúns en toda a Galiza.

Malia isto, un elemento resalta como factor diferenciador da paisaxe costeira galega. A ría xeraba dinámicas paisaxísticas propias e diferenciadas. É preciso ter en conta que no século XIX as Rías Baixas eran un concepto moderno con escaso percorrido histórico. Pola contra, a ría levaba formando parte da historia cultural galega desde había moitos séculos. López Vázquez (2003: 18-19) afirma que as rías son un cliché iconográfico da arte paisaxística galega. Ao longo do século XIX e do XX, o número de obras pictóricas, poéticas ou narrativas que tiñan á ría como elemento central da obra vaise acrecentando. No século XIX a ría xa tiña personalidade paisaxística propia.

Non só era un elemento de común representación senón que a súa valoración subxectiva era específica e desemeillante á da costa galega no seu conxunto. En diversos autores, a ría mostra unha diferenza co conxunto do litoral galego a modo de contrapunto paisaxístico. Así, mentres o mar é sinónimo de incertezas e traxedia, a ría é paradigma de calma, serenidade, bucolismo e seguridade. Como primeiro exemplo, nos textos de Pintos a cosmovisión subxectiva da ría constrúese como oposición á furia oceánica, reforzando así a identidade paisaxística deste concepto. No seguinte texto, Pintos presenta a ría coa capacidade mesma de calmar a furia do mar.

«O Lérez baixo o mosteiro perguiceiro parez que a deixa a pesar: copa d'auga que retrata frorestas na faz de prata que as pombas van a bicar. Esa ría serpenteando entre beirales que afagan e que apagan aronca voz do ouceán que da espuma mimosiño prateado ribetiño fai na area e lambe o chan. Eses xa desertos muros de góticos menumentos dos conventos, e arcadas dobres de ver.» (Pintos, 1859: 3).

Na obra de Rosalía tamén se detectou esta característica. No primeiro dos seguintes textos da poeta, procedente da súa obra *Cantares Gallegos*, Rosalía utiliza o adxectivo

«remanso» para referirse á ría. Deixa logo implícita a presenza do elemento de furia ou intranquilidade. Doutra banda, entende que a ría está literalmente baixo un «toldo de alegría» o que lle achega uns valores moi acordes coa paisaxe atribuída. Igualmente, no segundo texto extraído da súa obra *Follas Novas* a ría ten o mesmo matiz de calma. Ademais, utiliza a palabra paisaxe como elemento englobador dunha escena de gran bucolismo ao redor da ría.

«¡Que inchadiña branca vela
Antre os millos corre soa,
Misteriosa pura estrela
Dille vento en torno de ela:
«Palomiña, voa, voa»;
Fai-lle arrollo a branda ría
con un remanso mormuxante,
 que nás d'arbole d'umbría
baixo un toldo d'alegría,
Ó calor dun sol amante» (De Castro, 1863: 154).

«Branca nube o ceo sereno,
brilando ao sol pintaban o paisaxe
como ningún ameno.

Cabo de a ría en a ribeira verde,
a cal gana, a cal perde,
xogaban os rapaces con a onda escrava
En un lugar veciño,
E anque os pais do meniño» (De Castro, 1880: 190).

Igualmente, no xornal *O tío Marcos da Portela* esta contraposición convértese nunha poderosa metáfora. No seguinte texto, descríbese un mar colérico pero que ao chegar á ría perde forza e se «estumballa». Outra vez a ría mostra esa capacidade de dominar o poder mariño.

«E alcontro o mar que roncando ferve alá en outras ribeiras; ¡Cómo se estrica e desata por esa ría de prata runxindo ao pé de o alto monte, e se estumballa e dilata.» (*O Tío Marcos da Portela*, 1876: 12).

A ría presenta unhas características moi concretas. A súa representación paisaxística móvese en torno aos solpores resplandecentes, ás campiñas exuberantes, ao verdor das

costas ou á calma estival. Nos seguintes textos extraídos do xornal *Novo Galiciano* temos un exemplo deste tipo de paisaxe. No primeiro texto, as beiras da ría de Pontevedra descríbense de forma esaxerada, recubertas de herbas e flores durante o verán. O seguinte texto é moito máis relevante na medida en que describe un determinado momento no que se solicita que non se «profane» o espectáculo paisaxístico ofrecido pola propia ría. Esta é unha mostra de contemplación paisaxística de enorme relevancia no século XIX.

«De primaveira e vran. Alcontra se Pontevedra situado sobr'o río Lérez, onde se une con a ría, antre veigas cubertas de verdes herbas e de froles arrecendentes.» (*O Novo Galiciano*, 1888: 2).

«Ceo a as altas cimas, dend'as cimas a as congostras, dend'as congostras a ría! ¡A posta de o sol! Calade... Non profanedes con as liras este espeutacro sobérbeo.» (*O Novo Galiciano*, 1888: 2).

Esta imaxe propia da ría víase reforzada polas paisaxes de vilas e aldeas mariñeiras localizadas no seu interior. Nomeadamente, cobran especial importancia vilas como Combarro, Baiona ou Marín. Estas desenvolverán paisaxes propias que se asociarán ás paisaxes de ría e posteriormente á imaxe das Rías Baixas. Así, no seguinte fragmento de texto, o propio Manuel Pintos aplica á vila de Marín a mesma imaxe de seguridade que aplicou á ría de Pontevedra.

«Ei, xa reloce nas preñadas redes peixes que brincan e se están batendo; a xente acode mui enfaenada que é adoita ó mar e maisós mariñeiros. De ti Marín que caes alá no fondo seguro porto en ancho mar me lembro, e mais das carabelas lusitanas que van a ti con sal para vendé-lo.» (Pintos, 1853: 186).

Neste contexto, diversas obras de autores galegos previos ao século XX dan mostra dunha determinada mirada cara a estas vilas mariñeiras que se asemella enormemente á aplicada ás propias rías onde se localizan. O toenés Juan Antonio Saco y Arce, desde os seus profundos coñecementos da gramática galega, dá mostras deste feito nos seus versos en referencia a Baiona.

«En Baiona, antiga vila
qu'á beira do mar branquexa
nove irmás diant'o pretore.
Sin piedade presas levan» (Saco y Arce, 1878: 394).

De igual forma, Antonio María de la Iglesia descríbenos o «risoño Combarro» e as noites calmas de Marín. Este tipo de paisaxes, se ben non son exclusivas das Rías Baixas, teñen maiormente como foco da súa descrición as rías de Arousa, Vigo e principalmente, Pontevedra. É de destacar que ao analizar os textos do Tesouro Informatizado da Lingua Galega (TILG) do século XIX, non se atopou ningunha mención escrita que represente a ría como espazo tempestuoso.

«Flébiles auras do xardín heleno, lume da aurora do esplendente Maio, Ecos do Lérez, e do mar sereno lexano; raio da luna d'encantado soño, ondas con ela nese mar xogando, noites serenas de Marín risoño. E de Combarro; tintas nos soles do poente rico nesas devesas e pinal sagrado, tardes d'outono sin iguás, no pico, Illa de Tambo; ¿Quen o poeta desa maxia bella Vai dend'agora xa feliz pintar-vos?.» (Iglesia, 1883: 259).

En resumo, a ría vai cobrando forza como elemento diferenciador da Galiza. Previamente a que as Rías Baixas ou a Costa da Morte sexan algúns dos nomes propios máis recoñecibles da costa galega, a ría e o seu imaxinario van adxectivar toda Galiza. Neste senso, previamente ao século XX téñense identificado ata 20 referencias que nomeaban Galiza como “O país das rías”. É de destacar que a referencia a esta denominación atopouse tanto en autores en lingua galega como en autores foráneos de fala castelá. Pódese entender, pois, como un dos primeiros slogans aplicados da marca territorial galega.

5.2.4. As temáticas da paisaxe das Rías Baixas

5.2.4.1. *O bater das ondas na costa rochosa. A Costa Brava*

Nas Rías Baixas, ao igual que na costa galega, existe unha clara tendencia a representar un tipo de litoral especialmente “bravo”. Dentro desta temática é posible apreciar unha recorrencia de elementos icónicos:

- Atlantismo.
- Inverno.
- Tempestades.
- Mar bravo.

- Naufraxios.
- Costa rochosa.
- Ría tempestuosa.
- Crítica social.
- O piñeiral á fronte dun bravo mar.

Un dos máximos representantes desta perspectiva paisaxística é o xa mencionado Otero Pedrayo. Este autor afirma que a «paisaxe de costa brava» é un dos tipos de paisaxe que «se soceden armoniosamente ao longo da nosa terra» (Otero Pedrayo, 1926a: 77). As divisións paisaxísticas oterianas son moi variadas e, como na maioría da súa obra, difiren entre unha e outra publicación. Neste senso, se nos centramos no listado de paisaxes presente na súa *Síntese Xeográfica*, Otero mostra preocupación pola estereotipación das paisaxes galegas. De feito, rexeita claramente as comparacións estereotípicas da Galiza con outras paisaxes atlánticas como a irlandesa ou a escocesa. Recalca especialmente a diversidade paisaxística presente no país como a gran riqueza da terra. Pola contra, para el a costa galega está incluída dentro dunha única tipoloxía paisaxística, definida como «Costa Brava», desde A Guarda á foz do Eo.

É significativo que nesta obra de Otero a descrición da paisaxe costeira ocupe moito menos espazo que a paisaxe de val. Esta diferenza radica na selección dun determinado tipo de paisaxe nacional para a Galiza que coloca no centro do discurso galeguista as paisaxes rosaliás (Paül, 2019). Igualmente, malia a suposta preocupación de Otero, en xeral a súa descrición paisaxística está inzada de estereotipos e imaxes mentais icónicas. Esta contradición enténdese polos intereses sociais e ideolóxicos do propio autor. Así, se ben critica as repetidas comparacións con países “celtas” pola potencial simplificación da paisaxe autóctona, el mesmo utiliza este tipo de metáforas co fin de afianzar a atlanticidade galega fronte ao mediterráneo peninsular.

5.2.4.2. *A atlanticidade*

A costa brava tradúcese nun tipo de iconografía moi específica. En primeiro lugar, a atlanticidade é o instrumento de unión entre a Galiza e as nacións celtas do norte. Isto constrúese en oposición á imaxe mediterránea desenvolvida desde a capital estatal. Polo tanto, a paisaxe costeira das Rías Baixas estivo dominada polos matices sombríos e

grises, de constante perigo e arduo sacrificio. Na obra oteriana a atlanticidade tamén está presente en obras menos académicas. Por exemplo, a volta de Adrián Solovio polo mar atlántico na novela *Arredor de si* (Otero Pedrayo, 1930 [ed. 1994]) ten a intención de marcar un novo referente internacional para a Galiza.

Igualmente interesante é o *Conto da Serea* inserto na obra oteriana *Contos do camiño e da rúa* (Otero Pedrayo, 1932 [ed. 1995]), no que se describe o mar nun emprazamento ficticio. Neste relato o mar ten unha simboloxía relacionada coa tradición, a pesca, o traballo, os piñeirais e o home. Nel é característica a presenza do mal tempo: néboas, frío, vento, (a trama desenvólvese en inverno) un mar batido e sempre moi bravo e perigoso. Por último a presenza da serea é unha alegoría ao atlanticismo e europeísmo de Otero inspirado en Vicente Risco (Salgado, 1995: 48). A serea procede do «norte frío, sempre novo e purificador». Esta última frase ten un gran significado, ese norte fai referencia á modernidade europea como necesario marco internacional de referencia para a Galiza.

Como vemos no *Conto da Serea*, os elementos predominantes na paisaxe atlántica oteriana forman un conxunto de valores interrelacionados. A atlanticidade enténdese dentro dun escenario creado por un mar impetuoso e frío, desenvolvido maiormente na invernía. De feito, as estacións son outra das chaves para comprender a complexa articulación da paisaxe oteriana. Neste autor, a costa e o mar sempre teñen unha relación explícita co Inverno. Nos *Contos do camiño e da rúa* (1932) Otero vai modificando as estacións dependendo do territorio no que se desenvolve a acción principal de cada conto. Os contos que desenvolven a súa trama en paisaxes de interior teñen unhas estacións diferentes que os relatos transcorridos en espazos costeiros. Nestes últimos, ademais de ser inverno, o mar é representado terrible e escuro. Igualmente, na súa *Guía de Galicia* (1926b), afirma que é en inverno o momento de visitar a costa galega.

Malia todos estes exemplos, é na súa novela *Devalar* (Otero Pedrayo, 1935) onde a paisaxe costeira oteriana queda máis patente. A propia estrutura da novela divídese por estacións. As descrições das mariñas e costas danse case en exclusiva nas “seccións” de inverno e outono. A trama tamén segue estes parámetros posto que a viaxe dos protagonistas á costa desde Santiago de Compostela realízase precisamente nesta estación. Igualmente, no capítulo IV Otero describe o mar tempestuoso do Corrubedo, de xeito que, as Rías Baixas tamén farían parte deste entramado de imaxes paisaxísticas.

Doutra banda, o título da obra é igual de sintomático. Este establece a paisaxe mariña no centro da andamiaxe paisaxística oteriana. A palabra *devalar* é unha das máis recorrentes nas descrições paisaxísticas de Otero. Concretamente, no *Ensaio sobor sobre a paisaxe galega* (1955), a obra paisaxística por antonomasia do autor, «devalar» aparece ata o infinito como adxectivación constante da paisaxe. Posiblemente esta sexa a verba que mellor explique a visión paisaxística de Otero como unha sorte de transcorrer do tempo sobre o territorio. Otero afirma nesta novela que o cadro *Devalando* de Castelao lle inspirou o título da obra mais, posto que non existe ningún cadro con tal nome, Filgueira Valverde, afirma que este é en realidade o cadro de *A Praia*. Este cadro (figura 60) é unha representación paisaxística que ten ao mar como único protagonista da acción. Malia isto, Ríos Paninsse (1992) indica que esta teoría podería estar suxeita a interpretacións. Sexa como for, é especialmente significativo que Otero identifique unha paisaxe mariña tan representativa de Castelao como orixe dun termo tan central na comprensión da súa cosmovisión paisaxística.

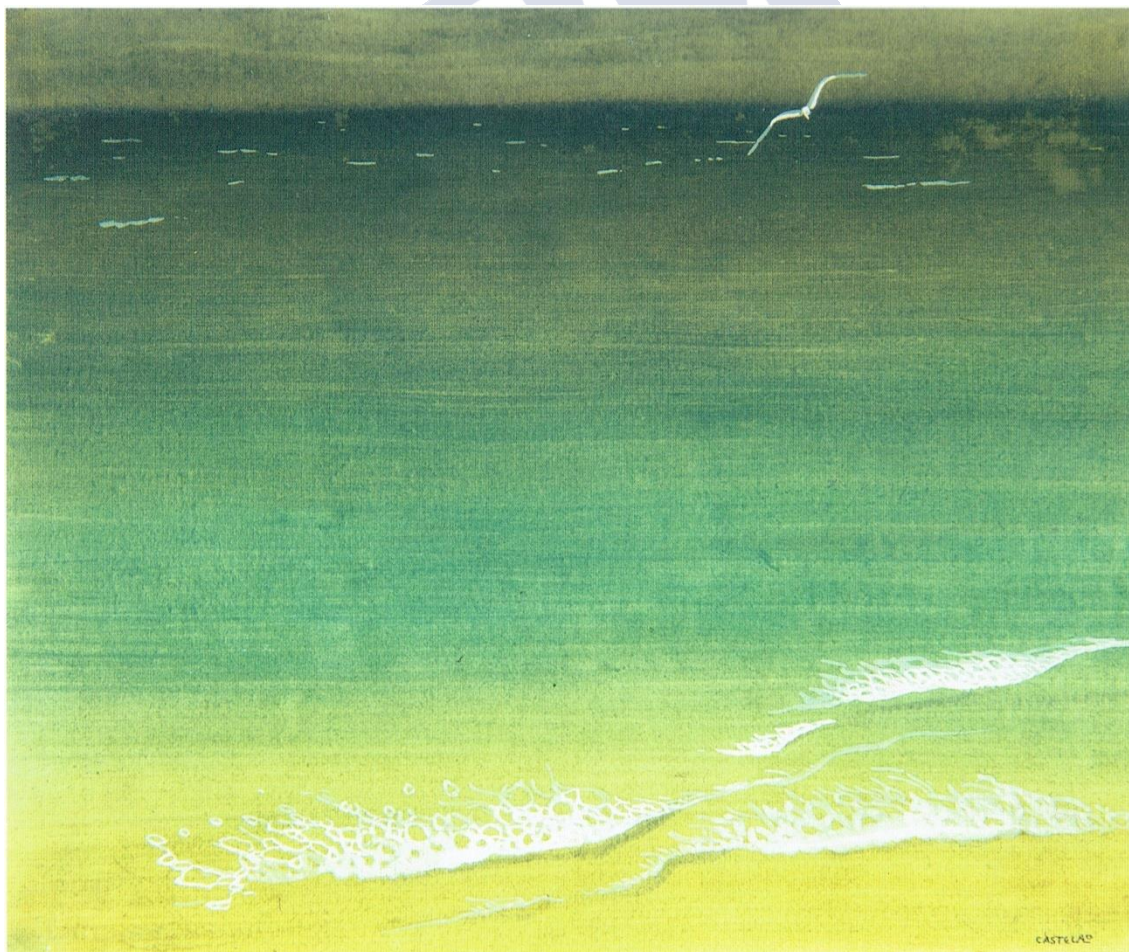

Figura 60. Castelao (1922/1929): Cadro *A praia*. Fonte: Museo Provincial de Pontevedra.

Non só Otero Pedrayo utilizou a perspectiva atlantista. Outro dos máximos artífices do atlantismo galego foi Manuel Murguía, que identificaba o carácter atlántico da paisaxe galega como un dos signos identificadores da *paisaxe da terra* (Murguía, 1885). No século XX diversos autores profundaron na unión da Galiza coas nacións celtas, co mar como telón de fondo. Neste proceso, as Rías Baixas non foron unha excepción. *Na noite estrelecida* de Ramón Cabanillas (1926), na ría de Arousa desenvólvese parte da trama artúrica que conecta a costa galega coa mitoloxía británica. Nesta obra, a Illa de Sálvora é orixe e fin, orixe de Excálibur e sepultura do rei. Neste poema, tal e como identifica Fernández Rei (2001), existe un amplo léxico “meco” e cambadés que lle achega os máximos elementos de identidade ao atlantismo das Rías Baixas.

5.2.4.3. *Costa rochosa*

Ademais da atlanticidade como marco de referencia, as características do litoral tamén xogaron un profundo papel na paisaxe costeira. O mar axitado fronte a unha costa rochosa móstrase como o marco territorial idóneo para a morte e o perigo sufridos polos mariñeiros. No seguinte texto de Manuel Lugrís Freire atopamos, en escasas liñas, todos estes elementos paisaxísticos. Nel descríbese tanto a fatalidade dos mariñeiros como o empurre do mar cara a este tipo de litoral.

«Semellaba un espeso neboeiro. As ardentías, cada vez máis altas e máis bruentes, comenzaban a branquear ó longo. O sol xa non se vía, como se chegara para nós a triste noite das tebras. Erguín a cabeza... ¡meu Dios!... o ceo estaba craro por enriba do meu curuto. As gaivotas, berrando, asustadas, fuxían en busca dos penedos da costa brava. ¡A mareira, a negra mareira rexurdía con toda a súa maldita traición! S'unha daquelas ardentías, s'una daquelas bruantes marexadas chegaba a romper sobre da popa do falucho... ¡éramos perdidos! A morte amostraba xa a súa negra boca desde o fondo do mar salado! Pepe do Rilo, cuio falucho aínda viña preto de nós, arrodillou-se pidindo cremencia e protección.» (Lugrís, 1909: 14).

A plasmación da costa rochosa foi amplamente explotada na pintura galega dentro do mesmo marco paisaxístico. No cadro de Antonio Fernández Gómez (figura 61) observamos un exemplo. Un dos elementos máis destacados e de maior relevancia para

esta investigación é que o mar establécese como elemento central e protagonista da obra. Igualmente, podemos apreciar como Urbano Lugrís leva ao extremo este tipo de costa presentando un mar axitado fronte a magníficos acantilados rochosos (figura 62).

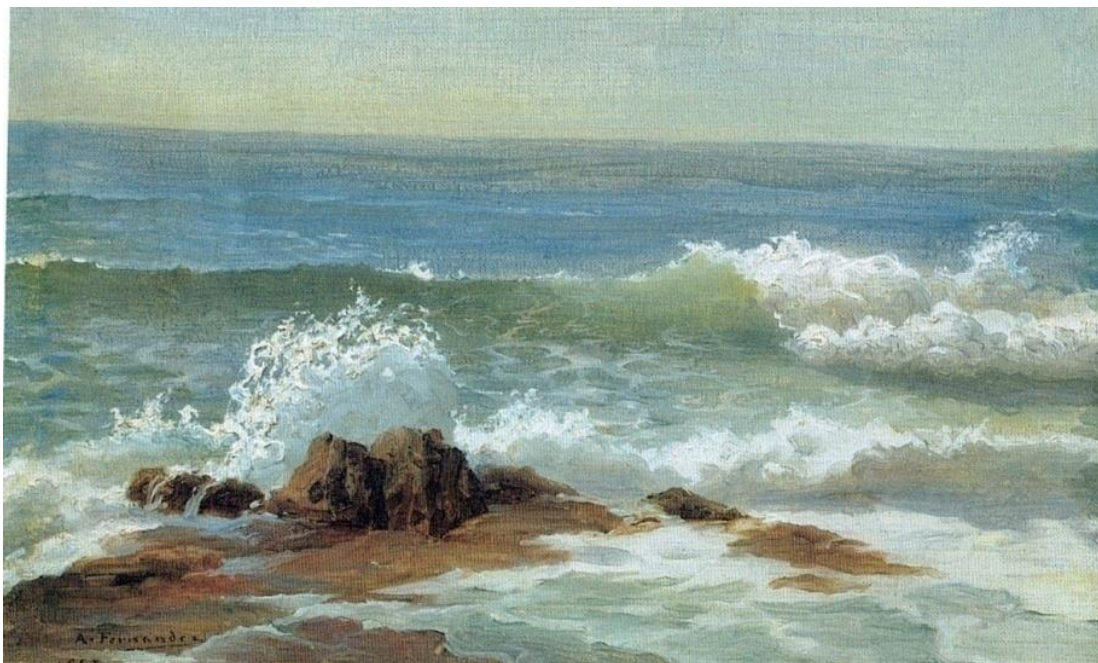

Figura 61. Fernández Gómez (1957): Cadro *Mar*. Fonte: Colección Carmen Rivas.

Figura 62. Urbano Lugrís: Cadro *Acantilado*. Fonte: López Vázquez et al. (2003: 103).

Este tipo de paisaxe costeira non é exclusiva da pintura ou da literatura. Na análise realizada de 443 postais antigas observouse que a única que mostra o océano como protagonista da acción ten as características que aquí analizamos. Así, na figura 63 podemos observar como o bater das ondas nos rochedos son os verdadeiros protagonistas do encadre. Se ben esta imaxe non pertencería ao ámbito das Rías Baixas, é destacable na medida en que constitúe un encadre pouco común pero representativo da totalidade da paisaxe litoral galega. O resto das postais analizadas representan paisaxes humanas, urbanas ou monumentais mais só a imaxe reproducida na figura 63 establece o mar no centro do relato.

Figura 63. Postal que representa a costa rochosa no Mar de Cobas (1906-1950). Fonte: Biblioteca de Galicia.

5.2.4.4. *A onda*

Como aparente produto destes “anteollos marítimos”, foise desenvolvendo outra icona característica da paisaxe costeira. López Vázquez (2003) realiza unha análise deste tipo de iconografía na pintura galega. Este autor fai referencia a unha gran cantidade de obras nas cales a onda é o elemento central. Un dos exemplos analizados é o cadro de Urbano Lugrís redundantemente nomeado *onda* (figura 64). Esta iconografía desenvólvese tamén pola influencia da arte xaponesa nos movementos paisaxísticos mundiais. Estes tiveron o seu eco na Galiza entre pintores paisaxistas de principios do século XX como Máximo Ramos López (Litvak, 2003). Así, na obra en galego da feminista Filomena Dato Muruais observamos os diversos matices da paisaxe galega e, entre eles, a relevancia do mar e as ondas.

«Qué lle dirán a esas frores que van bicand’ó pasar? ¿Que dirá o mar cando brúa nas olas a tempestá? ¿Qué dirá cando mainiño cos seus beizos de cristal bic’as praias docemente nunha noite de luar?» (Dato Muruais, 1891: 39).

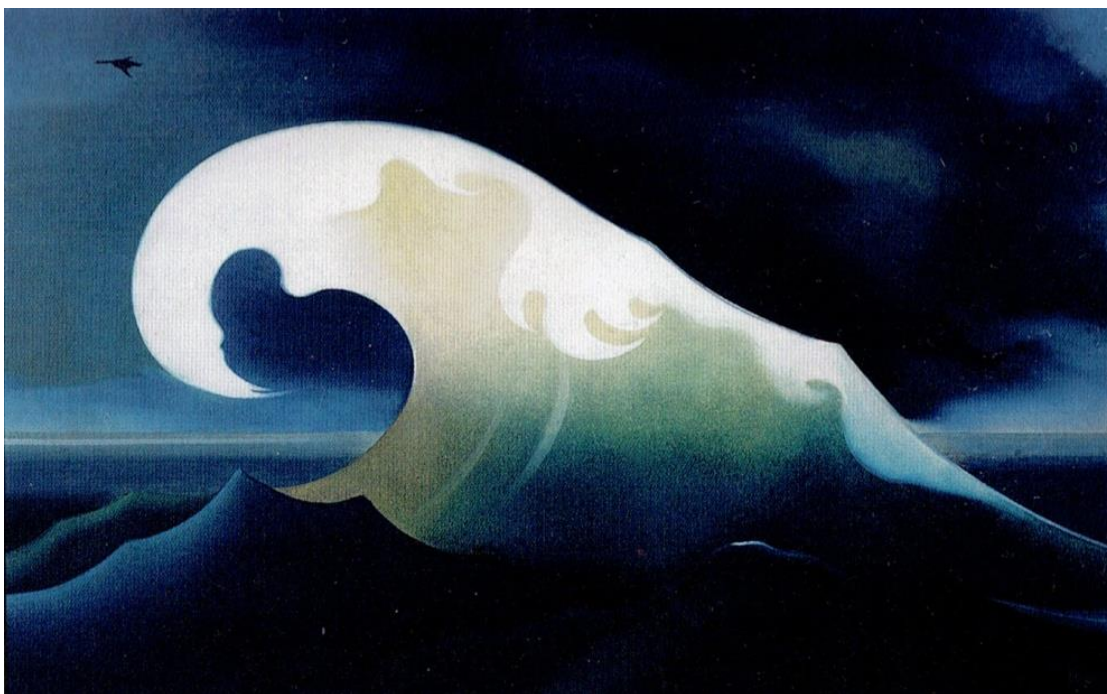

Figura 64. Urbano Lugrís (1960): Cadro *Ola*. Fonte: López Vázquez et al. (2003: 105).

5.2.4.5. *O trasfondo social*

A atlanticidade, as ondas ou os cantís rochosos son un tipo de paisaxe idónea para desenvolver un trasfondo social en base á arte. Mediante a representación da crudeza e sacrificio deste tipo de actividades procurábase un mecanismo de crítica social (Litvak, 1991). Na práctica, tradúcese en representacións de naufraxios, mortes e gabanzas á ardua laboura dos traballos do mar. A posibilidade de defender unha temática social desde unha perspectiva puramente artística acomódase especialmente ben ás necesidades e inquedanzas dos autores do Rexurdimento. Na literatura, diversos autores establecerán os naufraxios e a incerteza do mar como elemento central do seu imaxinario. Nos seguintes textos, tanto Francisco Añón como Manuel Martínez González fan referencia a naufraxios nas súas obras. O propio Manuel Martínez mostra con gran crudeza a morte de seis mariñeiros nunha tempestade.

«Orsa patrón, apreta escota, corre qu'a lus da aldeabrila ó lonxe xa. De pronto ruxe o vento, o barco s'estremece, un lóstrego que cega vai-s'enterrar no mar. Rebenta o rouco trono, o mar d'ira enloquece, E cand'ó barco chega. As taboas fai zoar. ¡A noite é negro inferno! A tempestá e mais ela van a partí-las vidas!. Por eso xuntas san... De súpeto

abre o barco. Nada en xiróns a vela ó fondo sumerxidas seis vidas a unha van.» (Martínez González, 1883: 96).

«Por fin sai a aurora sorrindo entre nubes de fogo e topacio e as sombras que toldan o espacio xa cos raios do sol se desfán. Este sol é o crítico sabio en que tóda-las cencias campean, como os trémulos astros flamean pola noite na bóveda azul. É o faro que ao náufrago triste nas borrascas do mar ilumina; e un porto seguro lle ensina contra a furia dos ventos do sul.» (Añón, 1878: 321).

Igualmente, a propia Rosalía de Castro vai tratar cuestións sociais mostrando a desventura e as incertezas das familias mariñeiras. No seguinte texto observamos como a crítica social se representa nun marco de mares encrespados e tempestuosos. Esta unión entre paisaxe mariñeira e preocupacións sociais van percorrer sen excepcións a totalidade da costa galega.

«E nunca chegas, que te chamo e non respondes;
¿morreches, meu queridiño?;
¿o mar sin fondo tragou-te?;
¿llevaron-t'as ondas feras
ou te perdeches nos montes?.
Vou preguntand'os airiños,
vou preguntand'ós pastores,
ás verdes ondas pergunto
e ninguén, ¡ai!, me responde;
os Aires mudiños pasan,
os pastoriños non m'oien,
i as xordas ondas fervendo
contr'os penedos se rompen;
mais ti non morreche, ingrato,
nin te perdeches nos montes;
ti, quisais, mentrasqu'eu peno,
dos meus pesares te goces.» (De Castro, 1863: 148).

Coidamos de gran relevancia a obra de Bernardino Graña como o gran poeta do mar da literatura galega. O marco territorial da súa obra centrouse na ría de Vigo. Para Graña esta ría tiña unha connotación marcada tanto pola bravura e a perigosidade como pola súa capacidade de darlle sustento ás persoas. No seguinte poema de Graña podemos observar todos estes aspectos paisaxísticos.

«Máis alá de Sobrido ti me guíes,
Mariñeiro de Cangas, me leves
Para ver os espumallos i os perceber

E mirar desde a popa as illas Cíes.

Máis alá do Cabalo e Cabo de Home,
Da Negra e deses baixos de Biduído,
mariñeiro de Cangas, vas perdido
e o mar é un gran misterio que te come.

Coma horribles fantasmas aparecen
Dende o fondo, xurdindo, nos sorrisos,
Estrabas ardentías a navíos
E tristes afogados que amolecen.» (Graña, 1966: 43)

Nas obras de Bernardino Graña «a loita contra o medio convértese en protagonista da denuncia» (Fernández Rei, 2001: 227). Neste senso, é especialmente indicado o poemario *Profecía do mar* onde Graña realiza unha reclamación de xustiza global para os mariñeiros galegos. O realmente destacado é que as Rías Baixas son parte deste conxunto social unido por un mesmo litoral:

Mariñeiros de Viveiro,
Mariñeiros de Fisterra, Caión, Malpica,
Pontevedra, Arousa, Muxía,
Pescadores e paixeiros mariscadoras das rías
¿de quen son os areeiros
caións e faros e as illas? (Graña, 1995, *apud* Fernández Rei, 2001)

Os «horribles fantasmas» de Graña convértese no propio mar na obra de Manuel Antonio. Neste senso, Carballo Calero (1981) entende que o mar de *De Catro a Catro* ten unha óptica que o fantasmagoriza. Este constitúese como unidade temática da obra do cal é imposible fuxir e, se ben non fai referencia exacta á morte, esta está presente de forma indirecta, «pero non resulta difícil considerala [a morte] nesa sucesión continua de desamparos, de derrotas, de despedidas.» (Pena, 1996: 27). Este feito vese no tratamento paisaxístico da obra de Manuel Antonio que rompe co ruralismo preexistente introducindo a relación entre a paisaxe, a soidade e o silencio dentro da estética territorial da súa obra (Axeitos, 1993: 54-61). Deste xeito, este mar de léxico rianxeiro, é usado polo autor para expresar as arelas de liberdade, expresión evidente das súas orientacións ideolóxicas (Fernández Rei, 2001: 245).

Tamén na arte pictórica temos mostra deste tipo de representacións. Destacan neste senso as obras de Dionisio Fierros de finais do século XIX. Xa no século XX vemos na figura 65 unha representación de López Garaval centrada na desgraza dos naufraxios

dunha forma intemporal que transcende as xeracións humanas. Doutra banda, nas figuras 66 e 67 observamos como tanto Castelao como Amado Suárez Couto realizan representacións que presentan as labours do mar con clara crudeza. De feito, na obra de Suárez Couto o mariñeiro móstrase estoico fronte ao bravo mar, de forma que se pode afirmar que desprende resistencia e afouteza e, polo tanto, transfire á pintura as reivindicacións de Graña.

Figura 65. López Garabal (1948): Cadro *Solas Tragedia en el mar*. Fonte: Colección López Vázquez.

Figura 66. Castelao (1909): Cadro *Mariñeiros*. Fonte: López Vázquez et al. (2003: 169).

Figura 67. Suárez Couto (1958): Cadro sen título. Fonte: López Vázquez et al. (2003: 174).

5.2.4.6. *Os piñeirais*

Aínda podendo parecer unha temática illada, un dos elementos icónicos máis relevantes para os efectos desta investigación é a imaxe paisaxística que representa un esvelto

piñeirai co mar e as rías como telón de fondo. Certo é que esta paisaxe decimonónica, adaptada ao modernismo, non tiña orixe galega senón que foi introducida desde as estampas xaponesas (Vázquez, 2003: 20). O piñeirai esténdese como un elemento vivo, valente e orgulloso sobre unha natureza cruel. Neste senso, o piñeirai de Tragove en Cambados é descrito de forma maxistral por Cabanillas seguindo estas mesmas características. No seguinte texto podemos apreciar como o converte nun protagonista magnífico e resistente ante unha costa fendida polo mar.

«¡Pinal de Tragove!
¡Zoador, barulleiro pinal
enraizado nas laxes fendidas
da beira do mar!

¡Que dozura no arume bravío
ten a branda resina que cai
das abertas feridas das ponlas
en adoas de limpo cristal!
¡Que agarimo e brandura de berce
nas secas faíscas alfombra do chan!
¡Pinal de Tragove!
¡Fungador, imponente pinal
que te enrugues altivo,
rei da soedá,
ó fronte o misterio calado do ceo,
ós pés o mistéreo bruante do mar!» (Cabanillas, 1921: 14).

Este tipo de paisaxes son moi recorrentes na obra de Cabanillas. No seu *Vento Mareiro* (1921) os piñeiros a fronte resisten os embates do mar e o vento ao tempo que o elemento humano se presenta igualmente en loita co medio (figura 69). Como no poema anterior, o poder do mar e o vento danlle a verdadeira identidade á paisaxe. Tamén Castelao reproduce este tipo de imaxes, de feito, é considerado un dos principais introdutores das estampas xaponesas na Galiza. Na figura 68 podemos apreciar a ría de Pontevedra plasmada baixo características paisaxísticas similares ás presentes en Cabanillas.

Figura 68. Castelao (1922/1929): Cadro *Ría de Pontevedra*. Fonte: Museo de Pontevedra.

Figura 69. Cabanillas (1922/1929): Cadro *Vento Mareiro*. Fonte: Museo de Pontevedra.

Durante a primeira metade do século XX tamén podemos atopar piñeirais cun marco moito máis apracible. Así, na obra de Manuel Abelendia (figura 70) a ría volve ocupar o fondo da imaxe pero desta vez nun día estival e coa presenza dun mar en calma. Ademais de na pintura, tamén atopamos esta paisaxe particular en postais, fotografías e folletos que representan as Rías Baixas. Como exemplo, na figura 71 observamos unha fotografía tomada na Guarda no ano 1920 cun encadre moi similar aos analizados ata agora. Co avance do século XX este encadre paisaxístico será paulatinamente absorbido pola promoción turística. Como consecuencia, as características e os elementos que rodean os piñeirais modificaranse de forma considerable.

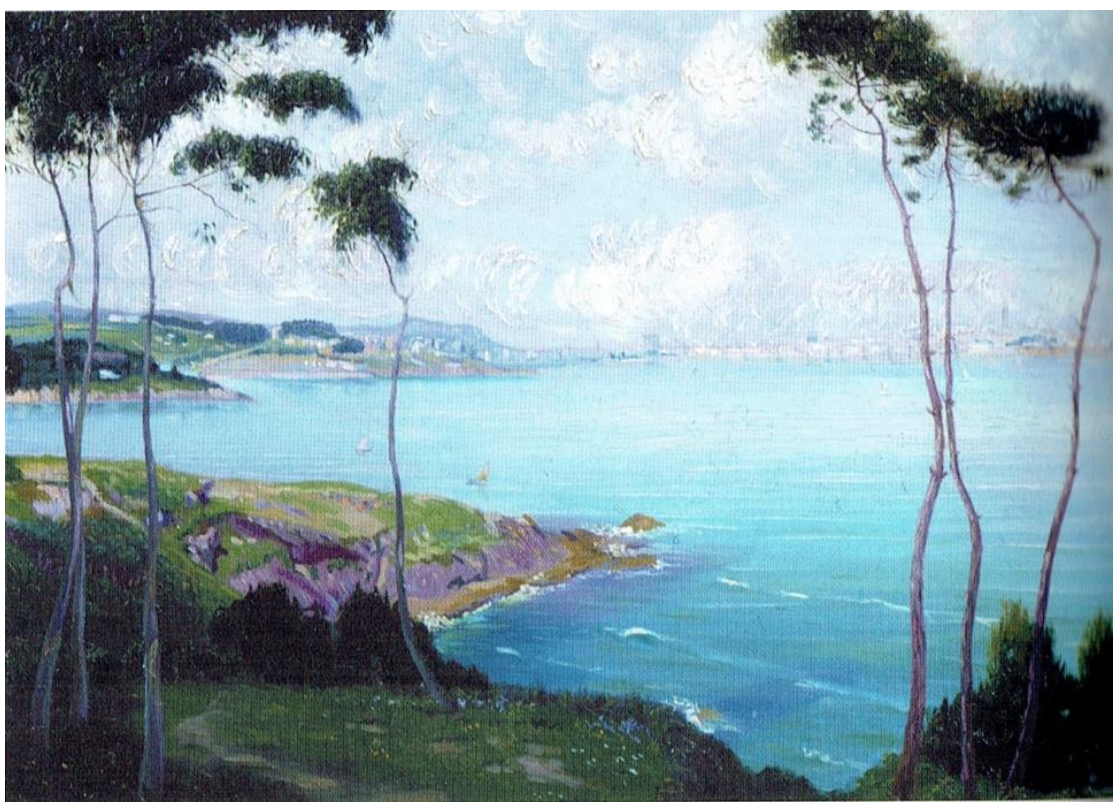

Figura 70. Abelendia (1940): Cadro *Ría*. Fonte: Consorcio Zona Franca de Vigo.

A Guardia
c. 1920

Figura 71. Fotografía de A Guardia (1920). Fonte: Alonso et al. (1991: 3).

5.2.4.7. *Mar idílico*

Aínda que con menor intensidade, o paisaxismo galego tamén representou unha costa máis benigna. Este tipo de escenografía foi definida como o «mar idílico» (Vázquez, 2003). Neste senso, Villares (2003) destaca as repetidas perspectivas que mostran o gozo ocasionado polos baños na morna praia de Bouzas, na ría de Vigo. Malia isto, é significativo que para representar este tipo de paisaxes Villares (2003) utilice principalmente a cartelería turística. Igualmente, López Vázquez (2003) na súa enumeración de temáticas paisaxísticas da costa galega tamén fai referencia a este mar benigno e fonte de pracer. Pola contra, esta temática ocupa un lugar menor no conxunto das temáticas descritas por Vázquez. Na figura 72, vemos unha destas mariñas de ría cun mar e un tempo agradables. É obra de Juan Luís López García e representa a praia de Raxó en Pontevedra.

Figura 72. López García (1978): Cadro *Mariña. Raxó*. Fonte: López Vázquez et al. (2003:249).

5.2.4.8. *Feminidade e paisaxe nas Rías Baixas*

O xénero é unha das temáticas máis destacadas e representativas da paisaxe das Rías Baixas. Tal e como analizaron algúns autores (Pena, 1982), a comezos do século XX produciuse unha discusión entre os eruditos españois da Xeración do 98 e da Institución Libre de Enseñanza cos intelectuais galegos sobre o xénero da paisaxe galega. Giner de los Ríos ou Unamuno consideraban a paisaxe galega como feminina fronte á masculinidade da paisaxe de Castela (Miguélez Carballeira, 2014). Coetánea a esa situación, producíase a simplificación das paisaxes rosaliás para adaptalas ás intencións ideolóxicas do actor social no poder, unindo a feminidade de Rosalía coa asimilación cultural e a submisión da Galiza (Miguélez Carballeira, 2014). O intelectual español Giner de los Ríos, de orixe madrileña e asiduo visitante das Rías Baixas, vai defender a feminidade do xénero da paisaxe galega destacando as Rías Baixas como a máxima

expresión desa paisaxe (Litvak, 1991). En base a estes postulados, Evaristo Correa Calderón vai establecer as diferenzas entre a paisaxe das Rías Baixas doces e femininas coas masculinas da costa da morte (Correa Calderón, 1925).

No seguinte texto temos unha manifestación tanxible de cómo as Rías Baixas pasan a ser representantes deste tipo de visión paisaxística mediante a utilización dos xéneros:

«Las tres rías gallegas de Arosa, Pontevedra y Vigo, las que llamamos Rías Bajas. Noya de la que tambien hablaremos, es ría de transición, de equilibrio, pudiéramos decir, entre las altas y las bajas. Son estas últimas más femeninas, si cabe, más íntimas y más recatadas que las que se abren en la prolongación de la costa del norte por Muros, Corcubión y Camariñas hasta Santa Marta y Vivero. Encierran estas rías un encanto inenarrable, y en sus recónditas playas los robles y los laureles bajan a mojarse en el mar, que acaricia la blancura de la arena humilde». (Castroviejo, 1953: 5).

Podemos inferir que as Rías Baixas son moi posiblemente a punta de lanza do imaxinario nacional español na Galiza. Conforme este se impuña, o xénero das Rías Baixas era cada vez máis claro. Isto produciuse principalmente polas amplísimas vantaxes que ten o acceso ao poder na creación de imaxinarios paisaxísticos e turísticos (Lois e López Silvestre, 2007). No seguinte texto podemos evidenciar como Unamuno establece claramente o xénero da paisaxe galega, que terá a súa máxima expresión nas Rías Baixas.

«Y luego la frondosa cabellera de castaños, pinos, robles, olmos y cien otras castas de árbol, cubriendo aquellas redondeces y turgencias, dan al paisaje un marcado carácter femenino. [...] El paisaje es en Galicia femenino, y luego apenas se ve más que mujeres trabajando en el campo.» (Unamuno, 1965: 107-108).

5.3. Os imaxinarios turísticos das Rías Baixas.

5.3.1. O turismo das Rías Baixas no conxunto galego

Dentro do conxunto de imaxinarios turísticos da Galiza, no século XX as Rías Baixas tiñan un lugar destacado aínda que non o máis relevante (Santomil, 2011). Igualmente, van desenvolver dinámicas propias que lle darán unha identidade e unha imaxe de destino diferenciada. Noutras investigacións, analizáronse diferentes representacións

turísticas como a cartelería, os libros de viaxes ou os folletos para sistematizar os diferentes valores que desde o turismo se aplicaron ao territorio (Jenkins, 2003; Santos, 2005; Paül e Labraña, 2013). Nesta investigación utilizaremos estes elementos aplicados ás Rías Baixas introducindo os arquivos audiovisuais, así como unha análise sistemática das postais do territorio galego do século XX.

Co obxectivo de achegar maior claridade á capacidade de creación de imaxe de cada rexión da Galiza, realizouse unha cartografía dos lugares máis representados en postais turísticas no século XX. En total analizáronse 443 postais antigas da Galiza. Así, en base á táboa 3, podemos apreciar que entre os territorios máis representados da Galiza atópanse as Rías Baixas. Concretamente, as Rías Baixas (dende Fisterra ata A Guarda) acumulan o 45% das postais analizadas nese período. Se a isto lle engadimos o enorme peso de cidades como Compostela ou A Coruña, vemos a gran relevancia das Rías Baixas na creación de imaxe turística exterior da Galiza. Na figura 73, realizada en base aos datos da táboa 3, queda patente a súa importancia. As Rías Baixas, A Coruña e Compostela son os grandes centros de creación de imaxe da Galiza mediante postais. Sendo así, é preciso coñecer as características principais da marca turística desta rexión.

Concello	Nº de postais
Pontevedra	69
A Coruña	66
Ferrol	25
Mondoñedo	22
Santiago de Compostela	19
Baiona	18
O Grove	18
Vilagarcía de Arousa	19
Betanzos	17
Lugo	17
Mondariz-Balneario	17
Ourense	17
Vigo	17
Celanova	14
Padrón	10
Viveiro	10

Caldas de Reis	9
Marín	8
A Guarda	5
Verín	5
Vilalba	5
Nigrán	4
Oleiros	4
Guitiriz	3
Cambre	2
Corcubión	2
Monforte de Lemos	2
Muros	2
Muxía	2
San Cristovo de Cea	2
Ames	1
Cambados	1
Cee	1
Fisterra	1
Meira	1
Mondariz	1
Mugardos	1
Neda	1
Noia	1
Pontecesures	1
Ribadeo	1
Ribeira	1
Tui	1
	443

Táboa 3. Número de postais no século XX por concello na Galiza. Fonte: Elaboración propia a partir dos datos da Biblioteca de Galicia.

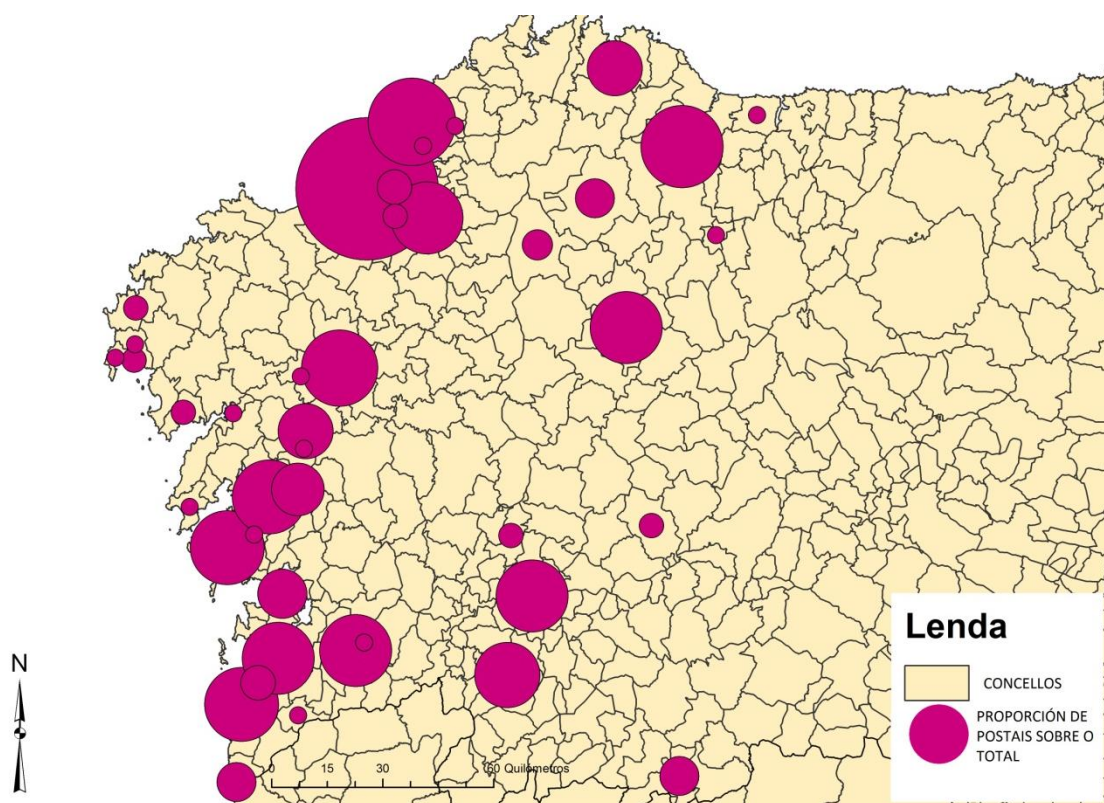

Figura 73. Distribución proporcional de postais do século XX por concellos. Fonte: Elaboración propia a partir dos datos da Biblioteca de Galicia.

En base a estes datos, observamos que no turismo galego do século XX as Rías Baixas presentan unha gran relevancia. Este feito aumenta conforme transcorre o século XX. Como outra evidencia deste desenvolvemento, podemos analizar a presenza das Rías Baixas en televisión como medio de masas. A primeira vez que se nomean as Rías Baixas nun noticiario é o 19 de setembro do ano 1949 (NO-DO, 1949). Malia que demostra o sobrado coñecemento naquela altura do concepto *Rías Baixas*, as citas son moi puntuais, de xeito que se reducen a meras referencias xeográficas dun determinado acontecemento. Non é ata 1970 cando nos noticiarios españois se fai unha reportaxe propia para as Rías Baixas. Concretamente, esta foi ofrecida o día 21 de setembro do ano 1970 (NO-DO, 1970). Se ben esta evolución é importante en si mesma, os valores aplicables ás Rías Baixas neste primeiro noticiario son moi representativos. A súa descrición xira en torno ao turismo e ás imaxes mostradas correspóndense con praias e bañistas. Na seguinte transcripción deste mesmo noticiario quedan claros todos estes valores:

«Por las Rías Bajas. Acariciada por las brisas marinas es Villagarcía de Arosa un privilegiado lugar de veraneo. En sus tierras también se da la palmera. Por ello bien pueden comprenderse las bondades de su clima. En nuestro caminar por las Rías Bajas llegamos a la famosa playa de la Lanzada próxima a la Toja [j]. Pasamos por Portonovo y nos dirigimos hacia Sanxenjo, otro privilegiado lugar de veraneo cuyo crecimiento ha sido espectacular. Zonas residenciales, hoteles y chalets rodean sus abrigadas playas de finísima arena.» (NO-DO, 1970, min. 7-9).

Esta reportaxe ten unha duración de pouco máis de tres minutos nos cales se mostran numerosas imaxes de praias e escenas turísticas de verán. Achegamos unha mostra representativa na figura 74, onde se filma unha praia arousá cun gran número de turistas. Igual de relevantes son os lugares elixidos para representar as Rías Baixas; exactamente noméanse: Vilagarcía, A Toxa, A Lanzada, Portonovo, Sanxenxo, a ría de Vigo, Baiona e A Guarda. A selección destes espazos non é unha cuestión baladí. Nótese que todas son vilas medias e o aspecto urbano está totalmente excluído. Esta característica será parte significativa da identidade turística das Rías Baixas no século XX.

Figura 74. Imaxe do minuto 08:15 extraída do NO-DO durante unha reportaxe sobre as Rías Baixas (1970). Fonte: (NO-DO 1970).

5.3.2. A compoñente ideolóxica do turismo das Rías Baixas

5.3.2.1. *A paisaxe castelá e mediterránea*

As intencionalidades ideolóxicas ou políticas presentes na promoción turística do século XX foron xa analizadas por Sobrino (1993) e Paül e Labraña (2013). Este século comeza cunha explosión de relatos de viaxeiros españois que se lanzan a “redescubrir” o “territorio nacional”. Esta dinámica estivo moi ligada a diversos acontecementos políticos que marcaron a historia do Estado español cara a finais do século XIX e comezos do XX. Numerosas obras de viaxeiros e turistas españois deixan patente as motivacións ideolóxicas de moitas das viaxes e representacións turísticas das Rías Baixas na época. Así, Félix Burriel na súa viaxe marítima polas costas peninsulares, ao paso pola cidade de Vigo, comenta:

«Nada de ella es motivo que justifique nuestro abandono, estando, como estamos todavía llamados por Dios, para influir en los destinos del mundo, si la opinión pública se rehace, si se medita en lo que somos y lo que podemos ser, y nos lanzamos con voluntad firmísima á la lucha del trabajo. Nada de huelgas; nada de problemas religiosos ni sociales, en mala hora suscitados; laborar, laborar y siempre laborar, impidiendo, con nuestra vocación al comercio y con la competencia, que las fuentes de riquezas sean regidas por extranjeros.» (Burriel, 1903: 130-131).

Ademais de críticas sociais e exaltacións nacionais, Burriel repite ao longo da súa viaxe con “crispada vehemencia” a traizón dos movementos nacionalistas ou rexionalistas “periféricos” cara á patria española. Para o caso galego, non son poucos os que fan unha pausa nas descricións das paisaxes das Rías Baixas para contrapor as ideoloxías territoriais que caracterizan á España moderna:

«Los que juegan a los fuegos fatuos allá por La Coruña, al tibio calor de “A irmandade da Fala”, bien podían dejarse de nacionalismos utópicos, venir ante este monumento [Monumento a Morillo en Pontevedra] y hacer, rodilla en tierra, profesión de fe al verdadero y único nacionalismo posible: el de España [j] ¡ pero si el cacique es gallego!... Sacúdanse esos polvos en casa, y déjense los nacionalistas de perder el tiempo que lastimosamente pierden sacudiendo una momia a la que ni a tres tirones lograrán dar vida.» (Suárez, 1923: 208).

Nesta obra, Suárez, ademais de mostrar unha intencionalidade claramente ideolóxica, contrapón as ideoloxías galeguistas representadas polo norte do territorio galego coa calma cristiá de Pontevedra e as Rías Baixas. Por último, non é menos común nestas obras a necesidade de “recolonizar el territorio nacional”:

«Todos los días entregamos millones de pesetas en África a la voraz rapiña de moros y cristianos. Ya que tan infructuosa nos sale la conolización fuera de casa, por qué no probamos a colonizar regiones tan injustamente desamparadas como Galicia.» (Suárez, 1923: 208).

O imaxinario estereotipado nos textos turísticos dunha Galiza pobre, atrasada e incapaz de crear desenvolvemento propio é moi común durante todo o século XX. Son recorrentes ás referencias ao atraso económico e social galego e á necesidade paternal de amparo. Esta compoñente subxectiva cadra especialmente ben con parte da andamiaxe imaxinativa das Rías Baixas, especialmente o sustentado polas elites intelectuais afincadas en Madrid. A feminidade da súa paisaxe suave ou o seu sentimentalismo son algúns dos piares dunha paisaxe exportada principalmente a través do turismo (Paül e Labraña, 2013). Se ben isto non é algo exclusivo das Rías Baixas, estes elementos están especialmente presentes nelas. Na figura 75 observamos nunha soa imaxe unha boa parte dos clichés aplicados a Galiza: Catedral de Santiago, néboas, embarcacións tradicionais, aparellos de pesca, froitos do mar (obsérvese o apracible descanso do lumbrigante nun catre de peixes), un mar calmo e unha muller vestida con traxes tradicionais atendendo celosamente o home de mirada perdida e indiferente.

Figura 75. Representación pictórica de Galicia (A Coruña) (1902). Fonte: Bastinos (1902: portada).

No período ditatorial franquista, destaca o afianzamento daqueles elementos iconográficos que mellor se adaptaban á ideoloxía do novo réxime, coa Catedral de Santiago de Compostela como principal referente (Santos, 2008). Nas Rías Baixas, iconograficamente séguense as mesmas liñas temáticas: mulleres desprotexidas, rías, labouras pesqueiras e froitos do mar. Se ben a temática é similar, a imaxe turística mudou cara a unha perspectiva moito máis tradicionalista e excluínte. Deste xeito, a principal achega franquista aos imaxinarios colectivos das Rías Baixas foi o afondamento na simplificación e na selección de elementos iconográficos e dos seus significados. As Rías Baixas foron pouco a pouco axustándose con maior exactitude ao imaxinario nacional español e apareceron novos valores neocoloniais.

No que se refire ao cinema, a xeración de cineastas galegos previos á guerra civil é “aniquilada” e os seus máximos representantes como José Suárez ou Carlos Velo foron sentenciados ao exilio (Gómez, 2015). Durante o réxime franquista, se ben se poden atopar obras cinematográficas, maioritariamente estaban estruturadas en base á propaganda do réxime (Alonso, 2016). A cartelaría e a pintura perden independencia e refórzase a simplificación de elementos rexionais folclóricos.

Doutra banda, adáptanse as visións sentimentalistas, representadas pola estereotipación rosaliá, ás necesidades de dominación e asimilación do réxime. Igualmente, as influencias ideolóxicas dos carteis redúcense amplamente e resulta imposible atopar carteis turísticos cunha estética socialista como os que comezaban a aparecer no período da República (figuras 76 e 77). O puritanismo cristiá e a visión máis tradicionalista do nacionalismo español sobre a Galiza vai reducir o imaxinario das Rías Baixas a un contado conxunto de tópicos. En resumo, a característica principal da política franquista no tratamento do imaxinario turístico nas Rías Baixas non reside tanto na creación de novos modelos como na selección e simplificación daqueles estereotipos precedentes que mellor se adaptan ao seu contexto ideolóxico.

Figura 76 e 77. Cartelería turística durante a Segunda República (1934-1935). Fonte: Santos (2005: 116-117).

5.3.2.2. *Turismo e galeguismo nas Rías Baixas*

En base aos datos do Tesouro Informatizado da Lingua Galega (TILG) a primeira vez que aparece en galego a palabra *turista* é nun medio ligado ao galeguismo. Concretamente, no ano 1912 no Seminario Rexionalista *A Voz do País* (A Voz do País, 1912: 3). A noticia describe a preocupación pola situación das infraestruturas galegas ante a chegada de turistas ingleses ás costas galegas. En base aos datos do TILG, o incremento das referencias ao movemento turístico crece de forma exponencial desde esa data, especialmente no mundo do galeguismo. A realidade é que o turismo encaixa moi ben nas expectativas e propósitos do nacionalismo galego de principios de século. Esta era unha actividade portadora de modernidade (Santos, 2005: 3), o cal constituía un obxectivo prioritario para o galeguismo naquel contexto. Neste senso, no diario *O Tío Marcos da Portela* móstranse claramente estes vencellos «As obras da Pardo Bazán, de Valle e de Linares crean só o ambiente que gusta de respirar o turista; os versos atávicos e modernos, sinxelos e esquisitos, xeniais e craros de Cabanillas.» (O Tío Marcos da Portela, 1918: 1).

Tamén resulta revelador que Vicente Risco no punto 36 da súa *Teoría sobre o Nacionalismo* faga unha referencia explícita á necesidade de acondicionar espazos para os turistas na Galiza. «36. Pedire que se constrúan miradores prós turistas nos vales máis pintorescos da nosa Terra, coma ningunha rica en paisaxes fermosos.» (Risco, 1920: 43).

Neste século, o turismo despuntaba como actividade económica coa conseguinte necesidade de produción de imaxes territoriais. Na promoción turística, este baleiro foi enchido atribuíndolle á Galiza costeira elementos iconográficos propios do sur e leste peninsular (Santos e Paül, 2016). Estas imaxes fuxían das temáticas e iconografías propias da estética da «Terra» (Risco, 1920). Isto provocou nos intelectuais galeguistas unha actitude desconfiante ou contraria ás dinámicas turísticas. Posiblemente percibidas como un novo tipo de “colonialismo paisaxístico”. No seguinte texto de Manuel Antonio podemos observar unha crítica explícita á paisaxe turística en tanto que lle atribúe falta de sensibilidade. A este respecto, xa se achegaron textos de Castelao con expresións moi semellantes.

«Como bos cidadaos da futura República Galega, gardémo-los nosos cantos patrióticos pra o día en que deamos ó vento a súa bandeira e non poidan ser testigos da covardía e

da mansedume. A literatura paisaxista o xeito de fotografía iluminada con notas de turista burgués, é a maor caloña do noso paisaxe, que aínda agarda a sensibilidade complexa do noso tempo pra ser interpretado. Arrenegamos de toda imitanza. A dos vellos en nome da Vida; ados novos en nome da Novedade.» (Manuel Antonio, 1922: 8).

No que respecta a Otero Pedrayo, non destaca por ter unha excesiva preocupación polo movemento turístico, seguramente froito do carácter tradicionalista do seu galeguismo. Pola contra, reflicte na súa obra as dinámicas turísticas. No seguinte texto, Otero Pedrayo parece lamentarse do pouco interese que o territorio interior da Galiza ten para o turismo:

«Non por iso a bisbarra melidense deixa de atrager ó ouservador. Polo contrario, ela loce con craridade incomparabre a fisionomía compreta i eispresiva disas estesas rexiós montesías da Galicia central que polo d'agora non teñen chamado desmasiadamente a atención dos estudosos nin moito menos dos turistas máis afeizoados as facies diferenciadas e orixinás das terras e paisaxes que se non atopan frecuentemente ou as que pola súa poboación, enerxía, e outras formas da dinámica histórica disfroutan dunha función que poidéramos chamar direitiva no vivir da Terra Galega.» (Otero Pedrayo, 1933: 9).

Máis que polas dinámicas turísticas en si mesmas, Otero tiña especial interese na utilización de paisaxes galegas na promoción do turismo. No seguinte texto, Otero non só presenta a situación paisaxística desexable senón que a contrapón coa estética do turismo de sol e praia. Móstrase aquí un choque entres dúas estéticas paisaxísticas expresadas mediante mecanismos diferenciados cunha clara intencionalidade ideolóxica e onde as estacións e o tempo teñen un rol destacado. Lémbrese que, como xa evidenciamos, sempre que Otero Pedrayo realiza unha reflexión metapaisaxística nomea concretamente o inverno como estación propia da costa galega:

«No se busque como parque de recreo, o con sentimientos y afanes de turismo. Hace falta un espíritu peregrino para sentirlo y sorprender una velleza recóndita que pocas veces se acompasa con el concepto de lo bonito, de lo tranquilizador, que se busca en los vellos paisajes. Muchos de Galicia no lo son en la estimativa general. Los rudos, abruptos, en que la vida histórica parece anclada en lo romántico, son, quizá, los más dignos de reflexión y amor. Y los consagrados por el turismo —las rías glaucas, los

valles geórgicos de molinos y viñedos, el pinar sonoro de la costa y el pazo dieciochesco de lasgas resonancias, exigen ser visitados cuando el invierno ahonda los ponientes y la lluvia disuelve las perspectivas, y no sólo en el brillante verano o en el cálido y epilodal otoño.» (Otero Pedrayo, 1926b: 186).

Aínda que o pensamento oterían resulte moi evidente neste senso, o turismo costeiro non tiña unha destacada significación para o galeguismo. Malia isto, podemos atopar algunhas excepcións na pintura. Na figura 78 escollemos un cadro de Avendaño onde se representa unha escena estival de sol e praia. Se ben Avendaño pasou gran parte da súa vida fóra da Galiza, nas súas paisaxes aparece con claridade a iconografía galeguista (López Silvestre, 2004: 607) sendo ademais considerado como un dos grandes paisaxistas galegos (Lema, 2001).

Figura 78. Serafín Avendaño (1896): Cadro *A praia de Bouzas*. Fonte: López Vázquez et al. (2003:248).

5.3.3. As Rías Baixas nos albores do turismo (século XIX)

No século XIX os materiais turísticos dos que dispoñemos son reducidos, polo que a análise que é precisa desenvolver é relativamente complexa. O máis útil para os nosos efectos é estudar as guías ou memorias dos primeiros viaxeiros románticos. En

ocasións, estas eran unha simple enumeración de medios de transporte con funcionalidade turística ou das estradas máis idóneas para desprazarse dunha vila a outra, como no caso de De Paula (1852). Malia isto, nestas obras é posible comprender o proceso sociolóxico de adquisición de imaxinarios paisaxísticos e a progresiva inclusión das dinámicas turísticas na sociedade.

Os relatos de George Borrow son unha das máis coñecidas obras de viaxes do século XIX. Resulta de grande utilidade para comprender a visión da Galiza do século XIX, así como para atopar reaccións sociais ás primeiras dinámicas turísticas. Para mostrar estes elementos imos recordar unha das máis destacadas anécdotas descritas por Borrow no seu paso por Galiza, concretamente en Fisterra.

[O alcalde de Fisterra di da chegada de Borrow]: «—Non é máis inglés do que ti! — exclamou —. Se fose un inglés, viría nun barco, recomendado a alguén de nós, ou aos cataláns. Viría por comerciar, por mercar; pero ninguén o coñece en Finisterra, nin el coñece a ninguén; e ademais a primeira cousa que fai ao chegar a este lugar é inspeccionar forte e rubir ao monte, onde sen dúbida, estivo a marcar un campamento. Que o trae a Finisterra se non é nin “Carlos” nin un bribón dun faccioso? [j] Para que rubiu ao monte? Para ver a perspectiva! Disparate! Levo vivindo en Finisterra corenta anos e nunca rubín a ese monte. Nun día coma este non o faría por dúas onzas de ouro. Vostede veu tomar altitudes e a marcar un campamento.” Pola contra o Valente de Fisterra comenta. “— Os ingleses dicía- teñen tantos cartos que xa non saben que facer con eles e, polo que se conta, percorren todo mundo pagando caro polo que ningunha outra xente daría un patacón”.» (Borrow, 1837: 150-151).

Esta anécdota, á par que curiosa, móstranos como a contemplación paisaxística ou o gozo pola experiencia turística carecen de toda obxectividade. Isto queda patente no momento en que os fisterráns non conciben lóxica algunha nos motivos polos cales aparece Borrow na vila. Chega o esperpento ao seu cumio cando o alcalde asume que o único motivo polo que alguén subiría a ese monte é por motivos bélicos ou por ser o pretendente o trono español. Neste mesmo punto, as explicacións do «Valente de Fisterra» sobre a lóxica da travesía de Borrow mostran como as dinámicas turísticas estaban totalmente alleas á realidade social maioritaria na época. Sen esquecer que certos feitos presentados por Borrow foron esaxerados, a realidade é que o

posicionamento dos locais ten unha xustificación material evidente na medida en que a utilidade material das montañas é ínfima e os seus perigos abundosos.

Nas últimas décadas do século XX, as influencias románticas vanse introducindo paulatinamente na sociedade e comezan a aparecer novas guías moito máis relacionadas co turismo moderno. Mesturaban coñecementos xeográficos descritivos con información de lecer e medios de transporte para o turista. Dos lugares percorridos, as descrições de complexos termais e vilas de litoral idóneas para o turismo estival son numerosas. Ademais, estas guías están case exclusivamente pensadas para un turista urbano, polo que as vilas medias das Rías Baixas adquiren gran protagonismo. Neste senso, unhas das obras de maior relevancia para esta investigación é a escrita por Cesáreo Rivera. Esta ten a súa orixe nos recordos da viaxe por territorio galego deste político republicano nado en Ribadavia. Publicada en 1883, é unha das primeiras guías realizadas exclusivamente para o territorio galego cunha finalidade maiormente turística.

A obra de Cesáreo Rivera ofrece información, non só de estradas e medios de transporte, senón tamén do aloxamento e a oferta de lecer máis recomendable en cada vila. Nela atopamos gran parte dos clichés turísticos das Rías Baixas. Entre estes, cómpre destacar como as rías do sur galego son mostradas como elementos de paz e serenidade onde o mar parece ter unhas dinámicas máis semellantes ás dun pequeno lago alpino que ás do propio océano atlántico. No seguinte texto podemos apreciar como o autor describe paisaxes «doces e suaves» como as da «Arcadia» onde a natureza «repousa» e o mar nunca é «turbulento». Esta visión dunha ría glauca e pacífica é unha das principais características que a promoción turística lle aplicará ás Rías Baixas no século XX. Deseguido, reproducimos dúas citas moi significativas neste senso:

«Aun en invierno, este trayecto de Redondela á Vigo, hecho de noche, tiene poético encanto. Percíbese la plomiza superficie del mar, à cuyos bordes se yerguen las masas negras de las montañas, destacando en el fondo azul las caprichosas curvas de su crestería; la luna proyecta en el mar una extensa cinta de plata, brillante y trémula; en la rada se ven confusamente los cascos y los mástiles de los inmóviles buques, como arácnidos dormidos sobre su tela; las simétricas luces de la ciudad parécense á las de nocturna procesión de fantasmas detenidos en la vertiente de la colina; y por fin, allá á lo lejos, el Faro de las islas Cíes, como el ojo de un cíclope que, por una de aquellas

fantasmagóricas dantescas, estuviere condenado á periódica irascibilidad, cuyos ímpetus se delatasen en el intermitente centello de la pupila.» (Rivera e Vázquez, 1883: 165).

«La carretera no parece trazada por el ingeniero que hubiere de tener en cuenta los accidentes del terreno ó los preceptos científicos, precisando paisajes impregnados de suavidad y dulzura para representar á la feliz Arcadia, [j] Verdaderamente, el país entre Vigo y Bayona es de indecibles atractivos. No se ven aquí mares turbulentos, ni rocas sombrías, ni altas montañas, ni ásperos contornos o rudos detalles. La naturaleza reposa en estos sitios; á la derecha del camino, la llanura del mar, azul y bruñida, manchada solamente por algunos barcos pescadores parados y con los remos tendidos, semejando un grupo de moscas sobre un espejo, á la izquierda colinas suaves y verdes lomas, en cuyas cimas se yerguen las esbeltas espadañas de las iglesias, y á cuyas faldas se extienden cintas metálicas de los arroyos é interrumpidos por las blancas casas de la aldea; y allá en frente limitando el horizonte las islas Cíes que parecen columpiarse en las imperceptibles ondulaciones del mar, y son como el Barco-Puerta de la ría.» (Rivera e Vázquez, 1883: 193).

En segundo lugar, a idea da ría como lugar de seguridade e calma só existe na medida en que se contrapón con outro elemento de risco para a vida humana. Falamos do mar aberto. Na guía de Cesáreo Rivera o tránsito entre un e outro ámbito descríbese da forma máis abrupta posible. No percorrido que leva o viaxeiro da ría de Vigo á Guarda, Cesáreo Rivera parece temer a presenza de terribles maremotos fóra da protección da ría. Ao contrario, a ría desprende un bucolismo esaxerado coa finalidade de establecer o maior contraste posible co exterior.

«Saturado el espíritu de blancas emociones y vaguedades deliciosas, producidas por los suavísimos contornos del paisaje de Vigo á Bayona y por la comunicativa tranquilidad, risueña y dulce que le presta tan apacible y poético carácter, abandonamos á esta pequeña y linda población, tomando el camino de La Guardia. La carretera describe una curva faldeando la estribación de la montaña que nos oculta á Bayona. Entonces, ¡qué rudísimo contraste! De repente se despliega á nuestra vista un espectáculo de soberbia y terrible majestad. El mar, que poco antes, contemplábamos lamiendo perezosamente los bordes de las colinas y los valles, es como el esclavo submisos y dócil que besa tímidamente la fimbria del vestido de su señor; el mar que ahora percibimos, vomitando la espuma de su rabia en los sombríos acantilados de la costa, es como el orgulloso y

violento guerrero, incontrastable y magnífico, más aún que el héroe de los poemas asiáticos. He aquí al Océano que ejercita en continuada su poder insuperable. Alguna vez los cristales de la ventanilla del coche que conduce á La Guardia, se empañan súbitamente de un golpe de espuma: es el Atlántico que nos ha escupido. Con frecuencia las sucias ruedas del carruaje son lavadas por las olas; y gracias a que estas contengan su buen humor en los límites de este doméstico servicio, porque puede acontecer que algún vehículo terrestre sea según la gastada metáfora “juguete de las olas”.» (Rivera e Vázquez, 1883: 200-201).

En terceiro lugar, no conxunto da obra existe unha clara preponderancia de certas vilas de mediano tamaño. Concretamente, xunto coas vilas de Combarro ou Sanxenxo aparece especialmente sobredimensionada a vila de Baiona, que é representada con gran fastosidade. É significativo que o autor dedique máis páxinas da súa obra á vila de Baiona e á súa contorna que a toda a cidade de Vigo. A centralidade de certas vilas medias costeiras do sur galego vai ser chave para comprender o proceso de construción de significado das Rías Baixas. O realmente destacable non é que se faga referencia a vilas como Baiona, posto que eran os principais focos de atracción turística do momento. O importante son as valoracións simbólicas que destas descripcións podemos extraer e, en especial, as relacións destas co conxunto do imaxinario social que as rodea.

«Esta blanca y risueña villa [Baiona], situada al borde de un mar sereno en que se refleja, parécese á una linda muchacha que, después de vestirse los atavíos de fiesta, se aproxima al espejo sonriente y graciosa.» (Rivera e Vázquez, 1883: 197).

Doutra banda, neste texto podemos apreciar a utilización da feminidade como outra das principais características da promoción turística das Rías Baixas. Isto será unha constante durante o século XX e chégase a converter nun dos estereotipos máis repetidos (Santos, 2005; Miguélez Carballeira, 2014; Paül, 2019). Así, mentres o océano tempestuoso preséntase con xénero masculino como «un guerreiro airado», Baiona e o mar da ría posúen xénero feminino metaforicamente representadas como unha muller «linda, graciosa y sonriente». Ademais de establecer un paralelismo de xénero entre a ría e o mar aberto, o autor imbúe dun significado contraposto cada un destes elementos. Os valores contrapostos da ría e o mar aberto pódense describir co seguinte esquema:

Ría	Mar aberto
feminidade	masculinidade
calma	furia
sorrinte	agresividade
sexualizada	valentía
con interese turístico	perigoso para o turista

Táboa 4: Opcións paisaxísticas entre ría e mar aberto. Fonte: Elaboración propia

5.3.4. As temáticas da promoción turística das Rías Baixas

O significado das Rías Baixas foise estruturando principalmente grazas ás imaxes exportadas desde a promoción turística. Neste proceso fóronse creando unha serie de elementos iconográficos propios cunha tendencia de continuidade durante todo o século XX. Estas imaxes tiñan relación coas imaxes paisaxísticas mais con significados e valores diferentes. Certas iconas paisaxísticas foron adaptadas e outras importadas para construír un relato territorial acorde ás dinámicas do poder. O turismo achegoulle unha imaxe de seu ás Rías Baixas. No paisaxismo do século XX non existe unha corrente de pensamento forte que lle outorge ás Rías Baixas un imaxinario de conxunto diferenciado. Isto non acontece no turismo. Conforme avance o século, certos territorios irán transferindo valores que o concepto *Rías Baixas* chegará a facer propios. Así, na segunda metade do século as representacións turísticas terán como obxectivo o propio concepto *Rías Baixas* e non só espazos concretos dentro destas. Así puidéronse enumerar diferentes temáticas propiamente turísticas presentes nas Rías Baixas.

5.3.4.1. *Que son as Rías Baixas se non un cúmulo de rías? As rías románticas*

O elemento que tivo maior peso na construción do imaxinario turístico das Rías Baixas foi a propia ría. Como xa vimos, a orixe deste concepto pérdese nos séculos. Ademais, o seu significado e imaxinario foi cambiando ao longo da historia. Aínda que con modificacións, toda esta bagaxe histórica foi incorporada para crear unha identidade propia e unha imaxe de destino nas Rías Baixas. A ría foi unha das primeiras “marcas” turísticas da Galiza. Neste senso, é especialmente significativa a identificación da Galiza como “el país de las rías”. Este foi un dos primeiros slogans referido ás rías

galegas. Converteuse nun dos mantras máis repetidos, polo menos, ata mediados de século. Podemos atopar este concepto en varias obras turísticas xa analizadas, por exemplo Gil y Casares (1913), así como en carteis publicitarios (figura 79). Tamén é empregado nalgúns escritos en lingua galega:

«Aquí en Galicia, no país das rías os vals van-se deitar domar á beira pobrados de verdeales deleitosos con frores, fonteliñas i arboredas.» (O Tío Marcos da Portela, 1884: 4).

«Ilustre hóspede do país das rías o señor Don Andrés Mellado, director do “Imparcial”. As vosas loas leín por varias veces no Imparcial, a esta terra esquencida dos que escriben coma vós en Madrí.» (Martínez González, 1883: 69).

Así mesmo, a ría convértese nunha das marcas predilectas da Galiza e, dentro destas, as máis coñecidas desde o punto de vista turístico eran as Rías Baixas. A ría pasa a ser unha marca turística cuns valores asociados onde a paisaxe de ría do século XIX ten unha clara influencia. Se no século XIX podíamos apreciar a visión da ría como un elemento illado do conxunto do océano, un remanso de calma fronte á axitación do tumultuoso mar, no turismo do século XX o mar bravo simplemente desaparece. Concretamente, obíase onde é posible (caso das Rías Baixas) ou esquécese onde case é imposible non velo (Costa da Morte). En xeral, desenvólvese un proceso de simplificación de imaxes previas ou coetáneas. En resumo, conforme as Rías Baixas deixaban de ser un conxunto de rías para converterse nunha porción da costa galega, a imaxe asociada ás rías de maneira illada asimilouse á nova entidade, e dicir, a todo o litoral das Rías Baixas.

Este proceso de simplificación leva inherentemente asociado a selección duns elementos sobre outros. As Rías Baixas collen forma nun contexto marcado polo enfrontamento constante entre as visións paisaxísticas propias do galeguismo e as difundidas «dende as elites españolas instaladas en Madrid» (Paül e Labraña, 2013: 46). Na andamíaxe mental do nacionalismo español, as posturas sobre a Galiza, e por conseguinte sobre as Rías Baixas, están moi claras. Neste contexto, elíxense imaxes que se poidan relacionar coa feminidade, a calma e a submisión. Así, as Rías Baixas deben converterse nunha rexión litoral de clima agradable que desde a capital estatal podían visitar e coñecer turisticamente (Paül e Pazos, 2010). Por conseguinte, a ría experimentou un proceso de

reconstrución dos seus códigos culturais, de xeito que se escollen os que mellor se adaptaban aos imaxinarios dunha determinada ideoloxía territorial.

Neste proceso, o bucolismo romántico xoga un papel esencial. No cartel turístico de 1930 publicado polo Patronato Nacional de Turismo temos un exemplo claro deste tipo de imaxes (figura 79). Este foi analizado en diversas obras mais nós afondaremos nun aspecto moi concreto: a palabra *ensueño*. Esta é unha «palabra plenamente romántica» (Paül e Labraña, 2013) que nos achega indicios sobre o tipo de mirada existente cara ás rías. Forma parte dun conxunto de verbas, frases e lemas que se repetiron ata a saciedade durante o século XX na promoción turística, e tamén na literatura galega. Esta verba era aplicada principalmente ao concepto de *ría* máis que ás Rías Baixas ou á costa galega no seu conxunto. Cunha análise máis detallada é posible comprender como a ría é o epicentro da significación romántica da costa galega, especialmente nas Rías Baixas.

Ademais de estar presente no cartel mencionado (figura 79), un dos primeiros relatorios de viaxes polas Rías Baixas titúlase exactamente *Rías de Ensueño* (Canitrot, 1910). Neste senso, se analizamos o cartel do ano 1930 e a portada desta última obra (figura 80) podemos observar que existen varios elementos iconográficos coincidentes de gran relevancia. Nas dúas imaxes represéntase unha ría calma de fondo cuns piñeirais á fronte. Este tipo de iconografía xa foi analizada no apartado anterior, polo que agora simplemente compre subliñar a reutilización por parte do turismo de elementos paisaxísticos preexistentes.

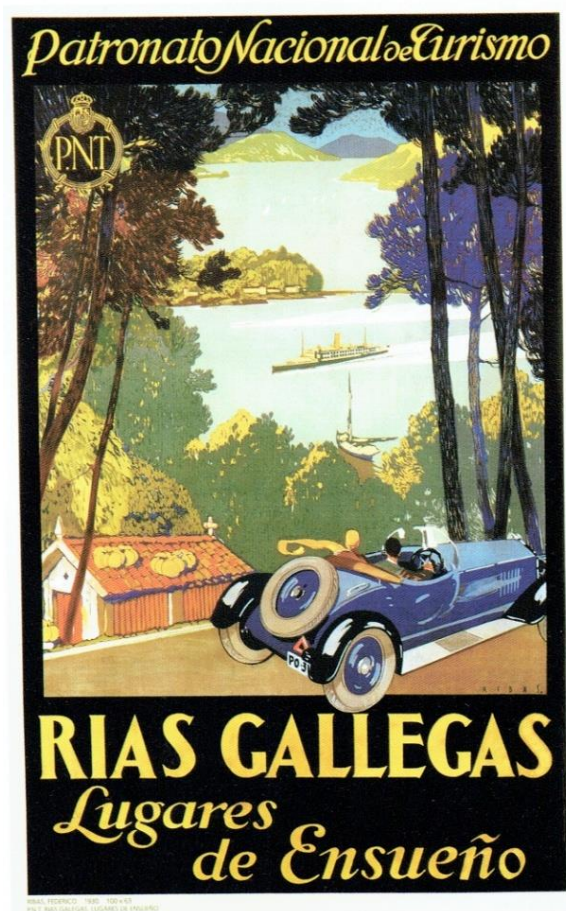

Figura 79. Federico Ribas (1930): Cartel *RIAS GALLEGAS Lugares de Ensueño* de Federico Ribas (1930). Fonte: Santos (2005: 109).

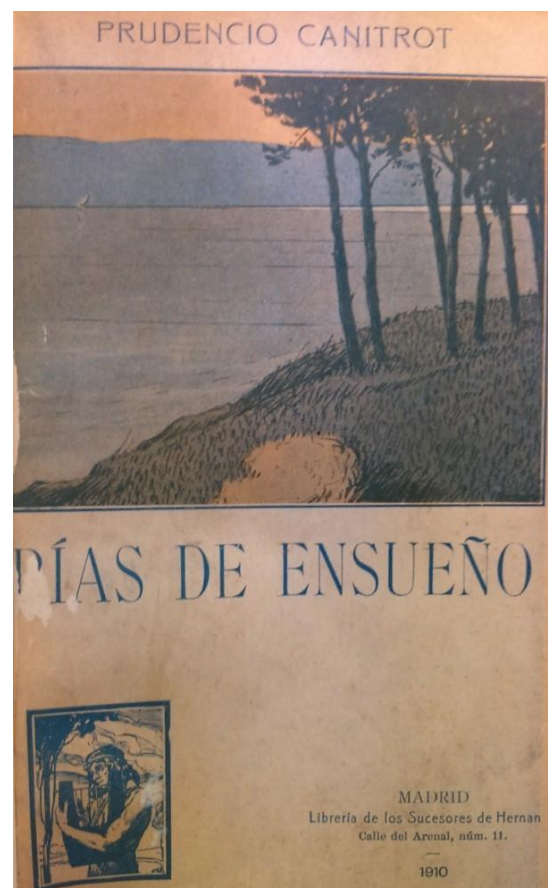

Figura 80. Canitrot (1910): Portada da guía *Rías de Ensueño* (1910). Fonte: Canitrot (1910).

Se a análise iconográfica é de grande interese, a utilización desta mesma palabra no título da obra de Canitrot (1910) é de enorme relevancia. No seguinte fragmento de texto, aínda que lle aplique o adxectivo *ensueño* a todas as rías galegas, asegura que existen “marcadas diferenzas” entre as Rías Altas e as Baixas. Esta diferenza xustifícaa mediante a bravura e a calma dunhas fronte ás outras. Se a isto lle sumamos que na súa viaxe só percorreu as Rías Baixas, obtemos un ámbito territorial bastante claro.

«¡Rías de ensueño de mi tierra!, yo no os bendigo porque ya lo estáis, ni os saludo porque los ríos que cruzan los valles á vos van á morir, confundiéndose en abrazo y en saludo mortal.

Y aunque hay entre vosotras una marcada diferencia porque unas sois bravas, que no recorrí, y otras apacibles, de las que me permito hablar, en este tránsito amable yo os

uno á todas, bajas y altas, porque bañáis la misma tierra y os alumbra igual sol.» (Canitrot, 1910: 13-14).

A nosa afirmación previa que relaciona a palabra *ensoño* coa ría é facilmente demostrable. Durante todo o século XX podemos atopar unha gran cantidade de referencias ás rías con este adxectivo concreto. Isto demostra que a matiz romántica da costa galega tiña no propio concepto de *ría* o seu eixo central. Algúns exemplos desta relación son os seguintes:

«Salve, Galicia, salve; salve, terriña meiga, a do chau d'esmeralda, a do ceo de turquesa, a das montanas outas, a das doces ribeiras, a das rías d'ensono cubiza doutras terras. Eu ben sei porque chora, nai amorosa, tenra de fillos desleigados que ó rubir á meseta esqueceron teu nome, teu cariño, túa léngua, consintindo que foses d'España a Cinicenta.» (O Tío Marcos da Portela, 1917: 4).

«Galicia querida, ouh, Galicia, terriña adourada, a dos vales envoltos en tebras, a das grandes, inxentes montañas, a dos mares que brúan nas costas, a das rías de ensoño azuladas, a das olas que morren mainiñas nas salas de area das risoñas praias; Ouh, Galicia, a das lendas subrimas, a da hestoria de fúlxidas páxinas, terra nai de esforzados guerreiros que de gloria cubriron súas armas; terra nai de mulleres escelsas, das que vendo en peligro a súa pátreas con aqueles loitaron valentes.» (García, 1920: 35).

«As túas maos fidalgas, piquirriquiñas, albas, feituquiñas, son de luz e escuma das rías galegas no ensono enmeigadas, das brancas laradas do sol que as aluma. No teu pé miúdo, no teu van estreito...» (Taibo, 1922: 45)

«Cando a tard'esmorece, ie sale a lúa, e o mar queixa-se lonxe, na costa escura; ¡qué noites as da Arousa, d'aroma cheas, coas azús lumiñeiras das súas estrelas! ¡Ouh paisaxes d'ensoño, prácidas rías; mariñeiros gloriosos da terra miña! N'hai corrunchos no mundo n'hai asomello doutro igoal paradiso, ¡da Arousa o ceo! ¡O PIORNO! Vede-o; foi, da homilde aldea, hucha santa da fartura.» (Barreiro, 1923: 77).

Se ben a palabra *ensoño* posúe unha connotación paisaxística, as descrições románticas das Rías Baixas estaban rodeadas por todo un entramado de adxectivacións similares. As tres Rías Baixas do sur concentraban a práctica totalidade das mostras de admiración. Tamén viaxeiros estranxeiros daban conta deste tipo de percepcións. É de destacar a obra de Anderson (1939: 137) que, ademais de describir cada ría, outórgalle

un valor propio ás Rías Baixas. Concretamente, utiliza unha fotografía da ría de Arousa en calma, coa presenza de pequenas embarcacións para representar as Rías Baixas (figura 81). Nos seguintes textos temos outras mostras das descrições destas tres rías realizadas por viaxeiros do século XX.

«[Ría de Vigo] El mar en calma, intensamente azul, hace destacar los montes fronteros que se extienden hasta la embocadura de la ría.» (Canitrot, 1910: 63).

«[Ría de Pontevedra] Nos encontramos ante la ría de Pontevedra, azul como un trozo de mar latino, serena y tranquila, donde la quietud horaciana de sus fragantes orillas parece ser la mansión de un supremo amor.» (Canitrot, 1910: 75).

«[Ría de Arousa] Si en la tierra y en el mar fue extremosa la máxima Artífice, no menos lo es constantemente en el trozo de cielo que le dio por dosel a esa maravilla propia de ensueño.» (Suárez, 1923: 176).

«[Ría de Arousa] Dejando bien pronto atrás el magnífico establecimiento de baños titulado La Concha de Arosa é infinidad de hoteles, parques y jardines de particulares que convierten esta hermosa y apartada región en un espléndido vergel.» (Burriel, 1903: 137-138).

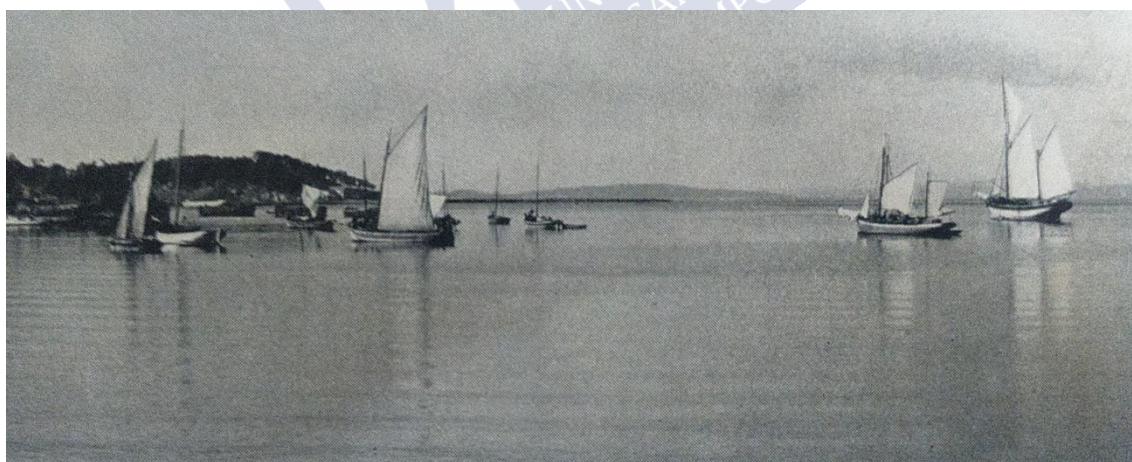

Figura 81. Fotografía da ría de Arousa (1939). Fonte: Anderson (1939: 137).

5.3.4.2. A feminidade das Rías Baixas no turismo

A utilización do xénero foi outro dos factores diferenciais tanto das Rías Baixas como de toda a Galiza. Malia isto, o seu uso difire dependendo da finalidade da obra. Nos

textos puramente literarios onde analizamos a presenza da palabra *ensoño* referida ás rías, a utilización do xénero é moi relevante. Nestes textos, a Galiza é representada coma nai e señora. Igualmente, as mulleres descritas non representaban pasividade e submisión: muller, patria e loita son parte dun mesmo andamiaxe mental. Velaquí o seguinte texto para evidencialo: «terra nai de mulleres escelsas, das que vendo en peligro a súa pátreas con aqueles loitaron valentes.» (García, 1920: 35).

Se na literatura podemos atopar estes valores asociados á figura da muller, no turismo as claves de significado son diferentes. Xa analizamos antes como os principais intelectuais de orixe española lle outorgaban á paisaxe das Rías Baixas o máximo cariz de feminidade romántica. No turismo esta vai ser a visión predominante. As Rías Baixas van marcar a imaxe costeira galega con matices de xénero, romanticismo e ideoloxía territorial. Polo tanto, van ser o foco principal dunha confrontación de imaxinarios entre a Galiza rosaliá (Mato, 1998) e a Galiza celta de Pondal. A vitoria da primeira destas estéticas ten moito que ver co claro posicionamento do turismo a prol deste tipo de paisaxes (Santos e Paül, 2016: 13; Paül, 2019) que á súa vez corresponde coa posesión do poder estatal e administrativo por parte da identidade lexitimadora (Castells, 2003).

As Rías Baixas vanse asociar de forma clara coa figura da muller. Nas primeiras tres décadas do século XX algúns dos principais carteis turísticos que representan as cidades ou vilas das Rías Baixas van utilizar unha figura feminina como elemento central da imaxe. Nas figuras 82 e 83, podemos ver mulleres colocadas en primeiro plano dos carteis con imaxes paisaxísticas da cidade de Vigo e da súa costa. Doutra banda, o tipo de imaxe destaca pola reiteración de elementos folclóricos que resaltan a “rexionalidade” das Rías Baixas e da Galiza. Nas figuras 84 e 85 dos carteis de Pontevedra e Vilagarcía de Arousa móstranse á fronte mulleres con traxes rexionais.

Figura 82. Pereira Borrajo (1910): Cartel *Fiestas de Agosto* de Pereira Borrajo (1910). Fonte: Sobrino (1993: 28).

Figura 83. Vicario (1910): Cartel *Fiestas de Agosto* de Gil de Vicario (1910). Fonte: Sobrino (1993: 43).

Figura 84. Cartel das festas de Pontevedra de Barreiro (1929). Fonte: Museo de Pontevedra.

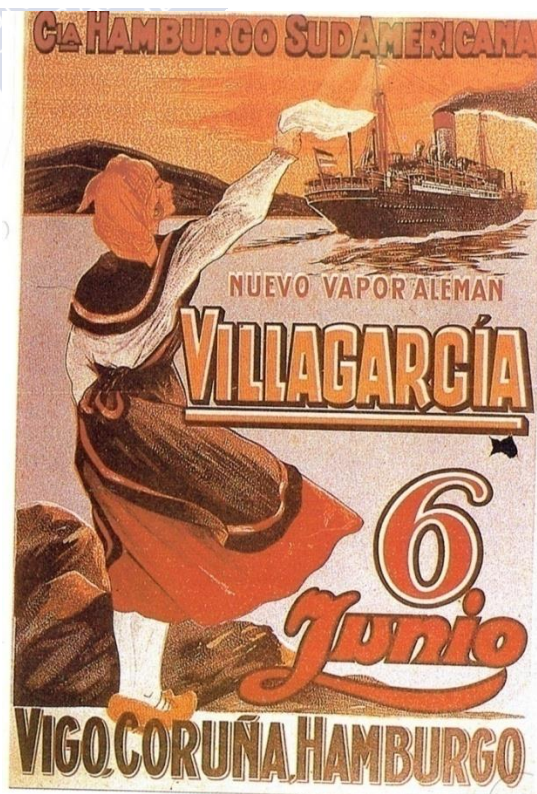

Figura 85. Cartel da Compañía Hamburgo Sudamérica. Fonte: Sobrino (1993: 74).

A unión entre a figura da muller e a rexionalidade da Galiza e das Rías Baixas é moi recorrente durante todo o século XX. Non só na cartelería turística é apreciable esta composición senón tamén na pintura. Neste caso, volvemos observar como as relacións entre as obras paisaxísticas e turísticas son inseparables. No seguinte cadro de Joaquín de Sorolla do ano 1915 (figura 86) móstranse as mulleres vestidas con traxes rexionais á fronte dunha ría sosegada tapada por unhas árbores. Se a isto lle engadimos o coidado dos nenos e o gaiteiro, podemos afirmar que este cadro aglutina unha boa parte dos estereotipos da costa galega. Este é un de varios lenzos realizados polo pintor español Joaquín Sorolla tras o encargo da Hispanic Society de Nova York que buscaba reunir unha imaxe representativa de cada unha das “rexións” de España. O destacable desta imaxe é, en primeiro lugar, a súa propia finalidade de procura dunha imaxe representativa da “rexión”. En segundo lugar, constrúe unha representación da ría da Arousa onde o pintor estableceu a súa localización ao ar libre. Neste caso a ría calma e soleada é o escenario de fondo onde son representadas diversas “iconas culturais” propias das visións estereotípicas da Galiza da época. Por conseguinte, Sorolla selecciona unha das Rías Baixas como a paisaxe que mellor representa a imaxe rexional da Galiza.

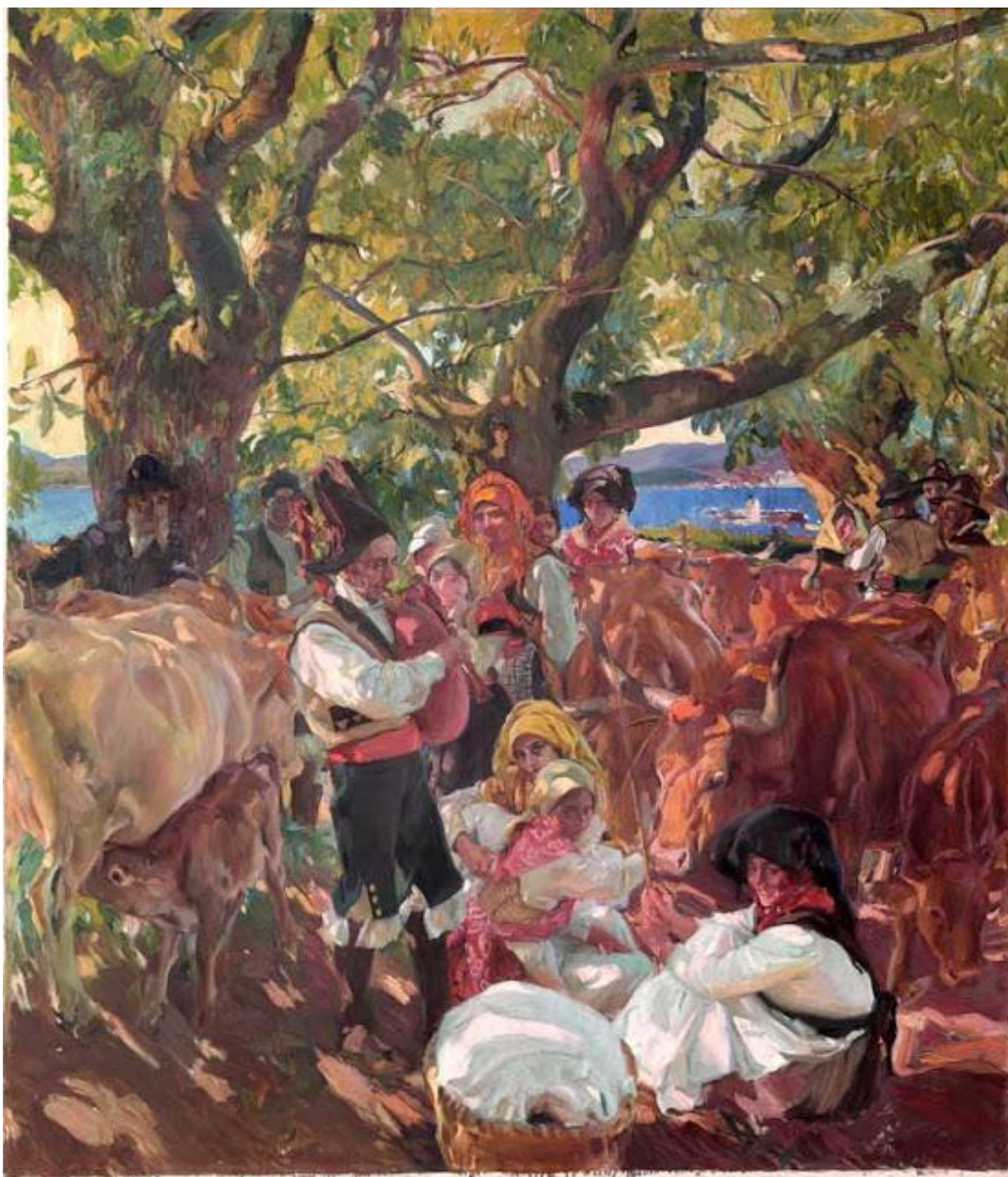

Figura 86. Joaquín Sorolla (1915): Cadro *Galicia, La Romería*. Fonte: Hispanic Society of America.

Despois da derrota do bando republicano, o goberno franquista reduciu a figura da muller galega ata convertela nun cliché rexional. Con este fin, multiplícanse as representacións de mulleres ataviadas con traxes rexionais (figura 87) e afóndase na manipulación da figura de Rosalía. Concretamente, no folleto turístico *Rías Bajas* publicado pola Dirección General del Turismo na década de 1940 (reeditado en múltiples ocasións) destácase o seguinte texto:

«Aquella nostalgia que tiembla en los versos de Rosalía de Castro: “non mólvídes, queridiña, si morro de soidas̃ tantas leguas mar adentro. ¡Miña casiña! ¡Meu lar!”». La suavidad del paisaje gallego, perfil característico de toda la región, se convierte en grandeza impresionante cuando la tierra se acerca al mar en la zona de las Rías Bajas.» (Dirección General del Turismo, 1940: 4).

Esta unión entre a paisaxe rosaliá e a asimilación da Galiza como rexión detectouse tamén en arquivos audiovisuais. Así, no documental de 1951 *Galicia y sus gentes ayer y hoy de las tierras meigas*, retransmitido pola cadea estatal, trátase a figura rosaliá con este mesmo transfondo ideolóxico. No minuto 09:01 dese documental, mentres se recita un poema de temática paisaxística da propia Rosalía, represéntase unha paisaxe agraria (figura 88) facendo fincapé na ruralidade e tradicionalismo da Galiza.

«La carrera del Conde, donde nació la excelsa poetisa Rosalía de Castro. Esta es la casa donde vivió Rosalía. Aquí cantó sus tristezas y sus alegrías, el drama de la emigración, el gozo de las romerías y el dolor de la miseria. Toda la vida, en fin, de la aldea y de la campiña gallega. En el jardín silencioso fueron pasando al papel con la más dulce y armoniosa música los paisajes incomparables de la bellísima región. [j] La inspiración de la nostálgicas melodías, los valles de hondo verdor, la sencillez de la vida primitiva y aldeana, la saudade lírica de un alma melancólica, la onda morriña está en estos campos y ganado. En este escenario bucólico que dio motivo a los versos de Rosalía». (NO-DO, 1951, min. 9-10).

Figura 87. Dirección General de Turismo (1945): Cartel turístico de Galicia. Fonte: Santos(2005: 121).

Figura 88. Imaxe do minuto 09:01 extraída do documental *Galicia y sus gentes ayer y hoy de las tierras meigas* (1951). Fonte: NO-DO (1951).

Dentro deste conxunto de valores detéctase unha composición moi recorrente durante todo o século XX, característica das Rías Baixas. Referímonos ao encadre que mostra a unha muller en primeiro plano da imaxe cun cesto cheo de marisco ou verzas sobre a cabeza cunha ría ou mar de fondo. Nas figuras 89, 90 e 79 podemos apreciar este encadre en diferentes décadas do século XX pero cunha composición iconográfica realmente similar. Esta imaxe ten unha enorme carga simbólica na medida en que a recorrencia do marisco na cartelería turística da ditadura foi identificada como un elemento neocolonial (Santos e Paül, 2016) que afondaría na identificación da Galiza como unha rexión da nación española. Se a todos estes elementos lle engadimos todo o transfondo subxectivo das rías calmas e soleadas, pode intuírse como as Rías Baixas vanse convertendo nun referente da imaxe rexional da Galiza. Tamén se evidenciou en imaxes de arquivo fotográficas ou en postais. Na figura 92, obtida do Arquivo Pacheco, podemos ver un exemplo. Igualmente resulta destacada a postal da vila de Marín (figura 93), onde se retratan tres mulleres cargando con baldes na cabeza. Que esta imaxe chegue a utilizarse como recordo postal dá mostra da forza que chegou a coller este tipo de composición.

Figura 89. Muller fotografada nun folleto promocional das Rías Baixas. Fonte: Dirección General de Turismo (1940: 12).

Figura 91. Muller fotografada no cartel turístico de García Ochoa (1976). Fonte: Santos (2005:147).

Figura 90. Muller fotografada no folleto *Costas de España* (1976). Fonte: Dirección General de Ordenación del Turismo (1976:2).

Figura 92. Fotografía *Mulleres de Pacheco*. Fonte: Arquivo Pacheco.

Figura 93. Mulleres fotografadas recollidas nunha postal (1906). Fronte: Biblioteca de Galicia.

5.3.4.3. *Rías e piñeiros*

A recorrencia de certos encadres é unha consecuencia lóxica da simplificación de significados que operou nas Rías Baixas no século XX. A ría é protagonista doutra destas imaxes que, ao noso entender, chegou a conformar unha temática propia e diferenciada. En diversas imaxes xa analizadas ata agora repítese un mesmo elemento iconográfico independentemente do territorio representado: os piñeirais á fronte dunha ría en calma. Este tipo de representación foi previamente analizada no apartado da análise da paisaxe das Rías Baixas. Malia isto, existen diferenzas no seu tratamento turístico. Se no paisaxismo o transfondo marítimo era maioritariamente representado no momento dun temporal ou cun clima desfavorable, no turismo os piñeiros parecen ser anteollos dun mundo mediterráneo estival. Neste senso, é preciso recordar que ao longo da práctica totalidade desta obra non se atopou unha soa imaxe turística que mostrase unha das Rías Baixas en inverno, con mal tempo, ou simplemente cun mar batente.

Nas figuras 94, 95 e 79, achegamos distintas mostras deste tipo de representacións en cartelería turística. Igualmente nas postais analizadas detectáronse estas composicións. É de destacar que das 443 postais analizadas só se atoparon composicións con estas

características nos arredores da ría de Vigo. Concretamente, nas figuras 96 e 97 utilízanse instantáneas da ría de Vigo na década de 1950. Tamén resulta salientable que se chegaron a realizar composicións pictóricas en postais con esta mesma perspectiva (figura 98), o que indica a súa clara intencionalidade.

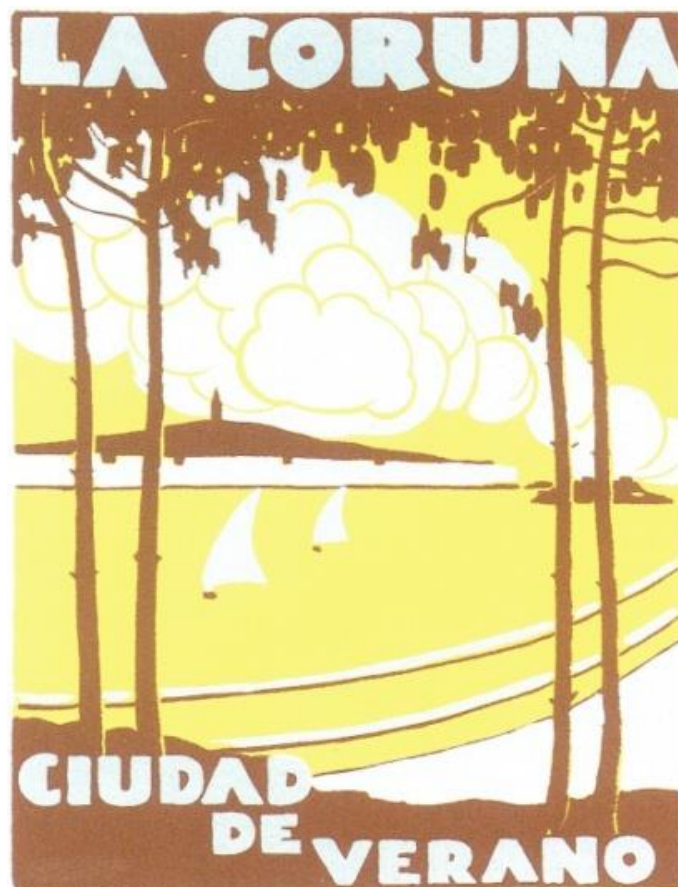

Figura 94. Álvaro Cebreiro (1930): Cartel turístico *La Coruña Ciudad de Verano* de Álvaro Cebreiro (1930). Fonte: Santos (2005:111).

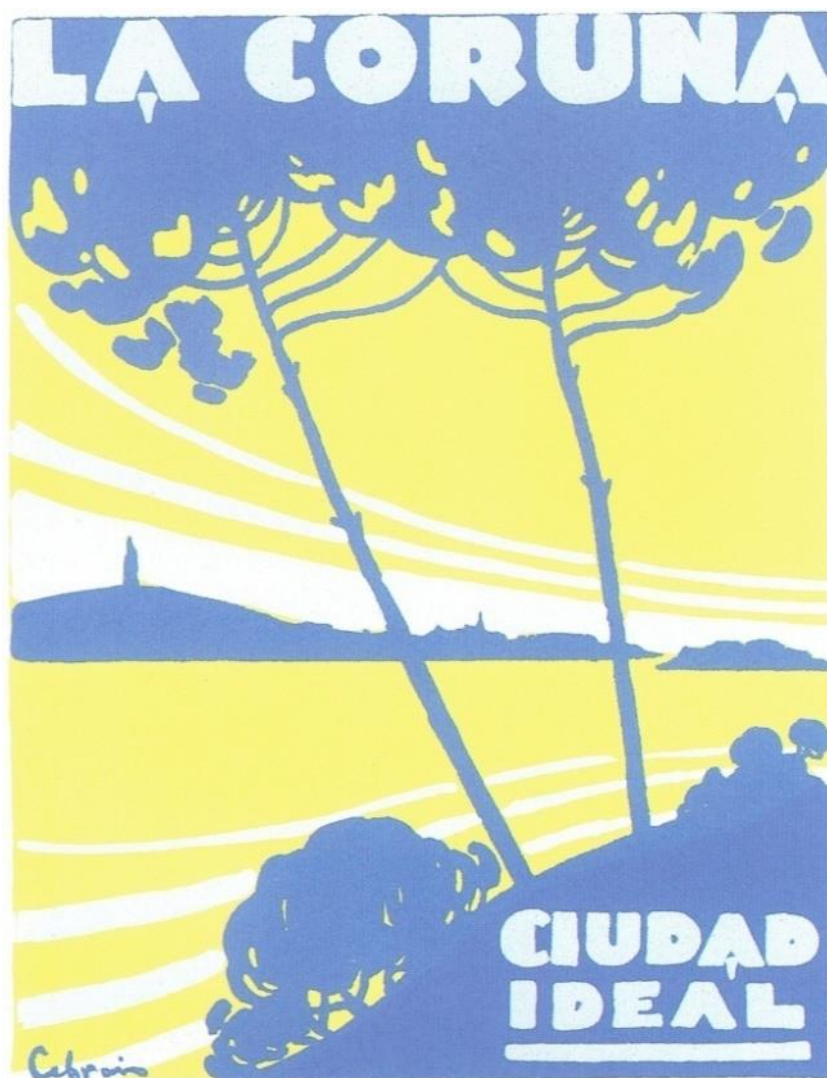

Figura 95. Álvaro Cebreiro (1930): Cartel turístico *La Coruña Ciudad Ideal* de Álvaro Cebreiro (1930). Fonte: Santos (2005:112).

Figura 96. Paisaxe de postal da praia América (Vigo) (1956). Fonte: Biblioteca de Galicia.

Figura 97. Paisaxe de postal da praia de Samil (Vigo) (1906-1958). Fonte: Biblioteca de Galicia.

Figura 98. Paisaxe de postal da praia de Panxón (Nigrán) (1906-1956). Fonte: Biblioteca de Galicia.

Este tipo de representacións esténdese durante todo o século XX. Nas figuras 99, 100 e 101 pódese apreciar de forma cronolóxica o seu uso reiterado no segundo terzo do século. Ademais da variabilidade meteorolóxica entre os piñeirais turísticos e paisaxísticos, tamén existen variacións nos elementos secundarios da escena. Se no cadro de Cabanillas *Vento mareiro*, temos un home que loita contra a forza da natureza, no turismo móstranse principalmente figuras de mulleres riseiras ou elementos tradicionais e relixiosos (figura 89). Pola contra, o máis significativo é que de forma paulatina este tipo de representacións pasan de ser un elemento común para toda a costa galega para converterse nun elemento diferencial das Rías Baixas. Na figura 102 observamos a portada dun dos primeiros folletos turísticos propiamente coa marca Rías Baixas. É evidente como uns piñeirais á fronte dunha ría calma foi a imaxe elixida para representar a totalidade das Rías Baixas.

Figura 99. Paisaxe de piñeirais nun folleto promocional das Rías Baixas. Fonte: Dirección General de Turismo (1940: 11).

Figura 100. García Ochoa e Arnaiz (1970): Cartel turístico que representa unha praia das Rías Baixas de García Ochoa (deseño gráfico) e Arnaiz (fotografía) (1970). Fonte: Santos (2005: 137).

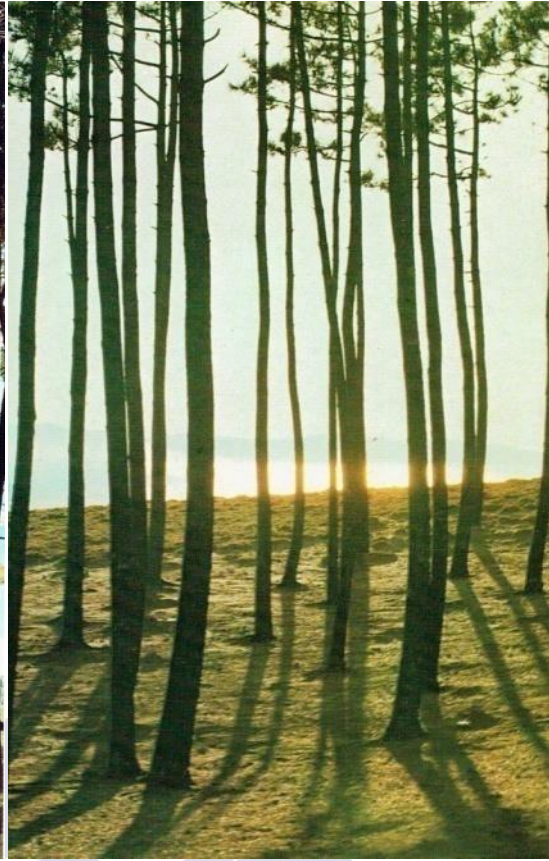

Figura 101. Paisaxe da Toxa, *sol, pinos y dulzura marina* (1969). Fonte: Cunqueiro (1976: 32).

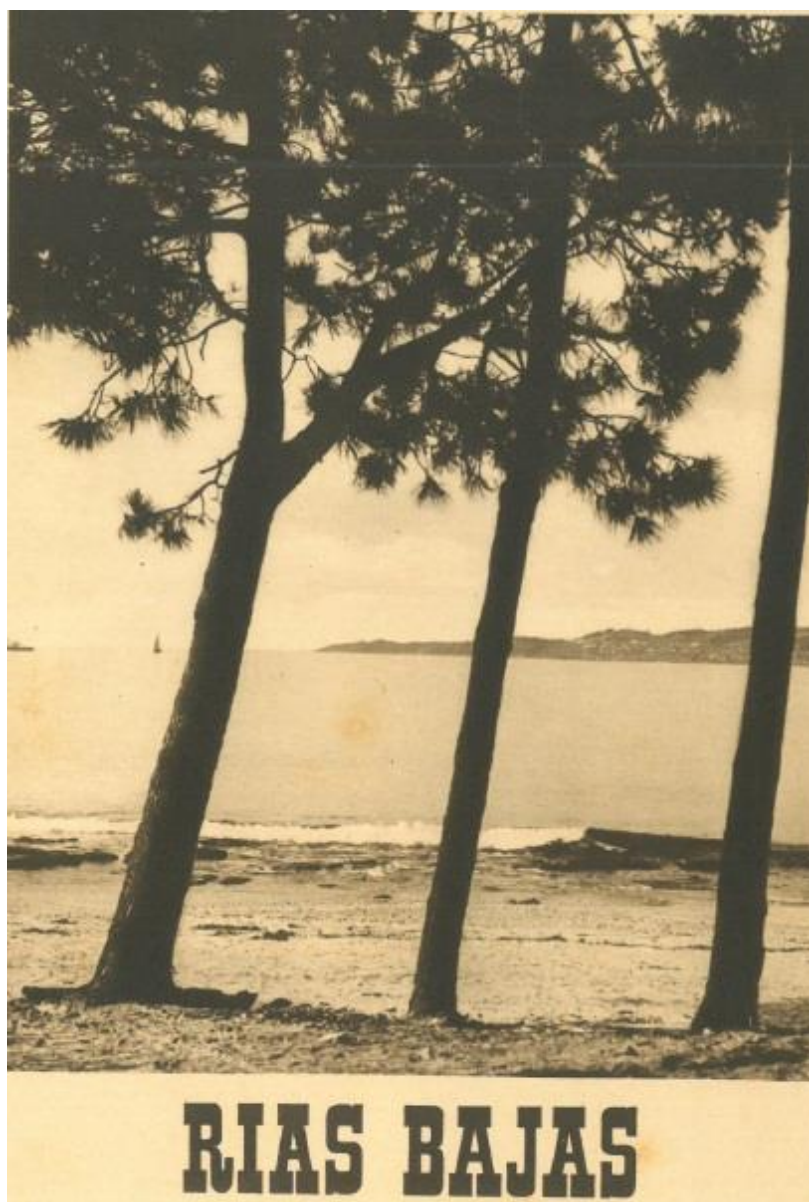

Figura 102. Paisaxe nun folleto promocional das Rías Baixas. Fonte: Dirección General de Turismo (1940: portada interna).

Por último, no plano audiovisual tamén existen repetidas mostras da recorrencia deste cliché iconográfico. No documental de 1951 onde se fai referencia ás Rías Baixas móstrase unha espectacular repetición deste tipo de perspectivas. De feito, os piñeiros á fronte dun mar calmo chegan a monopolizar as representacións paisaxísticas das Rías Baixas. Na figura 103 temos unha mostra dos diferentes planos tomados en apenas 2 minutos de gravación. É de destacar que se ben o documental reseña gran parte da Galiza, só na sección das Rías Baixas son tomados este tipo de planos. Mentres se suceden as imaxes de piñeirais, o narrador describe as marabillas da paisaxe:

«Este poético escenario varía con el transcurso de las horas, desde la mañana a la noche son infinitas las gamas que pueden apreciarse tanto en el color de las tierras como en la calidad pictórica de las aguas. El ambiente influye sobre el ánimo, cautivándole con sus inefables sensaciones, y todo está inundado de claridad, de poesía y de dulzura.» (NODO, 1951).

Os valores subxectivos extraídos desta transcripción dan mostra da importante interrelación do imaxinario paisaxístico e turístico cos principais elementos iconográficos desta rexión.

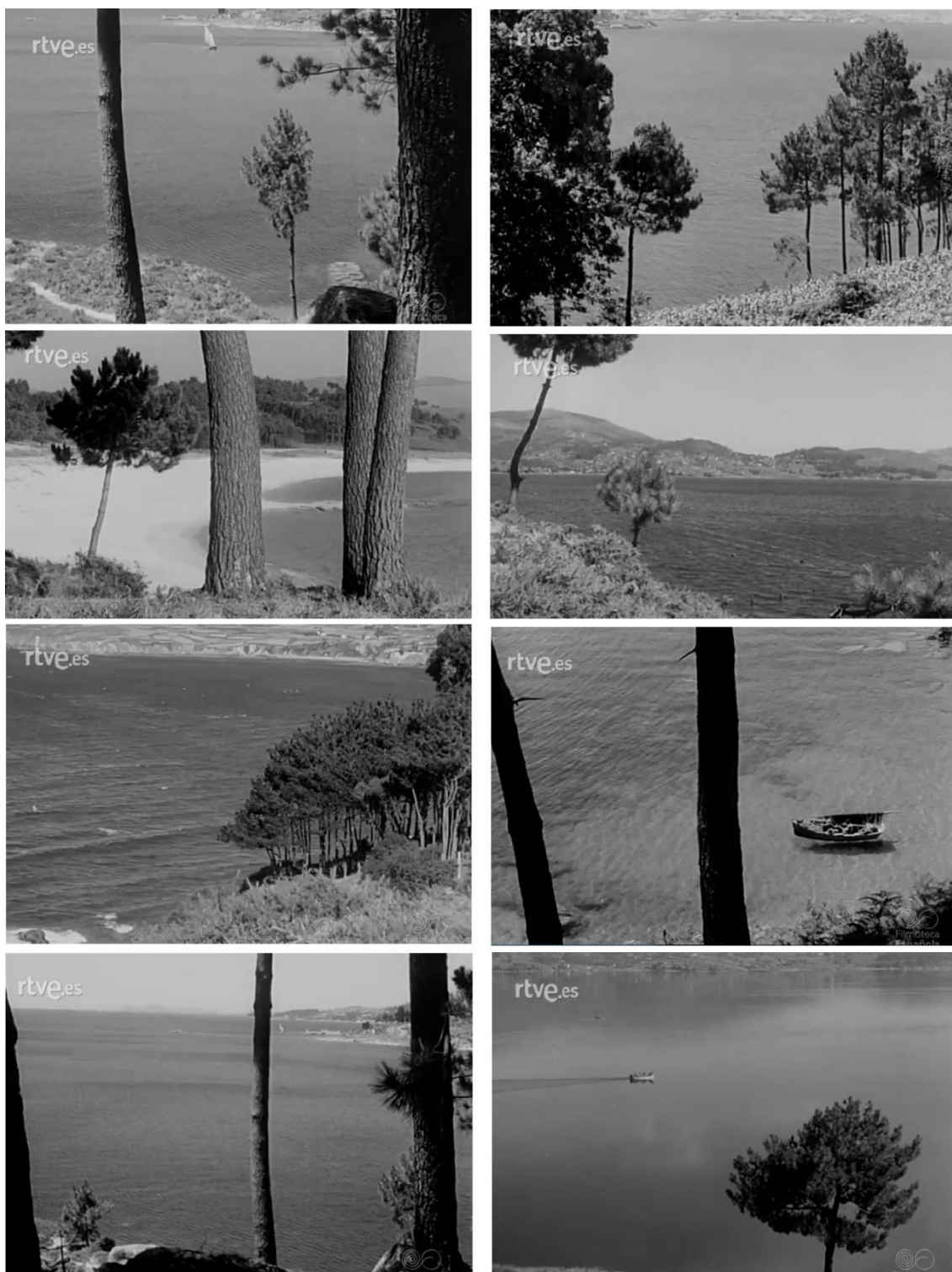

Figura 103. Fotogramas do minuto 42 ao 44, extraídos do documental *Galicia y sus gentes: ayer y hoy de las tierras meigas* (1951).
 Fonte: NO-DO 1951.

5.3.4.4. *As Rías Baixas, nin urbanas nin rurais*

A Galiza non se caracterizou por soster un ideario territorial eminentemente urbano. Agás excepcións, o turismo ten un tratamento territorial similar. Cidades como Santiago de Compostela reciben grande atención no século XX mais destacando máis os aspectos relixiosos e ideolóxicos que os urbanos (Santomil, 2011). Nas Rías Baixas esta característica tamén predomina. Nas representacións da cidade de Pontevedra é difícil atopar un indicio de modernidade urbana. Neste senso, algún viaxeiro nas memorias da súa viaxe titulou un capítulo como «de igrexa en igrexa» facendo referencia ao seu paso por esta cidade (Pérez Nieva, 1900).

Como exemplo esclarecedor, nas 201 postais analizadas dentro do ámbito das Rías Baixas, a maioría non se corresponden con espazos puramente urbanos. Concretamente, o 57% das representacións postais non se corresponde con ningunha das dúas grandes aglomeracións urbanas deste tramo costeiro. Estes datos poden observarse na táboa 5 que mostra o número de postais das Rías Baixas por localización xeográfica. É preciso resaltar que esta porcentaxe é especialmente ampla tendo en conta que a temática maioritaria das postais da época centrábase na arquitectura e en aspectos sociais relevantes, os cales situábanse principalmente nas cidades de Pontevedra e Vigo.

Nº de postais das Rías Baixas por localización xeográfica	
Localización xeográfica	Nº de postais
Pontevedra	69
Baiona	18
O Grove	18
Vilagarcía de Arousa	19
Mondariz-Balneario	17
Vigo	17
Padrón	10
Marín	8
A Guarda	5
Nigrán	4
Caldas de Reis	9
Corcubión	2
Muros	2

Fisterra	1
Mondariz	1
Noia	1
Tui	1
	201

Táboa 5. Número de postais no século XX por concello nas Rías Baixas. Fonte: Elaboración propia a partir dos datos da Biblioteca de Galicia.

Se Pontevedra parece inmóbil, a cidade de Vigo é unha excepción por méritos propios. Pérez Nieva sáese do común ao mostrarnos unha realidade complexa desta cidade. Describe as diversas realidades sociais e económicas que nela conviven. Se ben non desaparece a visión idealizada dunha ría e campiña bucólicas, as sensacións transmitidas reflicten tamén o ambiente áspero e espeso dunha cidade industrial de principios de século. Os matices cos que describe Vigo son moi numerosos e mostran aspectos como o industrial, o social, o proletario, o marítimo, o cosmopolita ou o da emigración. Deixa ver unha realidade do que deberon ser as contradicións dunha cidade industrial marítima da época. Asemade, Aubrey Bell, na súa obra publicada por primeira vez en 1922 *Galicia vista por un inglés* chega a comparar Vigo coa «rival occidental de Barcelona» (Bell, 1922: 122 *apud* 2005). Tamén Francisco de Paula, ao seu paso pola cidade, deu mostra do dinamismo da cidade e da súa ría. A súa descrición de Vigo xa foi analizada polo seu notable interese:

«Tiene la ciudad fortificaciones modernas con el competente número de piezas, y tres castillos denominados La-lage, San Sebastián, y el Castro. Este último ocupa la cima de una montaña, y desde él se domina uno de los más amenos paisajes que pueden verse. De una parte el gran puerto, o mejor dicho el golfo con sus mil buques que ostentan la bandera de todas las naciones comerciales del mundo, y con su muchedumbre de barcos pequeños que siven para la pesca, y de otra la fertilísima y amena campiña cubierta de viñedos, bosques de árboles frutales quintas magníficas, aldeas y caserías.» (De Paula, 1950: 83).

Desde o punto de vista fotográfico, no Arquivo Pacheco recóllense tamén aspectos propiamente urbanos, cunha marcada atención pola modernidade e os aspectos económico-industriais desta cidade (figura 104).

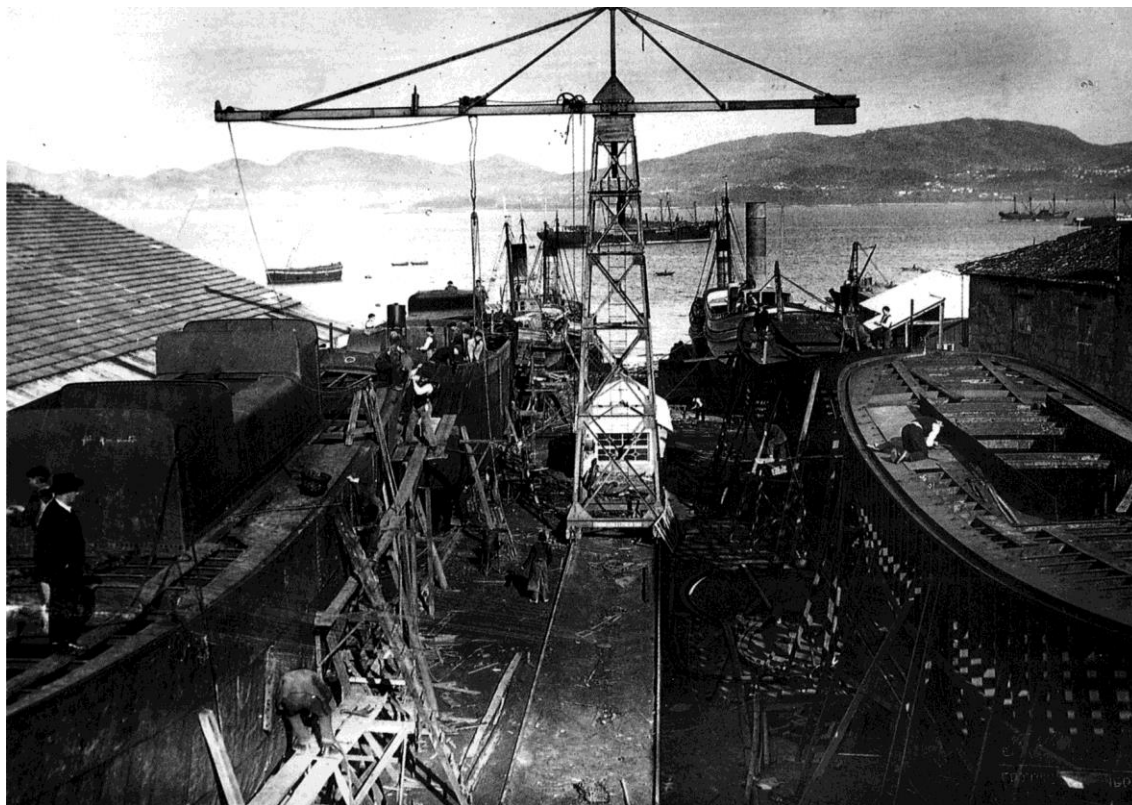

Figura 104. Fotografía do estaleiro de Barreras (Vigo) . Fonte: Arquivo Pacheco.

Malia isto, a modernidade urbana non tiña un sinxelo encaixe dentro do imaxinario turístico xeral da Galiza e das Rías Baixas. Canitrot (1910), aínda que afirme a súa «ferviente admiración» pola cidade de Vigo, só acepta a súa modernidade na medida en que exalta os valores nacionais españois. Ademais, esta modernidade é considerada como un elemento puntual e específico que non constitúe a esencia da Galiza. Igualmente, a paisaxe bucólica da ría preséntase como antónimo á modernidade.

«La próspera modernidad, dígase lo que se quiera, no puede ahogar en prosa á un pueblo que tiene un cielo riente y claro é innumerous sitios adonde puede asomarse el contemplador para recrear la vista sobre el azul de la ría, surcada de blancas velas y circundadas de verdes montañas.» (Canitrot, 1910: 62).

Así, as paisaxes urbanas nas Rías Baixas aparecen máis como telón de fondo que como o propio obxecto da representación. É o elemento utilizado para exaltar a potencialidade nacional de España, tal e como acontece con Burriel (1903), ou como solapado artificio para destacar a beleza da ría e das mulleres galegas, caso de Devos (1912: 52). Pódese dicir que o carácter industrial e urbano foi un dos principais perdedores deste proceso de consolidación dunha imaxe popular das Rías Baixas. Mesmo a propia cidade de Vigo no cartel feito para a Exposición Iberoamericana de Sevilla, realizado por Carlos Maside, móstrase máis que como a puxante cidade industrial que era, como unha pequena vila costeira. Pola contra, a urbanidade da cidade da Coruña é moito máis patente no cartel realizado para esta mesma exposición (figuras 105 e 106).

Figura 105. Francisco Llorens (1929): Cartel turístico da Coruña. Fonte: Santos (2005:98).

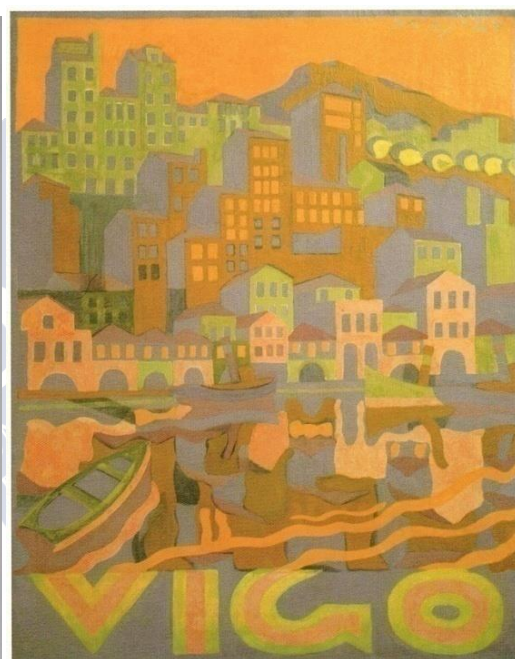

Figura 106. Carlos Maside (1929): Cartel turístico de Vigo. Fonte: Santos (2005:103).

Pola contra, a falta de urbanidade non comporta especificamente un imaxinario rural. Este é o factor diferencial máis destacado das Rías Baixas. Estas obsérvanse desde o prisma de vilas de medio tamaño como Baiona, Cambados, O Grove, Marín, Vilagarcía e, con centos matices, Combarro ou A Toxa. Estas son as grandes xeradoras de imaxe da rexión. É de destacar que os espazos litorais representados na exposición de Sevilla de 1929 correspóndense maiormente con vilas costeiras de proporcións medias. É na Toxa, Baiona ou Combarro onde podemos atopar o xermolo da “idea” das Rías Baixas.

Na análise estatística realizada en base ás postais recollidas na Biblioteca Galiciana (táboa 5), observamos que no século XX existen máis postais de vilas como Vilagarcía, O Grove ou Baiona que da propia cidade de Vigo.

A imaxe turística das Rías Baixas confórmase mediante a asimilación das características subxectivas daqueles enclaves cun maior dinamismo turístico a comezos do século XX. Este proceso encádrase nun complexo sistema de imaxinarios ideolóxicos, territoriais e de xénero que se entrelazan en base ás dinámicas económicas, sociais e políticas. Tal é como queda reflectido nas guías turísticas analizadas, a principios do século XX Baiona era un dos principais polos de atracción do turismo estatal nas Rías Baixas. Non é unha cuestión menor que esta vila fose seleccionada para representar a Galiza na Exposición Iberoamericana de 1929. No cartel de Martín Echegaray (figura 107) móstrase unha paisaxe de morfoloxía plana sen elevacións aparentes e cunha quietude propia dun atardecer primaveral. Neste senso, metaforicamente, podemos afirmar que a capital orixinaria das Rías Baixas é a vila de Baiona. Os casos de Cambados e en menor medida Sanxenxo son moi similares e mostran características análogas «Bayona está junto al mar, Bayona se halla próxima a Vigo, y Bayona es un delicioso sitio veraniego, una hermosa playa, de ola fuerte, campiña exhuberante y temperatura fresca.» (Pérez Nieva, 1900: 61).

Figura 107. Echegaray (1929): Cartel turístico de Baiona. Fonte: Santos (2005: 106).

Caso aparte son Combarro e A Toxa. En efecto, presentan características propias pero dentro dun marco de valores interrelacionados. Combarro chegou a aglutinar a práctica totalidade de estereotipos que durante todo o século XX se aplicaron ás Rías Baixas e a Galiza, é tal e como fomos analizando nas páxinas precedentes: ruralidade, hórreos, labores de pesca, cristiandade, feminidade, rías interiores, bucolismo, etc. Esta atención pola vila é referenciada polo propio Otero Pedrayo:

«Combarro obtuvo la primacía en el tratamiento pictórico. Casi todos los pintores y aguafuertistas gallegos se han esforzado por expresar el encanto de las casas labriegas y marineras, sus hórreos, sus calles de viejos empedrados, en que el carro de labranza descansa al lado de la barca marinera. La luz suave, tamizada, los grises, blancos y

verdes envolvendo la composición del barroco popular del paisaje, parecen logran en Combarro sus mejores efectos.» (Otero Pedrayo, 1926b: 448).

Tamén Combarro foi unha das vilas que representaba á Galiza na Exposición Iberoamericana de 1929. Na figura 108 podemos ver no centro deste cartel unha costiña de pedra cunha pequena barca mariñeira á fronte e, tras dela, un cruceiro. Como marco onde se integran estes elementos está en primeiro plano un canastro, casiñas labregas e mariñeiras e a recorrente campiña verde:

«Un pouco mais alá está Combarro, unha das aldeas máis pintorescas de Galicia, un acio de pedra e cal reflectido na auga, con típicas rúas estreitas, altos cruceiros e lobios. A auga da Ribeira, debaixo dos milleirais, das viñas e dos grupos de piñeiros, é dun verde e dun berilo transparente e brillante con argazos púrpura.» (Bell, 1922: 116 *apud* 2005).

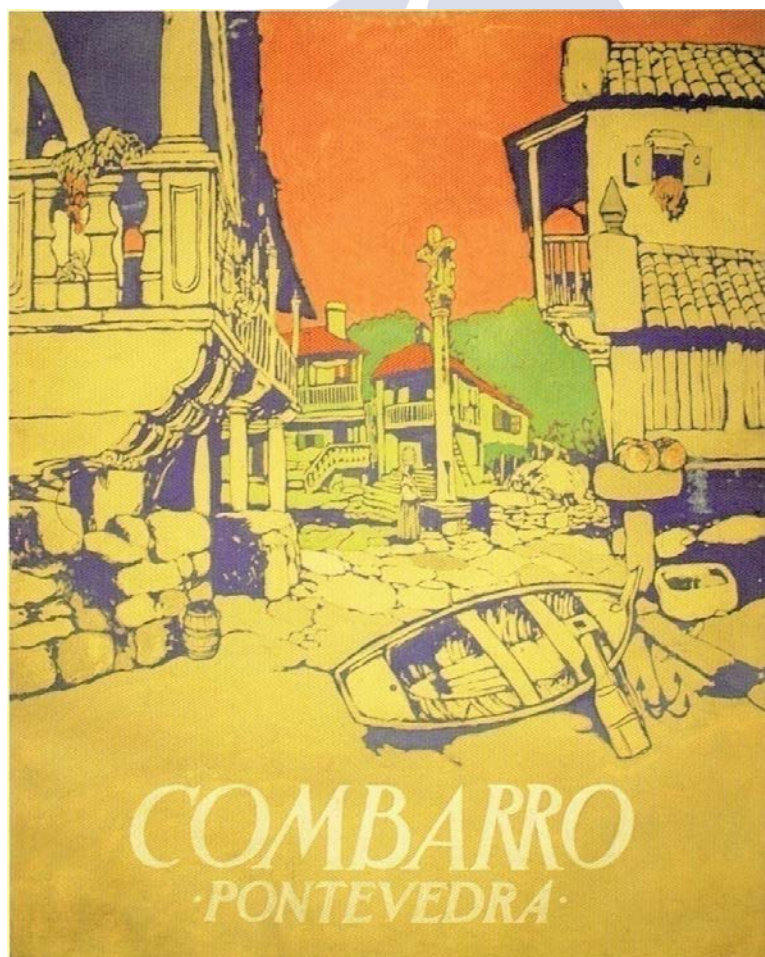

Figura 108. Federico Ribas (1929): Cartel turístico de Combarro. Fonte: Santos (2005: 107).

Doutra banda, A Toxa conforma seguramente un dos enclaves turísticos máis antigos da Galiza. Evolucionou desde o turismo termal cara a dinámicas turísticas de sol e praia. A práctica totalidade dos viaxeiros que percorren Galiza desde o século XIX fan da Toxa ou da Lanzada unha parada obrigada nas súas viaxes. Miguel Gil y Casares, Catedrático de Clínica Médica na Universidade de Santiago fai unha interesante mestura entre saúde, clima e turismo destacando a «beneficiosa asociación de todas las energías cósmicas» así como o «poder climático, especialmente el de La Toja» (Gil y Casares, 1913: 5). Salienta ademais as praias preto á Toxa, que considera de gran beneficio para «los habitantes del interior que buscan el mar durante breves temporadas de estío para descansar de sus trabajos habituales y reponer sus organismos, o simplemente para cambiar de aires, apeteciendo los del mar» (Gil y Casares, 1913: 5). Entre as escasas fotografías desta obra de principios de século atopamos imaxes da praia da Lanzada (figura 109).

Figura 109. Fotografía da Lanzada (1913). Fonte: Gil y Casares (1913: 11).

Igualmente, non é unha cuestión menor que o primeiro filme de ficción realizado na Galiza, titulado *Miss Ledyia*, tivese como escenario a Illa da Toxa (Gómez, 2015). A temática desta obra, con Castelao como extra, narra a visita turística dos reis de Suevia durante unha temporada de estío. Estes personaxes pasan o seu tempo de lecer na Illa da Toxa xunto con outros visitantes e poboación local. Asumimos que a elección do lugar por parte de José Gil non foi casual, especialmente nunha trama que ten o turismo como telón de fondo. No que se refire á súa motivación «foi un divertimento duns Pontevedreses, nuns anos nos que o “tourisme” só podían face-lo xentes con moitos cartos, ou as personaxes, como as de “miss Leyda”, que viaxaban de ficción ata Galicia.» (Folgar de la Calle, 1986: 563).

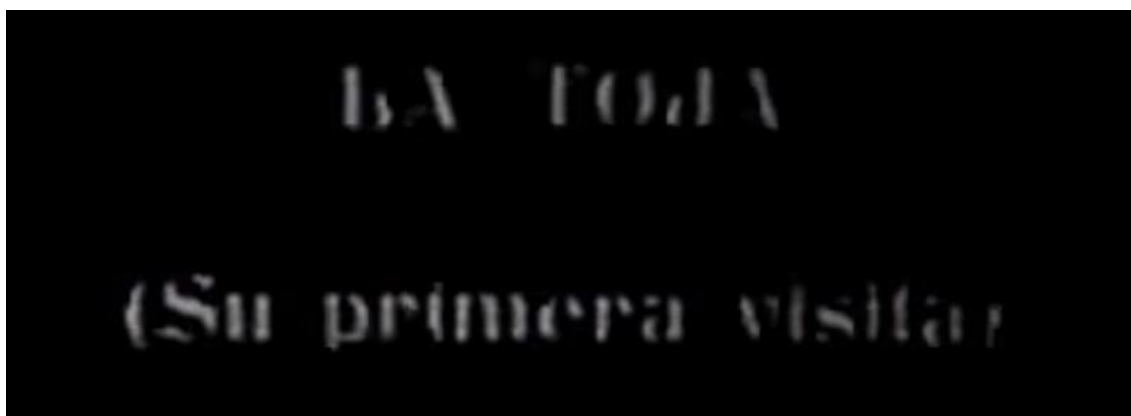

Figura 110. Imaxes iniciais do filme *Miss Ledyia* (1916). Fonte: Gil y Gil (1916).

Tras a Guerra Civil esta dinámica mantense. O imaxinario territorial das Rías Baixas faise iconicamente máis limitado e a urbanidade redúcese moito. Especialmente significativa é a ausencia da cidade de Vigo dos percorridos turísticos das Rías Baixas. Nos principais folletos e libros de promoción turística deste período, non se atopa entre os centos de fotografías analizadas unha soa perspectiva da cidade olívica que a mostre con aspecto urbano (Dirección General de Ordenación del Turismo, 1940, 1976). Concretamente, Álvaro Cunqueiro, na súa obra *Pontevedra Rías Bajas* (1969), desenvolve unha guía turística que percorre a costa das Rías Baixas desde a Toxa á Guarda. Malia o seu detalle, nas 157 páxinas da obra onde describe un gran número de paisaxes e localidades, non fai referencia algunha á cidade de Vigo, de xeito que salta do Morrazo a Caldas de Reis e desta vila directamente a Baiona. No caso de Pontevedra volven reproducirse os mesmos elementos previos á ditadura. Nas súas descrições móstrase unha urbe tradicional e de escaso dinamismo. Mesmo Rocha (1946) titula significativamente do seguinte xeito o seu capítulo dedicado á capital do Lérez: «Pontevedra. A Cidade que dorme».

Na ditadura as vilas medias seguen a ser a ánima da rexión, de xeito que se introducen progresivamente dentro do imaxinario turístico fordista. É de destacar que a costa entre Vigo e Baiona chegará a ser considerada como a “Costa do Sol da Galiza”:

«Uma excursão a Bayona, a pinturesca vila ribeirinha que demarca a entrada da ria e onde a sugestão do passado é ainda poderosa, impõe-se a quem quiser conhecer, *de visu*, um dos mais fermosos trechos do litoral galego (chamar-lhe-ia, sem receio de exagero,

se o nome n'ño fosse privativo duma regi'ño portuguesa, a Costa do Sol da Galiza) e, por certo, o mais formoso da ria de Vigo.» (Rocha, 1946: 36).

Co paso do tempo comezan a aparecer, ou mais ben consolidarse, outros focos turísticos na rexión, caso de Cambados, Portonovo ou Sanxenxo. Nótese que estes enclaves seguen a dinámica preestablecida de vilas medias. Por exemplo, «SANGENJO.- Típico pueblo veraniego, privilegiadamente emplazado, de grato y animado ambiente» (Dirección General de Ordenación del Turismo, 1976: 11).

Figura 111. Fotografía de Sanxenxo (1969). Fonte: Cunqueiro (1976: 43).

As vilas das rías de Muros e Noia e Corcubión son practicamente esquecidas polo turismo no século XX. Durante este século non se representan de forma habitual nin en folletos nin en cartelería turística. Igualmente, os viaxeiros e turistas, agás excepcións, non deixaban mostras do seu paso por elas. Mesmo en viaxes marítimas o autor simplemente obvia o tramo de costa que vai desde Vilagarcía ata A Coruña (Burriel, 1903). Doutra banda, en publicacións turísticas das propias Rías Baixas, estas dúas rías non eran consideradas como parte integrante da rexión e quedan, deste xeito, novamente excluídas. Na figura 112 temos unha mostra dun cartel de Corcubión realizado no 1950 por mor das festas da vila.

Figura 112. Cartel de Corcubión: *Fiestas de Septiembre* (1950). Fonte: López Vázquez et al. (2003: 267).

5.3.4.5. *A praia e o turismo estival*

No século XX as novas modalidades turísticas van influenciar os imaxinarios turísticos das rías. Este proceso está marcado polo novo modelo económico fordista que se acabará de desenvolver plenamente neste século (Villares, 2003: 36-37, Santos, 2011). As praias vanse ir transformando nun lugar de lecer. No caso galego, o epicentro deste novo modelo turístico van ser as Rías Baixas e concretamente as inmediacións de Baiona ou a ría de Arousa. Neste senso, xa cara a finais do XIX, Vilagarcía preséntase como a contorna por antonomasia para o gozo do baño en período estival. As praias xogan un papel fundamental na atracción turística e conteñen esta paisaxe ensoñadora á vez que moderna:

«Añádanse á esto las hermosas playas en que el bañista puede elegir, la abundancia, la variedad y la calidad de los alimentos, los rápidos medios de comunicación con la próxima ciudad de Santiago, de quien Villagarcía viene a ser como un suburbio, y se comprenderá cuán grata, saludable y cómoda puede hacerse trascurrir en esta población una temporada veraniega.» (Rivera e Vázquez, 1883: 290).

«La Ría de Arosa.—[j] escondidas y apacibles playas, islas que el mar besa trémulamente, rocas tapizadas de musgos marinos, pueblos que miran reflejada su belleza en el más sosegado de los mares; este panorama, en fin, de insuperable hermosura, endoselado por un cielo de melancólico azul en que se rasgan los blancos girones de las nubes fugitivas, y en que parece hacerse perceptible algo así como una sonrisa eterna.» (Rivera e Vázquez, 1883: 292).

A praia urbana ou periurbana vai tomando unha posición de gran relevancia turística nas Rías Baixas e en toda a Galiza. As vilas cunha localización e accesibilidade axeitada desenvolveron tanto fluxos turísticos como as súas representacións. Coas rías de Muros e Noia ou Corcubión practicamente inexistentes para os fluxos turísticos, as tres Rías Baixas do sur concentran o auxe do turismo costeiro occidental da Galiza. As vilas medias situadas a unha distancia curta das aglomeracións urbanas promóvense nos círculos turísticos con maior recorrenza e “entusiasmo”. Outro exemplo é a vila de Marín que xera as súas dinámicas ao redor da ría e da cidade de Pontevedra.

«Mucha gente hay veraneando en Marín. Es la hora del baño y los devotos se dirigen en caravana a la playa. Detalle loable. Las señoras no llevan nada á la cabeza. Vense sin

embargo bastantes sombreros, pero son de las bañistas que vienen diariamente de Pontevedra. Como la ciudad está cerca, muchos de sus habitantes prefieren á las incomodidades del alojamiento temporal, caro y molesto, las conveniencias de la casa propia y de la costumbre no interrumpida [j] . Y el chapuzón cumple con absoluto rigor las cláusulas de la higiene. La ola es recia.» (Pérez Nieva, 1900: 76).

Na pintura tamén se atopan obras de finais do século XIX e principios do XX que plasman no lenzo os novos gustos e tendencias da sociedade da época. Así, Serafín Avendaño móstranos unha escena da praia de Bouzas (no actual Vigo), onde unha familia goza dun día de verán (figura 78). Xa no século XX Lloréns tamén explora esta temática paisaxística nalgunha das súas obras. Na figura 113 presentamos un cadro deste autor titulado co suxerinte nome de *La hora del baño* o que demostra a intencionalidade do autor de plasmar o lecer destas contornas litorais. É de destacar que a presenza da ría é inequívoca, tanto en representacións pictóricas como fotográficas ou literarias. A ría vai estar asociada a este tipo de tempo de ocio.

Figura 113. Francisco Lloréns (1922): Cadro *A hora do Baño*. Fonte: López Vázquez et al. (2003: 249).

Conforme se desenvolve o século, os mecanismos de promoción do turismo varían. Este vólvese paulatinamente máis accesible a todos os estratos da poboación. Os medios de comunicación de masas convértense nos principais incitadores de novos fluxos e dinámicas. Na figura 114, extraída dunha postal da década de 1950, móstrase como o turismo de sol e praia difúndese a diferentes capas da sociedade. Se ben non representa as Rías Baixas, é mostra desta tendencia social na Galiza. Igualmente, a presenza da ría permanece.

Figura 114. Veraneantes na praia de Santa Cristina recollidos nunha postal (1950-1959). Fonte: Biblioteca de Galicia.

Na segunda metade do século XX, a fotografía, os folletos e a televisión collen o relevo e inflúen en case todas as capas da poboación. As Rías Baixas xa son tratadas como unha rexión da Galiza con personalidade propia. Malia isto, se ben os mecanismos cambian, a mensaxe e os códigos permanecen. No seguinte texto, extraído da transcripción do primeiro documental realizado polo Estado sobre as Rías Baixas, podemos apreciar a recorrencia deste tipo de mensaxes. Os códigos son expresados en base a unha paisaxe socio-territorial idealizada. O máis relevante da descrición das Rías Baixas que se presenta neste documental é a contraposición destas co resto da costa galega. A definición destas rías exprésase en base á oposición dos seus caracteres

mediterráneos fronte ao suposto escurantismo do norte galego. Desde a nosa perspectiva, é esta oposición a principal ferramenta usada para xerar identidade propia para as Rías Baixas. Mentres o narrador detalla as súas virtudes, amósase unha paisaxe coas Illas Cíes de fondo nun atardecer soleado e cun mar en calma (figura 115). A paisaxe mostrada non fai máis que afondar nos valores da descrición.

«Estos trabajos se realizan entre los límites y en el marco de un paisaje de sin igual belleza: las Rías Bajas. Aquí cambian el cielo, la tierra y el panorama. Es una zona riente y alegre que tierra adentro lleva como la vida del mar la bonanza del clima y la alegría a los espíritus. Por ella penetra el genio humorístico y un tanto burlón de la Galicia meridional en contraste con el norte, donde se mecen y acunan la nostalgia y la morriña.» (NO-DO, 1951).

Figura 115. Fotograma extraído do documental *Galicia y sus gentes ayer y hoy de las tierras meigas* (1951). Fonte: NO-DO.

5.3.4.6. *Tradicionalismo cristián e agrarismo*

Por último, dado que as Rías Baixas se enmarcan dentro do simbolismo aplicado ao conxunto do territorio galego, a súa representación turística dificilmente podería fuxir daqueles estereotipos aplicados a el. Hórreos, cruceiros e imaxes de labouras agrarias

foron e seguen sendo outro dos principais elementos das imaxes da Galiza (Paül, 2019) e das Rías Baixas. Previamente á ditadura, este tipo de elementos xa eran amplamente utilizados (por exemplo, no cartel de *Rías de ensueño* cun canastro en segundo plano). A ditadura, como parte da propia estrutura ideolóxica do réxime, vai acentuar a presenza de elementos relixiosos (Lois e López Silvestre, 2007). Esta intencionalidade tamén ten o seu reflexo no noso marco de estudo. As tranquilas Rías Baixas soen ir unidas a labours agrarias e mariñeiras (figura 116), acontecementos relixiosos, cruceiros (figuras 117 e 118) e arquitectura cristiá.

Como elemento diferenciador, destaca unha determinada composición moi recorrente que interrelaciona as rías cos canastros. Así, nas figuras 119, 120, 121, 122 e 123 obsérvase unha mesma composición iconográfica en diferentes lugares e anos do século XX. En primeiro plano aparecen un ou varios canastros e como telón de fondo destaca unha ría calma nun día soleado. Este encadre constitúe outra das composicións máis comúns das Rías Baixas en todo o século XX.

Figura 116. Paisaxe rural nun folleto promocional das Rías Baixas. Fonte: Dirección General de Turismo (1940: 3).

Figura 117. Elemento relixioso no folleto *Costas de España* (1976). Fonte: Dirección General de Ordenación del Turismo (1976:1).

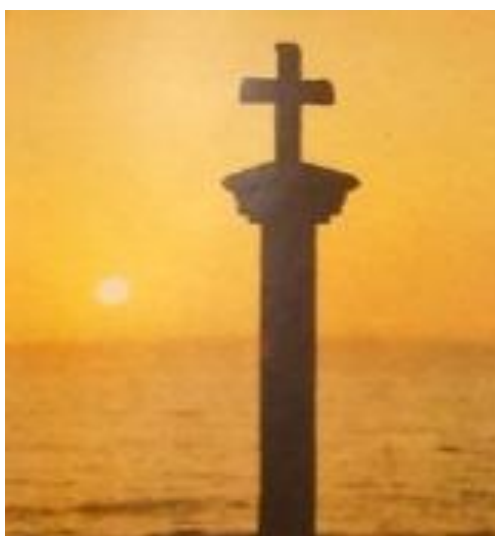

Figura 118. Cruceiro no folleto *Costas de España* (1976). Fonte: Dirección General de Ordenación del Turismo (1976: 2).

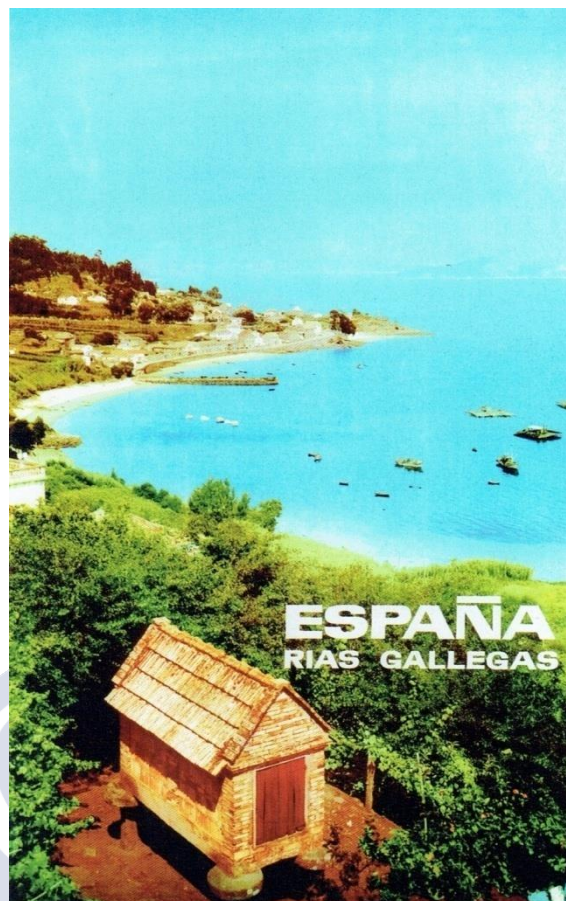

Figura 119. Cartel turístico da Galiza do Instituto de Estudios Turísticos (1964). Fonte: Santos (2005: 131).

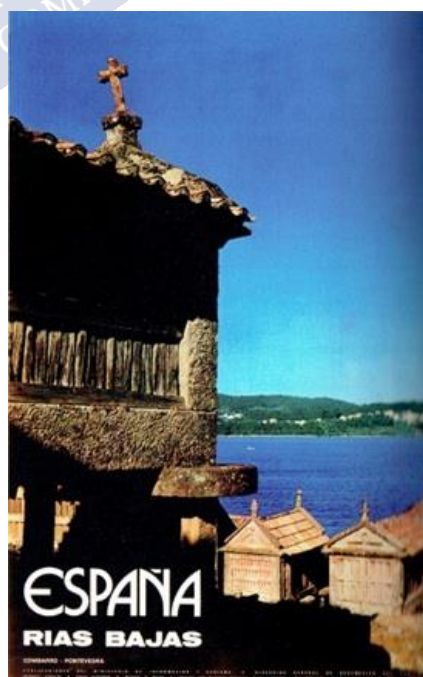

Figura 120. Cartel turístico da Galiza do Instituto de Estudios Turísticos (1974). Fonte: Santos (2005: 146).

Figura 121. Teodoro Delgado (1941): Cartel turístico da Galiza de Teodoro Delgado (1941). Fonte: Santos (2005: 120).

Figura 122. Canastros no folleto *Costas de España* (1976).
Fonte: Dirección General de Ordenación del Turismo (1976: 14).

Figura 123. Canastro nun folleto promocional das Rías Baixas. Fonte: Dirección General de Turismo (1940: 9).

6. CONCLUSIONS

The processes of constructing and mutating meanings and values of our concepts have been very diverse. Equally, the actors involved have varied over the centuries. With these changes, the intentions or needs of those authors and institutions that influenced the current understanding of the estuary and the Rías Baixas also differed. This diversity made it necessary to analyze a large number of sources of information and a specific methodology. The analysis of ancient cartography, articles, paintings, tourist posters and even audiovisual media has made it possible to draw an effective timeline in this process. A constant mutation of geographical concepts has been demonstrated based on social, cultural and intellectual criteria. In some cases, the milestone that explains the historical significance of a concept is a fortuitous question. At other times, they are understood as mere academic needs of a particular reference author. Be that as it may, geographic-cultural research has drawn up the process of setting up the current Rías Baixas.

A holistic interpretation made it possible to understand how the estuaries in general, and the Lower Rias in particular, acquired their own significance. The estuaries were one of the first elements of the Galician coast to achieve a differentiated landscape or proto-landscape value. The romantic movements of the nineteenth century in Galicia have deepened the territorial adjective of this concept with centuries of history. Based on this imaginative capital, the main tourist and landscape images of the Rías Baixas have been constructed, reconstructed and deformed. Tourism has been developed by using the landscape of the Rías Baixas as an essential element for its promotion. Likewise, the prevailing ideological influences at each historical moment have altered their associated values.

The core of the concepts of Ría and Rías Baixas is established at very different historical moments. On the one hand, the origin of the term Ría can be traced back to the 14th or 15th century. On the other hand, we find the first appearance of the Rías Baixas (named as Rías de Abajo) in the middle of the 19th century. On the contrary, these two concepts have a clear relationship. The evolution of the meaning of the estuary understood as estuary, harbor or sea arm has influenced the history of the Rías Baixas. First, because it is the element that gives it differentiation and significance with

respect to other coastal areas. Second, by allowing the transition of the Rías Baixas from a cluster of estuaries to a coastal portion.

Along with their meaning, their delineation has also varied. The definition of the estuary as a port limited this concept to a very specific activity and space. Likewise, the linkage of this concept with the fluvio-tidal dynamics established a greater connection with the river channels than with the sea itself. As the centuries developed, the "borders" of the estuaries were modified to adapt to the fluctuation of their meanings. This was not a time-consuming process. For most of the centuries we can find references to the estuary with different meanings within the same period. Some of these definitions have been imposed until almost completely overlapping with the previous definitions.

On the other hand, we have also been able to see how the subjective and imaginative links of these concepts are very old. During the illustrated period, Galician and Spanish authors attributed a sentimental background to the surroundings of the Rías Baixas. Authors from the pre-landscape period in Galicia showed the deepest feelings of territorial admiration in the estuaries. In this sense, it cannot be forgotten that the first application of the word landscape to Galicia referred to one of the Rías Baixas. With this precedent, the development of the Galician romantic landscape has shaped a differentiated meaning of landscape for the estuaries. This meaning will be acquired and reformed by the concept Rías Baixas in the 19th century and especially in the 20th century. Therefore, the research hypothesis is proven by showing how the social and cultural evolution of the estuary served as a basis for the development of the Rías Baixas as a differentiated geographical area in the 19th and 20th centuries. The historical process of developing the Ría concept has had a profound influence on the early stages of the formation of the Rías Baixas. These are the result of a constant process of social and intellectual creation and reformulation. The Rías Baixas are a cultural product influenced by identitarian, ideological, intellectual, cultural and economic interests. Its transformation during the 19th and 20th century affected both the content and the continent. The territory or estuaries included therein have varied over time.

The process that marked a turning point in its territorial evolution is the transformation of the Rías Baixas from a cluster of estuaries to a particular coastal section. This issue remains unresolved in the academic and institutional areas, and still is a line of analysis

to be explored in future research. Instead, it allowed for a pre-existing geomorphological element to give meaning to a stretch of coastal Galiza. Most of the boundaries until the first quarter of the twentieth century defined the Rías Baixas as the union of the Rías de Vigo, Pontevedra and Arousa. This boundary is not watertight and has undergone various modifications depending on the needs or criteria of each author. This process eventually changed with the intervention of the geographical professionals of the twentieth century, most notably with the coastal and inland regionalization of Otero Pedrayo (1926a, 1926b). This author uses some pre-existing terminologies to develop his coastal regionalization. This system forces to adapt these terminologies to set up complete territorial sections that cover the whole country.

The first conclusion drawn from this process is the low weight of geomorphology behind the boundary of the Rías Baixas. The geomorphological explanations used to delimit the Rías Baixas during the 19th and 20th centuries are limited. The geomorphological justification of the limits of the Rías Baixas is subsequent to its consolidation. Otero Pedrayo's intention to delimit the Rías Baixas from A Guarda to Fisterra is not geomorphological. The previous delimitations dealt with a cluster of commonly grouped estuaries, not a coastal section as a whole. Therefore, we cannot extrapolate common geomorphological features for this coastal stretch. The Rías Baixas are born as a cluster of estuaries and not as a coastal stretch. Its transformation into a section of the coast is developed in the twentieth century in a process of selection and reformulation of previous geographical terminologies of Galiza. In short, the territory included in the Rías Baixas is the result of a constant process of social and intellectual re-elaboration rather than a structured scientific and geomorphological evolution.

The Rías Baixas have been transformed into an academic concept by intellectuals from various fields including geography, geomorphology, hydrography and geology. Based on an initial concept of common use, geographical theories were developed to justify the coastal divisions of Galicia. The differentiation and delimitation of the Rías Baixas has been a key element in this process. The boundaries of the Rías Baixas were multiple and varied during the twentieth century. They were modified in relation to either the academic needs of the author or by arbitrary criteria. Otero Pedrayo had the greatest responsibility in transforming a concept of common and colloquial use into a geographic region recognized by the scientific community, institutions and society. This

recognition allowed the institutionalization of the Rías Baixas in the second half of the 20th century.

A remarkable idea obtained from this study is that the delimitation proposed by the Ministry of Information and Tourism in 1964 was not the most defended by academics to that date. On the contrary many current academics follow this delimitation (Gutiérrez Elorza, 1994: 441; Díez González, 1996: 240). The paradox that we encounter is that an institutional decision has potentially influenced the academic definition. On the other hand, the Rías Baixas, from the strictly institutional point of view, have an assimilation with the provincial boundaries and generally differ from the academic world. For this reason, we can say that the Rías Baixas is a 'living' region that is still in the process of transformation. Due to work and research related constraints this study covers the evolution of the Rías up to the beginning of the democratic period. We acknowledge that there is scope for further work to be carried out in the future within this research area.

We have been able to demonstrate how the process of construction and territorial delimitation of the Rías Baixas was parallel to the acquisition of its own imagination. This process unfolded in the context of effervescence of romantic movements that greatly influenced their meanings and identity. The territorial ideologies that were struggling in the region tried to establish a differentiated landscape and territorial imaginary. The iconography selected for the Rías Baixas has been established in relation to a pre-established ideological framework. Opposing Otero Pedrayo's views of a markedly wintry and untamed coastal landscape, other authors show an exacerbation of stereotypical femininity in a summer landscape.

In this sense, it is worth highlighting the importance of the gender perspective. Since the beginning of imaginary creation in the Rías Baixas an connection has been made to "feminine values". This involved both selection and simplification. On the one hand, the selection of the values associated with the figure of the woman as opposed to the "masculine values". On the other hand, the simplification of the woman's own figure and its meaning. These focused on the woman as an element of calmness and sweetness. These elements resonate with the prevailing social and ideological contexts of Galiza. The Rías Baixas and their iconography must be understood within a system of opposing identities that define themselves by both affinity and opposition. In this sense, gender

issues expressed through landscape and tourism were articulated within a system of territorial imaginaries that tended toward standardization, stereotype and prejudice.

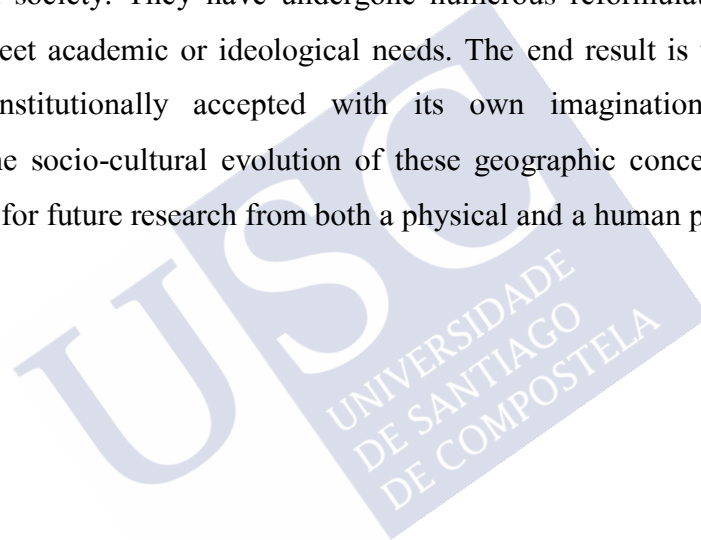
Regarding the general idea of the landscape of the Rías Baixas, it is concluded that a specific and differentiated view for other singular elements of the Galician coast is not defined in Galician identity. The iconographic elements used in the Rías Baixas are also present in the representations of other areas of the Galician coast. Indeed, the Atlantic ocean, the rough seas and the rocky coasts are very central in the representations of the Rías Baixas during the 19th and 20th centuries. What is noticed is the increased use of certain icons in the Rías Baixas. For example, pine forest images are overrepresented in this territory. This element is strongly associated with the presence of the rias in the same pictorial and literary representations. However, the pine forests represent a landscape that is consistent with other elements of Galician coastal landscaping: the rough seas, the mist, the Atlantic identity, among others.

These iconographic elements have become the key visual elements of tourism. The tourist promotion of the Rías Baixas added very few, less novel new elements. Instead, it transforms and modifies a preset meaning by adapting it to the needs of the sector and to the ideological requirements of the prevailing social force. The estuaries do not disappear but are represented as glaucous and sunny. Nor are the pine groves that, in the tourist promotion, conceal sunny estuaries and beaches. Based on these elements, the most prominent process developed by tourism in the image of the Rías Baixas is stereotyping. It resulted in the continuous reduction (and therefore repetition) of iconographic elements. This can be seen in nearly all of the territorial promotional elements analyzed corresponding to the 19th century and especially to the 20th century. These elements are joined by religious components, feminization of the landscape and colonial iconographic elements. In the case of tourism there is a differentiated image for the Rías Baixas in the whole of Galiza.

From a territorial and geographical point of view, it is worth highlighting the representation of the Rías Baixas in the whole of Galicia. In less than a century, this region has established itself as one of the most represented postcards in Galicia. It has been recognized in the same light as cities such as A Coruña or Santiago de Compostela. In addition, there is no homogeneity in the territory of the Rías Baixas. This has led to macrocephaly in certain medium-sized coastal towns. To summarize, the

Rías Baixas as a territorial concept imagined by tourism can be defined as coastal, calm, summery, feminine and not represented by big cities but by small and medium-sized towns instead. The Rías Baixas have gradually become one of Galiza's favorite destinations. This evolution is understood by its alignment with the new tourist dynamics of sun and beach that began to prevail in the same period.

The Rías Baixas are heirs to a historical process that had been redefining the geographical concepts of the coast of Galiza. In this process, continents and content evolved hand in hand. As limits and boundaries were established, their meanings, landscape and tourist values changed. What we study today as geomorphologically and hydrographically justified elements were originally created from concepts of everyday use for Galician society. They have undergone numerous reformulations to reinvent themselves to meet academic or ideological needs. The end result is the creation of a social entity, institutionally accepted with its own imagination. In summary, understanding the socio-cultural evolution of these geographic concepts allows for a solid foundation for future research from both a physical and a human perspective.

BIBLIOGRAFÍA

- A Voz do País. Semanario rexionalista (8), (26 de Maio de 1912) pp. 3.
- Abizanda, J. «El Correo gallego: diario político de la mañana», (12 de setembro de 1880), pp 11-14.
- Alonso Ramos, N. (2016): Galicia en NO-DO: Comunicación, cultura y sociedad, A Coruña, Vía Lactea.
- Alonso, X. L.; Cabada, A.; Crespo, A. e Acuña, E. (1991): O mar da memoria, Santiago de Compostela, Consellería de Pesca, Marisqueo e Acuicultura.
- Álvarez Junco, J. (2019): A las barricadas: Cultura, identidad y movilización política, Madrid, Ediciones Complutense.
- Álvarez Sellers, M. (1992): «Las cantigas de Martin Codax y su significación en la lírica galaico-portuguesa», Quadrant, 9, pp. 5-18.
- Anderson, B. (1993): Comunidades Imaginadas, Reflexiones sobre el origen y difusión del nacionalismo, México, Fondo de Cultura Económica.
- Anderson, R. (1939): Gallegan provinces of Spain. Pontevedra and La Coruña, New York, Order of the Trustees.
- Añón, F. (1878): «Poesía en galego», in Bel Ortega, F. (1985): Vida e obra de Francisco Añón, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela.
- Antillón, I. (1815): Elementos de la geografía astronómica, natural y política de España y Portugal, Valencia, Imprenta de Estevan.
- Antonio, M. (1922 [ed., Cebreiro, A. 2011]): ¡Máis alá!, Rianxo, Concello de Rianxo.
- Arrivas i Soria, J. e De Velasco, J. (1792): Encyclopedia metódica, geografía moderna, Madrid, Imprenta de Sancha.
- Avendaño, J. (1846): Manual completo de instrucción primaria, elemental y superior, Madrid, José Gonzalez y Compañía.
- Axeitos, X. (1993): A poética de Manuel Antonio, Pontevedra, Edicións do Cumio .
- Barreiro Fernández, X. M. (1981): «Os primeiros liberais», Grial, 74, pp. 425-440.
- Barreiro, L. (1884): Muestras sin valor. Pasatiempos literarios, A Coruña, Tip. de La Voz de Galicia.
- Barreiro, L. (1923): Escumas e brétemas. Versos gallegos, Santiago de Compostela, Tip. El Eco de Santiago.
- Bell, A. (1922 [ed. 2005]): Spanish Galicia, London, John Lane The Bodley Head.

Beramendi, J. (2007): De provincia a nación: historia do galeguismo político, Vigo, Xerais.

Berger P. L. e Luckmann, T. (1974): La realtà come costruzione sociale, Bolonia, Il Mulino, 1974.

Berque, A. (2009a): El pensamiento paisajero, Madrid, Biblioteca Nueva.

Berque, A. (2009b): «A paisaxe como institución da realidade», in Díaz Fierros, F. e López Silvestre, F. (coord.), Olladas Críticas Sobre a Paisaxe, Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela, pp. 21-39.

Bertrand, G. (2000): «Le paysage et la géographie: un nouveau rendez-vous», Trballs de la societat catalana de geografia, 15 (50), pp. 57-68.

Bertrand, G. (2004): «Paisagem e geografia física global. Esboço metodológico», RA'E GA, 8, pp. 141-152.

Borrow, G. (1837 [ed. 2015]): Geoge Borrow. Viaxe por Galicia, Vigo, Xerais.

Bourdieu, P. (1999): «El espacio para los puntos de vista», Santiago de Chile, Revista Propositiones, 29, pp. 2-14.

Bouza, F. (2009): «Dar Galicia y el gallego a la imprenta. As Galegadas y la História de Galicia de Lobariñas Feijoo, la verdadera descripción de Ojea y algunas iniciativas historiográficas de la primera mitad del siglo XVII», Obradorio de Historia Moderna, 18, pp. 9-44.

Brea, M. (1996): Lírica profana galego-portuguesa. Corpus completo das cantigas medievals, con estudio biográfico, análise retórica e bibliográfica específica. 2º vol., Santiago de Compostela, Centro de Investigacións Lingüísticas e Literarias "Ramón Piñeiro".

Brea, M. (Coord.) (1998): Cantigas do mar de Vigo: edición crítica das cantigas de Meendinho, Johan de Cangas e Martin Codax, Santiago de Compostela, Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, Consellería de Educación e Ordenación Universitaria Dirección Xeral de Política Lingüística.

Burgueño, J. (2011): La invención de las provincias, Madrid, Los Libros de la Catarata.

Burriel Alberola, F. (1903): Viajes marítimos. Las costas de España y Portugal, Zaragoza, Tipografía de Emilio Casañal.

Cabanillas, R. (1921): Vento mareiro, Madrid, Galatea.

Cabanillas, R. (1926): Na Noite Estrelecida; A espada Escalibor; O Cabaleiro do Sant Grial; O Sono do Rei Artur / Sagas de R. Cabanillas. Dibuxos de Castelao, Mondariz, Edic. Lar.

- Candamo, V. (1880): «O demo das Rías Baixas» in *El Herald Gallego*, (10-25/1/1880), pp. 1-8.
- Canitrot, P. (1910): *Rías de ensueño*, Madrid, Librería de los Sucesores de Hernando.
- Capel, H. (1982): *Geografía y matemáticas en la España del Siglo XVIII*, Barcelona, Oikos-tau Ediciones.
- Carballo Calero, R. (1981): *Historia da literatura galega contemporánea 1808-1936*, Vigo, Galaxia.
- Carle, W. (1949): «Las Rías Bajas Gallegas», *Estudios Geográficos*, 35, pp. 353-330.
- Carreras Candi, C. (1936 [ed. 1980]): *Geografía general del Reino de Galicia*, A Coruña, Ediciones Gallegas.
- Castelao, D. (1919): *Arte e galeguismo: conferencia dada por Alfonso R. Castelao na exposición de Imeldo Corral na Cruña o 25 d'outono do 1919*, A Coruña, Tip. de El Noroeste.
- Castells, M. (1974): *La cuestión urbana*. Ciudad de México, Siglo XXI.
- Castells, M. (2003): *La era de la información. El poder de la identidad*, Madrid, Alianza Editorial.
- Castroviejo, X. (1953): *Rías Bajas de Galicia*, Barcelona, Noguer.
- Catalone, R., di Benetto C. A., Hakam, A. e Bojanic, D. (1989): «Multiple multinational tourism positioning using correspondence analysis», *Journal of tourism research*, 28(2), pp. 25-32.
- Chon, K. (1992): «The role of destination image in tourism: an extension», *The tourist review*, 47(1), pp. 2-8.
- Copeta, C. (2009): «La identidad. Nueva categoría descriptiva del territorio y del paisaje» in Copeta, C. e Lois, R. (eds.), *Geografía, Paisaje e identidad*, Madrid, Biblioteca Nueva, pp. 17-42.
- Cornide y Saavedra J. (1790): *Las Casiterides ó Islas del Estañó, restituidas a los mares de Galicia*, disertación crítica, Madrid, Imprenta de Don Diego Benito Cano.
- Cornide y Saavedra, J. (1774): *Memoria sobre la pesca de sardina en las costas de Galicia*, Madrid, D. Joachin Ibarra.
- Cornide y Saavedra, J. (1788): *Ensayo de una historia de los peces y otras producciones marinas de la costa de Galicia*, arreglado as sistema del caballero Cárlos Linneo, Madrid, Oficina de Benito Cano.
- Cornide y Saavedra, J. (1803 [ed. 1983]): *Ensayo de una descripción física de España*, Barcelona, Universidad de Barcelona.

Correa Calderón, E. (1925): El arte racial de Suárez Couto: con dos dibujos y dieciséis reproducciones de sus obras, Galicia, Ronsel.

Correira de Andrade, M. (1996): «Territorialidades, desterritorialidades, novas territorialidades: os límites do poder nacional, e do poder local» in Santos, M., Aparecida de Souza, M.A. e Silvera, M. L., (org.), Territorio, Globalizaçy e fragmentaçy, Szyo Paulo, Editora Hucitec, PP. 213-220.

Correia, Á. (1999): «Do Refrao de Meendinho. À escrita dos refraes nos cancioneiros» in Xunta de Galicia (ed), Actas dos congresos: Galicia nos tempos do 98 e O mar das Cantigas, Santiago de Compostela, pp. 263-286.

Cosgrove, D. e Stephen D. (1988): The iconography of landscape, Cambridge University Press, Cambridge.

Costa, J. (1992): Imagen pública. Una ingeniería social, Fundesco, Madrid.

Costa, J. (2004): La imagen de marca. Un fenómeno social, Paidós, Barcelona.

Cropton, J., Fakeye, P. e Lue (1992): «Positioning: the example of lower Rio Grande valley in the winter long stay destination market», Journal of travel research, 31(2), pp. 20-26.

Cunqueiro, A. (1969 [ed. 1985]): Pontevedra. Rías Bajas, León, Everest.

Dantín Cereceda, J. (1912): Resumen fisiográfico de la Península Ibérica, Madrid, s.n.

Dantín Cereceda, J. (1925): Distribución geográfica de la población en Galicia, Madrid, Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas Centro de Estudios Históricos.

Dantín Cereceda, J. (1942): Regiones naturales de España, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas Instituto Juan Sebastián Elcano.

Darby, W. (2000): Landscape and identity. Geographies of nation and class in England, New York, Oxford International Publishers.

Dato Muruais, F. (1891): Follatos, Ourense, Imp. de A. Otero.

De Antillon, I. (1808): Elementos de la geografía astronómica, natural y política de España y Portugal, Madrid, Imprenta de Fuentenebro y Compañía.

De Castro, R. (1863): Cantares gallegos, Vigo, J. Campañel.

De Castro, R. (1880): Follas novas, A Habana, La Propaganda Literaria.

De la Iglesia, A. (1853 [ed. Saurín M. R. 2005]): Poesías, A Coruña, Real Academia Galega.

De Molina, B. (1675): Descripción del Reyno de Galicia, y de las cosas notables del, con las armas y blasones de los Linages de Galicia, de donde proceden señaladas Casas en Castilla, Madrid, Roque Rico de Miranda.

De Paula Mellado, F. (1850): Recuerdos de un viaje por Galicia en 1850, Madrid, Establecimiento Tipografico de Mellado.

De Paula Mellado, F. (1852): Guía del Viagero en España, Madrid, Establecimiento Tipográfico de Mellado.

Debarbieux, B. (2004): «The symbolic order of objects and the frame of geographical action: An analysis of the modes and the effects of categorisation of the geographical world as applied to the mountains in the West», *Geojournal*, 60, pp. 397-405.

DeBlij, H. e Murphy, A. (1999): *Human geography. Culture, Society and Space*, New York , Jhon Wiley and Sons.

Della Porta, D. e Diani, M. (2011): *Los movimientos sociales*, Madrid, Universidad Complutense de Madrid.

Dellaert, B., Ettema, D. e Lindh, C. (1998): «Multi-faceted tourist travel decisions: a constraint-based conceptual framework to describe tourists' sequential choices of travel components», *Tourism Management*, 19(4), pp. 313-320.

Diamantino Tojal, M. (2014): «A importancia dos folhetos e brochuras na construción da imaxe de un destino turístico. Estudo comparativo de três casos: Vilar de Conde, Póvoa de Varzim e Esposende», *Pasos* 12(2), pp. 369-382.

Díaz Fierros, F. e López Silvestre, F. (coord.) (2009): *Olladas Críticas Sobre a Paisaxe*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega.

Díez González, J. (1996): *Las costas. Guía Física de España*, Madrid, Alianza Editorial.

Dirección General de Navegación y Pesca Marítima (ed.) (1915): *Derrotero de las costas de España y Portugal desde el Cabo de Trafalgar hasta el puerto de La Coruña*, Madrid.

Dirección General de Turismo (1940): *Rías Bajas*, Publicaciones de la Dirección General del Turismo.

Dirección General de Turismo (1976): *Costas de España. Rías Bajas*, Madrid, Publicaciones del Ministerio de Información y Turismo.

Domingues, C. (2009): «Paisaxe e identidade no discurso galeguista», in Díaz Fierros, F. e López Silvestre, F. (coord.), *Olladas críticas sobre a paisaxe*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, pp. 188-205.

Douence, H. (2010): «La patrimonialización des paysages viticoles: l'exemple des vignobles du Sud-ouest de la France», in Ortega Cantero, N., García Álvarez, J. e

Molla, M. (coord.), *Lenguajes y visiones del paisaje y del territorio*, Madrid, Universidad Autónoma: Universidad Carlos III: Asociación de Geógrafos Españoles, pp. 235-246.

Echeverría, L. (1932): *Geografía de España*, Barcelona, Editorial Labor.

Echtner, C. e Ritchie, J. (1991): «The meaning and measurement of destination image», *The Journal of tourism studies*, 14(1), pp. 2-12.

Epstein, A. (1973): *Ethos and identity: Three studies in ethnicity*, Londres, Tavistock.

Escudero, G. (2005): «O valor da imaxe: un determinante para os destinos turísticos», in Santos Solla, X. (coord.), *Galicie en cartel: A imaxe de Galicia na cartelería turística*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, pp. 63-78.

Estevanez, J. (1979): «Consideraciones sobre la geografía de la percepción», *Revista Paralelo*, 37(3), pp. 5-22.

Evans, G. e Prego, R. (2003): «Rias, estuaries and incised valleys: Is a ria an estuary?» *Marine Geology*, 196, 3-4, pp. 171-175.

Fakelle, P. e Cropton, J. (1991): «Image differences between prospective, first-time and repeat visitors to the lower Rio Grande Valley», *Journal of travel research*, 30(2), pp. 10-16.

Fandiño Martínez, X. M. (dir.) (1993): *Diccionario galego de xeografía*, Santiago de Compostela, Dirección Xeral de Política Lingüística.

Farinelli, F. (2007): *Cartografías, confines, delirios: Las mitologías del viaje*, *Revista Occidente*, 314-315.

Fernández Carrera, X. (1998): *Costa da Morte: Guía turística-cultural*, A Coruña, Asociación Neria.

Fernández de Rota (2009): «Dinámicas morais e simbólicas da construción da paisaxe», in Díaz Fierros, F. e López Silvestre, F. (coord.), *Olladas críticas sobre a paisaxe*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, pp. 74-92.

Fernández Rei, F. (2001): «O Mar na literatura galega: ondas, ventos, illas, ribeiras e vagallóns» in Pérez Alberti, A. (coord.), *O Feito Diferencial Galego. IV. As Paisaxes de Galicia*, Santiago de Compostela, Museo do Pobo Galego, vol. I, pp. 219-260.

Fernández del Riego, F. (2001): «Paisaxe e literatura» in Pérez Alberti, A. (coord.), *O Feito Diferencial Galego. IV. As Paisaxes de Galicia*, Santiago de Compostela, Museo do Pobo Galego, vol. I, pp. 208-218.

Ferras, C., Macía, C., García, Y. e García, P. (2001): «El territorio como mercancía. Fundamentos teóricos y metodológicos del marketing territorial», *Revista de desenvolvemento económico*, 3(5), pp. 68-79.

NO-DO: Noticiarios y Documentales Cinematográficos (1949): Noticiario 19 Septiembre 1949, Madrid, Filmoteca Española <http://www.rtve.es/filmoteca/no-do/not-350/1468152/>

NO-DO: Noticiarios y Documentales Cinematográficos (1951): «Galicia y sus gentes ayer y hoy de las tierras meigas», in Documentales B/N. 1 Xaneiro 1951, Filmoteca Española, <http://www.rtve.es/alacarta/videos/documentales-b-n/galicia-gentes-ayer-hoy-tierras-meigas/2845926/>

NO-DO: Noticiarios y Documentales Cinematográficos (1970): Noticiario 21 Septiembre 1970, Madrid, Filmoteca Española <http://www.rtve.es/filmoteca/no-do/not-350/1468152/>

Florez, H. (1787): España Sagrada. Theatro geographico-historico de La Iglesia de España, Madrid, Oficina de Pedro Marín. vol. XV.

Folgar de la Calle, J. (1986): «O cine galego dos anos dez: Castelao, un actor ocasional» in Beramendi, J., Villares, R., Actas Congreso Castelao, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, pp. 555-563.

Foronda Robles, C. (1999): «El paisaje, denominación de origen turístico» in Asociación de Geógrafos Españoles, Actas del XVI Congreso de Geógrafos Españoles. El territorio y su imagen, Málaga, Departamento de Geografía de la Universidad de Málaga, pp. 461-469

Foucault, M. (1976): Questions à Michel Foucault géographie, Hérodote, 3(1), pp. 71-85.

Fraguas, A. (1953): Geografía de Galicia, Santiago de Compostela, Porto y Cía.

Freixedo, X. (1999): «Sobre o refrán da cantiga de Meendinho. Análise das varias hipóteses de lectura» in Xunta de Galicia (ed), Actas dos congresos: Galicia nos tempos do 98 e O mar das Cantigas, Santiago de Compostela, pp. 1-14.

Frolova, M. (2006): Les paysages du Caucase. Invention d'une montagne, Paris, Comité des travaux historiques et scientifiques.

Furnham, A. e Plumridge, H. (1986): «Stereotypes», in Harré, R. (eds.) Dictionary of personality and social psychology, Cambridge, The MIT press.

Furriol, E. (2010): «Economia de la identitat: diferenciació i marca de país», Paradigmes, 3(5), pp. 250-251.

García Álvarez, J. (2001): Territorio y nacionalismo. La construcción geográfica de la identidad gallega, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia.

- García Álvarez, J. (2006): «Geografía regional», in Hiernaux, D. e Lindón, A. (coord.) Tratado de geografía humana, Iztapalapa, Anthropos, pp. 25-70.
- García Álvarez, J. (2009): «Paisaxe e sentido de lugar no mundo contemporáneo», in Díaz Fierros, F. e López Silvestre, F. (coord.) Olladas críticas sobre a paisaxe, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, pp. 230-241.
- García Álvarez, J. e Trillo Santamaría, J. (2013): «Between regional spaces and Spaces of regionalism: Cross-border region building in the spanish "state of autonomies"», Regional Studies, 47(1), pp. 104-115.
- García Hermida, A. (1920 [ed. García Mato X. L. 1973]): Charetas, Vigo, Galaxia.
- García Sabell, D. (1998): Cantigas do mar: homenaxe a Joan de Cangas, Mendinho e Martín Codax, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa.
- Garritiz, A. (2016): País, paisaje, dos invenciones del siglo XIX mexicano, México D.F, Universidad Nacional de México.
- Gartner, W. (1986): «Temporal influence of image change», Annals of tourism research 13(4), pp. 635-644.
- Garza, L. P. (1999): «O mar de Mendinho (propostas de San Simón)» in Xunta de Galicia (ed), Actas dos congresos: Galicia nos tempos do 98 e O mar das Cantigas, Santiago de Compostela, Dirección Xeral de Promoción Cultural, pp. 63-71.
- Gellner, E. (1988): Naciones y nacionalismo, Alianza Editorial, Madrid.
- Gibson, J. (1966): The senses considered as perceptual systems, Boston, Houghton Mifflin.
- Gil y Casares, M. (1913): El clima de las costas gallegas como recurso terapéutico y especialmente el de La Toja, Bilbao, Lit. y Enc. de Eléxpuru Hermanos.
- Gold, J.R. (1980): An introduction to Behavioural Geography, Oxford, Oxford University Press.
- Gómez Mendoza, J. (1989): «Actualidad de la geografía regional», Eria, (19-20), pp. 101-113.
- Gómez Mendoza, J., Lois, R. C. e Nel-lo, O. (coord.) (2013): Repensar el estado. Crisis económica, conflictos territoriales e identidades políticas en España, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela.
- Gómez Viñas, X. (2015): Do amateur ao militante: implicacións políticas e estéticas do cinema en formato non profesional na Galiza dos anos 70: Tese de doutoramento, Santiago de Compostela.

- Gómez de Arteneche, J. (1880): Geografía historico-militar de España y Portugal, Madrid, Imprenta y Estereotipia de Aribau y C.^a.
- González Cañaveras, J. (1793): Método para aprender por principios la geopgrafía, Madrid, Oficina de Cano.
- González López, E. (1976): «El paso por Galicia de dos futuros Presidentes de los Estados Unidos: John Adams y su Hijo John Quincy Adams», Instituto "José Cornide" de Estudios Coruñeses, pp. 101-168.
- Graña, B. (1966): Profecía do mar, Vigo, Galaxia.
- Graña, B. (1995): Ardentía. Obra poética completa, A Coruña, Espiral Maior.
- Grataloup, C. (2009): L'invention des continents. Comment l'Europe a découpé le Monde, Paris, Larousse.
- Gregory, R. (1970): The Intelligent eye, New York , McGraw-Hill.
- Grilo, M. (ed.) (1876): Atlas geográfico de España con noticias históricas de sus provincias. Los mapas de las cinco partes del globo. Nociones elementales de geografía, Madrid.
- Guibernau, M. (1996): Nationalism. The Nation-State and nacionalism in the Twentieth Century, Cambridge, Polity Press.
- Gunn, C. (1988): Vacationscapes: Designing tourist region, New York, Van Nostrand Reinhold,.
- Gutiérrez Elorza, M. (Coord.) (1994): Geomorfología de España, Madrid, Editorial Rueda.
- Hägerhäll, C. (2001): «Consensus in landscape preference judgments», Journal of environmental Psychology, 21(1), pp. 83-92.
- Hall, S. (eds.) (1997): Representation. Cultural representations and Signifying Practices, Londres.
- Henri-Devos, P. (1912 [ed. 1968]): As Cartas de Galicia de Prosper-Henri Devos, Vigo, Galaxia.
- Heude, R. (1989): L'image du marque, París, Eyrolles.
- Hobsbawm, E. (1990): Nations and nationalism since 1780: Programme, Myth and Reality, Cambridge, Cambridge University Press.
- Hobsbawm, E. e Ranger, T. (2002): La invención de la tradición, Barcelona, Crítica.
- Howard, P. (2013): «Perceptual lenses», in Howard, P., Thompson, I. e Waterton, E. (eds.), The routledge companion to landscape studies, pp. 43-53.

Iglesia, A. (1883 [ed. Saurín de la Iglesia, M.R. 2005]): Poesías, A Coruña, Real Academia Galega.

Inglis, F. (1987): «Landscape as popular culture», *Landscape Research* 12(3), pp. 20-25.

Jenkins, O. (2003): «Photography and travel brochures: the circle of representation», *Tourism Geographies*, 5, pp. 305-328.

Juanatey Heredia, D. e Santos Solla X.M. (2005): «Turismo e Cartelaría en Galicia» in Santos Solla, X. M. (coord.) Galicia en cartel: A imaxe de Galicia na cartelería turística, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, pp. 41-46.

Keating, M. (1997): «The Invention of Regions: Political Restructuring and Territorial Government in Western Europe», *Environment and Planning C, Government and Policy*, 4, pp. 383-398.

Kohsaka, R. e Flitner, M. (2004): «Exploring forest aesthetics using forestry photo contest: case studies examinig Japanese and German public Preferences», *Forest Policy and Economics*, 6 (3-4), pp. 289-299.

Konecnik, M. e Gartner, W. (2007): «Valor de marca de un destino. La perspectiva del consumidor», *Annals of tourism research en español* 9(1), pp. 19-43.

Kotler, P. (1987): «Semiotics of person and nation marketing», in Umiker Sebeok, J. (eds.) *Marketing and semiotics: New directions in the study of signs for sale*, Mouton de Gruyter, Berlin, pp. 3-12.

Kotler, P., Gertner, D., Rein, I. e Haider, D. (2007): *Marketing internacional de lugares y destinos; Estrategias para la atracción de negocios y clientes en Latinoamérica, México*, Pearson Educación.

Kuri Pineda, E. (2017): «La construcción social de la memoria en el espacio: Una aproximación sociológica», *Ciudad de México, Península*, 1, pp. 9-30.

Kwa, C. (2005): «Alexander von Humboldt's invention of the natural landscape». *The European Legacy. Toward New Paradigms*, 2, pp. 149-162.

Lacoste, Y. (2008): *A Geografia Isso Serve em Primeiro Lugar Para Fazer a Guerra*, Papirus, Campinas.

Laurie, L. (2011): *Cando partín unha mañá de verán*, Iñás Oleiros, Trifolium.

Lawson, F. e Baud Body, M. (1977): *Tourism and recreational development*, Londres, Architectual Press.

Lazarus, R. (1991): *Emotion and adaptation*, New York, Oxford University Press.

Lema, X. (2001): «A Paisaxe galega na arte» in Pérez Alberti, A. (coord.), O feito diferencial galego. IV. As Paisaxes de Galicia, Santiago de Compostela, Museo do Pobo Galego, pp. 261-308.

Letronne, M. (1841): Curso completo de geografía universal antigua y moderna, Madrid, Librería de la señora viuda de Calleja é hijos.

Lincoln, Y. e Denzin, N. (2012): Manual de investigación cualitativa, Barcelona, Gedisa.

Lippmann, W. (2003): La opinión pública, Langre, Madrid.

Litvak, L. (1991): El tiempo de los trenes. El paisaje español en el arte y la literatura del realismo (1849-1918), Barcelona, Ediciones del Serbal.

Litvak, L. (2003): «O mar de Galicia, pintoresco, sublime e fantástico» in López Vázquez, J. M., Martín Velázquez C., Saavedra Rey, S. F., Museo do Mar de Galicia (coord.), A mares. O espello do mar: en el arte gallego de los siglos XIX y XX, Vigo, Museo do Mar de Galicia, pp. 40-49.

Llarch, E. (2010): «Economía de la identitat, economía de la diferencia», Paradigmes, 3(5), pp. 6-13.

Lois, R. C. (2013): «Recursos económico-financieros y equidad territorial en España», in Gomez Mendoza, J., Lois, R. e Nel-lo, O. (coord.) Repensar el estado. Crisis económica, conflictos territoriales e identidades políticas en España, Santiago de Compostela, Universidad de Santiago de Compostela, pp. 63-75.

Lois, R.C. e López Silvestre, F. (2007): «La fuerza de un mito: la presencia del paisaje "nacional" en la publicidad turística gallega en España». Atelié Geográfico, 1 (1), pp. 1-24.

Lois, R.C. e Pazos Otón, M. (2009): «Apéndice. Nuevas identidades territoriales del presente: una perspectiva desde la Península Ibérica», in Copeta, C., Lois González R. C. (Eds.), Geografía Paisaje e identidad, Madrid, Biblioteca Nueva, pp. 231-251.

Lois, R. C., Paül, V. e Santos Solla, X. (2012): «Paisagens vitivinícolas e desenvolvemento do enoturismo na Galiza. Um olhar da perspectiva da geografia cultural», in Barros Cardoso, A. e Trilho, S. (coord.) Actas do I congreso internacional de vinhas e vinhos, Porto, pp. 565-582.

Lois, R.C. e Paül, V. (2016): «La mutante lectura geográfica de las montañas gallegas: de su "dificultad de estudio" a "periferia en muy acusada crisis"» in Vera, F., Olcina Cantos, J., Hernández Hernández, M. (ed.), Paisaje, cultura territorial y vivencia de la Geografía. Libro homenaje al Profesor Alfredo Morales Gil, Sant Vicent del Raspeig, Universitat d'Alacant, pp. 213-247.

Lois, R. C. e Trillo J. M. (2017): «O fundamento de Galicia como territorio nacional: O labor do Seminario de Estudos Galegos e a figura de Ramón Otero Pedrayo», in Beramendi, J.; Diéguez, U. B.; Fernández Pérez, S.; García Negro, M. P. e González Reboredo, X. M. (ed.), *Repensar Galicia: as Irmandades da Fala*, Santiago de Compostela, Museo do Pobo Galego, pp. 527-543.

López de Amarante, J. (1862 [ed. 1876]): Programa de la asignatura de Nociones de la Geografía, con el epítome de las lecciones. Para los alumnos del instituto de segunda enseñanza de Santiago, Santiago de Compostela, Establecimiento Tipográfico de Manuel Mirás y Álvarez.

López Ferreiro, A. (1975): *Fueros municipales de Santiago y de su tierra*, Madrid, Ediciones Castilla.

López Sández, M. (2008): *Paisaxe e nación. A creación discursiva do territorio*, Vigo, Galaxia.

López Silvestre, F. (2003): «Por una historia comprensiva de la idea de paisaje. Apuntes de teoría de la historia del paisaje», *Quintana* 2(2), pp. 287-303.

López Silvestre, F. (2004): *El discurso del paisaje. Historia cultural de una idea estética en Galicia (1723-1931)*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela [Tese de doutoramento].

López Silvestre, F. (2007): «Nota erudita sobre a orixe do termo "paisaxe" en galego», *ADRA*, 2(2), pp. 119-122.

López Silvestre, F. (2009): «Cara a unha teoría integral da paisaxe» in Díaz Fierros, F. e López Silvestre, F. (coord.) *Olladas críticas sobre a paisaxe*, Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela, pp. 95-104.

López Vázquez, J. M., Martín Velázquez C., Saavedra Rey, S. F. e Museo do Mar de Galicia (coord.) (2003): *A mares. O espello do mar: en el arte gallego de los siglos XIX y XX*, Vigo, Museo do Mar de Galicia.

López, J. (2003): «O mar na arte galega», in López Vázquez, J. M., Martín Velázquez C., Saavedra Rey, S. F., Museo do Mar de Galicia (coord.), *A mares. O espello do mar: en el arte gallego de los siglos XIX y XX*, Vigo, Museo do Mar de Galicia, pp. 16-29.

Lowenthal, D. (2003): «Nature and nation: Britain and América in the 19th century», *History Today* 53(12), pp. 18-25.

Lubrís, M. (1909): *Contos*, A Coruña, Tipografía Lit. L. Lorman.

Maby, J. (2002): «Paysage et imaginaire: l'exploitation de nouvelles valeurs ajoutées dans les terroirs viticoles», *Annales de Géographie*, 111(624), pp. 198-211.

MacInnis D. e Price L. (1987): «The role of imagery in information processing», *Journal of Consumers Research*, 13(4), pp.473-491.

MacLeod, G. e Jones, M. (2007): «Territorial, scalar, networked, connected: in what sense a "Regional World"», *Regional Studies*, 41(9), pp. 1177-1191.

Maderuelo, J. (2005): *El paisaje, génesis de un concepto*, Madrid, Abada editores.

Maderuelo, J. (2006): «La actualidad del paisaje», in Maderuelo, J. (ed.) *Paisaje y pensamiento*, Abada editores, Madrid, pp. 235-252.

Magán, F. (1999): «Sobre os sintagmas mar levado, mar salido, alto mar e mar maior», in *Actas dos congresos: Galicia nos tempos do 98 e O mar das Cantigas*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, pp. 137-150.

Maia, C. (1986): *História do galego-português. Estado lingüístico da Galiza e do Noroeste de Portugal do século XII ao século XVI (com referência á situaçõ do galego moderno)*, Coimbra, Instituto Nacional de Investigaçõ Científica.

Maiz, M. (1997): *A idea de nación*, Xerais, Vigo.

Makie, M. (1973): «Arriving at truth by definition: Case of stereotype innacuracy», *Social Problems*, 20(4), pp. 431-447.

Marcial, V. (1884): *Diccionario gallego-castellano*, Santiago de Compostela, Seminario Conciliar.

Martín Códax (1998): *Cantigas*, Vigo, Galaxia.

Martín de Pisón, E. (2006): «Los componentes geográficos del paisaje», in Maderuelo, J. (ed.) *Paisaje y pensamiento*, Abada editores, Madrid, pp. 143-141.

Martínez de Pisón, E. e Ortega Cantero, N. (eds.) (2010): *El paisaje: valores e identidades*, Madrid, Ediciones de la Universidad Autónoma de Madrid.

Martínez González, M. (1883): *Poemas gallegos seguidos d'un tratado sobr'o modo de falar é escribir con propiedade ó dialeuto*, Pontevedra, Tipografía y Comercio de José M. Madrigal.

Mata, R. (2013): «Reflexiones en torno a una reforma federal del estado autonómico desde una geografía Regional de las españas», in Gomez Mendoza, J., Lois, R. C. e Nel-lo, O. (coord.) *Repensar el estado. Crisis económica, conflictos territoriales e identidades políticas en España*, Santiago de Compostela, Universidad de Santiago de Compostela, pp. 147-159.

Matless, D. (1998): *Landscape and englishness*, Londres, Reaktion.

Mato, M. (1998): *A escrita da terra. Configuración do espacio natural na literatura galega*, A Coruña, Espiral Maior.

Mazarredo, R. (1879): *Geografía militar de España y Portugal e islas adyacentes*, Madrid, Imprenta Nacional.

- Mazzini, G. (1890): *Life and writings of Joseph Mazzini*, Londres, Smith Elder y CO.
- Méndez Martínez, G. (1994): *Cartografía antigua de Galicia*, Vigo, Artes Gráficas Galicia.
- Méndez Martínez, G. (2000): *Cartografía de Galicia (Séculos XVI ó XIX)*, Santiago de Compostela, Servicio de Publicacións e Intercambio Científico da Universidade de Compostela.
- Méndez Martínez, G. (2013): «Historia da cartografía náutica de Galicia», *Minus: Historia, Arte e Xeografía*, 21, pp. 23-44.
- Miguel Carballera, H. (2014): *Galiza, um povo sentimental? Género, política e cultura no imaginário nacional galego*, Santiago de Compostela, Através Editora.
- Milani, R. (2006): «Estética del Paisaje: Formas, cánones, intencionalidad», in Maderuelo, J. (ed.) *Paisaje y pensamiento*, Madrid, Abada Editores, pp. 55-82.
- Milani, R. (2009): «A paisaxe como institución estética», in Díaz Fierros, F. e López Silvestre, F. (coord.) *Olladas críticas sobre a paisaxe*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, pp. 46-59.
- Milman, A. e Pizam, A. (1995): «The role of awareness and familiarity with a destination: the central florida case», *Journal of travel research*, 33(3), pp. 21-27.
- Monkhouse, F. J. (1978): *Diccionario de términos geográficos*, Barcelona, Oikos-tau.
- Monreal y Ascaso, B. (1858): *Curso elemental de geografía física, política y astronómica*, Madrid, Librería de la publicidad.
- Montañez, G. e Delgado, O., (1998): «Espacio, territorio y región: conceptos básicos para un proyecto nacional», *Cuadernos de Geografía*, 1-2, Vol VII, pp. 120-134.
- Monteagudo, L. (1947): «Galicia en Ptolomeo», *Cuaderno de estudios gallegos*, 8, pp. 609-654.
- Montpalau, A. (1788): *Diccionario geografico universal que comprende la descripcion de las quatro partes del mundo*, Madrid, Oficina de D. Miguel Escribano, vol. III.
- Morales, A. (1765): *Viage de Ambrosio de Morales por orden del rey D. Phelipe II A los Reynos de Leon, y Galicia, y Principado de Asturias*, Madrid, Antonio Marín.
- Moreno, L. (1997): *La federación de España. Poder político y territorio*, Madrid, Siglo veintiuno editores.
- Mourinho, L. (1987): «Consumers behaviour in tourism», *European journal of marketing*, 21(10), pp. 5-44.
- Murgía, M. (1885 [ed. 1995]): *Los precursores*, A Coruña, Edinosa.

- Nebrija, E. (1495 [ed. 1951]): Vocabulario español-latino. Facsímil de la edición de 1495, Madrid, Real Academia Española.
- Nogué, J. (1989): «Espacio, lugar, región: hacia una perspectiva geográfica regional», *Boletín de la Asociación de geógrafos españoles*, 9(4), pp. 63-79.
- Nogué, J. (1998): *Nacionalismo y territorio*, Lleida, Milenio.
- Nogué, J. (2007): «Introducción. El paisaje como constructo social», in Nogué, J. (ed.) *La construcción social del paisaje*, Madrid, Biblioteca Nueva, pp. 9-24.
- Nogué, J. (2007): «La emergencia de territorios sin discurso y paisajes sin imaginario», in Instituto de Estudos das Identidades *Territorio, paisaxe e identidade*, Santiago de Compostela, Museo do pobo galego, 2, pp. 21-25.
- Nogué, J. (2009): «Paisaxe e sentido de lugar», in Díaz Fierros, F. e López Silvestre, F. (coord.) *Olladas críticas sobre a paisaxe*, Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela, pp. 208-227.
- Noya, J. (2007): *Diplomacia pública para el siglo XXI. La gestión de la imagen exterior y la opinión pública internacional*, Barcelona, Ariel.
- O Novo Galiciano. Defensor d'os intereses gallegos (1888), 10, pp. 2.
- O Novo Galiciano. Defensor d'os intereses gallegos (1888), 19, pp. 2.
- O tío Marcos da Portela (1ª época) (1876), O tío Marcos da Portela, pp. 12.
- O tío Marcos da Portela (2ª época), 43, (7 de Setembro de 1884) pp. 4.
- O tío Marcos da Portela (3ª época), 21, (20 de Decembro de 1917) pp. 4.
- O tío Marcos da portela, 37, (21 de Agosto de 1918) pp. 1.
- Ojeda Rivera, J. (2003): «Epistemología de las miradas de las miradas al paisaje. Hacia una mirada humanista y compleja», in Lacomba, F. e Naranjo, R. *Territorio y patrimonio. Los paisajes andaluces*, Granada, Junta de Andalucía, pp. 192-200.
- Ojeda Rivera, J. (2005): «Percepciones identitarias y creativas de los paisajes mariánicos», *Scripta Nova*, 9(187).
- Ojeda Rivera, J. e Villa, J. (2016): «Urdir paisajes. De los análisis disciplinares a la producción compartida de emociones», in Olcina Cantos, J. e Valero E. *Geografía y paisaje en la literatura hispanoamericana y española*, Alicante, Publicaciones Universidad de Alicante, pp. 185-210.
- Oliver, R. (1980): «A cognitive model of the antecedents and consequences of satisfactions decisions», *Journal of marketing research*, 17(4), pp. 46-59.

Ortega Cantero, N. (2004): «Naturaleza y cultura en la visión geográfica moderna del paisaje», in Ortega Cantero, N. (ed.) *Naturaleza y Cultura del Paisaje*, Madrid, pp. 9-36.

Ortega Cantero, N. (2006): «Entre la explicación y la comprensión: El concepto de paisaje en la geografía moderna», in Maderuelo, J. (ed.) *Paisaje y pensamiento*, Madrid, Abada editores, pp. 107-129.

Ortega Cantero, N. (2009): «Paisaje e identidad. La visión de Castilla como paisaje nacional (1876-1936)», *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*, (51), pp. 25-49.

Otero Pedrayo, R. (1926a): *Síntese xeográfica de Galicia*, Santiago de Compostela, Lar.

Otero Pedrayo, R. (1926b): *Guía de Galicia: geografía, historia, vida económica, literatura y arte, itinerarios completos por ferrocarril y carretera*, Madrid, Espasa Calpe.

Otero Pedrayo, R. (1929): «Galicia», in Valls, F. (coord.), *Geografía universal, descripción moderna del mundo*, Barcelona, Instituto Gallach de Librería y Ediciones, Tomo II, pp.170-188.

Otero Pedrayo, R. (1930 [ed. 1994]): *Arredor de si*, Vigo, Galaxia.

Otero Pedrayo, R. (1930): *Ensaio histórico sobre a cultura galega*, Madrid, CIAP.

Otero Pedrayo, R. (1932 [ed. 1995]): *Contos do camiño e da rúa (relatos breves)*, Vigo, Galaxia.

Otero Pedrayo, R. (1933 [ed. 1978]): *A terra de Melide*, Sada, Edicións do Castro.

Otero Pedrayo, R. (1935 [ed. 1992]): *Devalar*, Vigo, Galaxia.

Otero Pedrayo, R. (1955): «Composicións e ritmos. Un ensaio de crasificación» in Otero Pedrayo, R. (coord.), *Paisaxe e Cultura: Ensaio*, pp. 39-57.

Otero Pedrayo, R. (1955): *Ensaio sobor da paisaxe galega*, Vigo, Galaxia.

Paasi, A. (1986): «The institutionalization of regions: a theoretical framework for understanding the emergence of regions and the constitution of regional identity», *Fennia*, 164(1), pp. 105-146.

Paasi, A. (2009): «The resurgence of the "region" and the "regional identity": theoretical perspectives and empirical observations on regional dynamics in Europe», *Review of International Studies*, 35(1), pp. 121-146.

Paül, V. (2006): «Reelaboracións desde o afastamento. As paisaxes galegas vistas polos galegos emigrantes», in Paül, V. (coord.), *Paisaxes galegas. Unha escolma plural de olladas ás paisaxes de Galiza*, Santiago de Compostela, Instituto Universitario de Estudos e Desenvolvemento de Galicia e Dirección xeral de turismo Xunta de Galicia, pp. 35-40.

Paül V. (2016): «A Serra da Raia Seca nas geografías regionais galegas, españolas e ibéricas de começos do século XX: entre montanha inventada e fronteira natural», *Fronteras en la investigación peninsular: temáticas y enfoques contemporáneos*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, pp. 197-213.

Paül, V. (2019): «Catro breves hipóteses acerca do vencello entre paisaxe e nación en Galiza», in Lois, G. e Trillo, S. (ed.), *Paisaxes nacionais no mundo global*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, Grupo de Análise Territorial (ANTE).

Paül, V. e Labraña, S. (2013): «As paisaxes do mar galego, unha liña interpretativa crítica», *Sémata*, (25), pp. 29-62.

Paül, V. e McKenzie, F. (2015): "About time the regions were recognised: interpreting region-building in Western Australia", *Australian Geographer* 46(3), pp. 363-388.

Paül, V. e Pazos Otón, M. (2010): «Los espacios protegidos en Galicia. Un análisis diacrónico desde la ordenación territorial», in R. González (ed.), *Territorio. Ordenar para competir*, Oleiros, Netbiblio, pp. 207-242.

Paül, V., Tort, J. e Sancho, A. (2011): «El marco conceptual de los paisajes de la agricultura» in Molinero, F., Ojeda Rivera, J. e Tort, J. (coord.) *Los paisajes agrarios de España. Caracterización, evolución y tipificación*, Ministerio de Medioambiente, Medio Rural y Marítimo, Madrid, pp. 9-38.

Paül, V. e Trillo, J. (2014): «La construcción literaria de los paisajes fronterizos. Una reflexión a propósito del Couto Mixto (Galicia y Portugal)», *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 60(2), pp. 289-314.

Pena López, M. (1982): *Pintura de paisaje e ideología. La generación del 98*, Madrid, Taurus.

Pena, X. (1996): *Unha lectura de De catro a catro de Manuel Antonio*, Vigo, Xerais.

Pensado Tomé J. L. (1970): *Coloquio de 24 gallegos rústicos*, Salamanca, Universidad de Salamanca.

Pensado Tomé J. L. (ed.) (1973): *Martín Sarmiento (1746-1755c): Catálogo de voces y frases de la lengua gallega*, Salamanca.

Pereda, F. e Marías, F. (2002): *El atlas del rey planeta. La "descripción de España y de las costas y puertos de sus reinos de Pedro Teixeira (1634)*, Hondarribia, Editorial Nerea S.A.

Pereiro, X. (2015): «Texto de abertura: Pelor trilhos do(s) turismo(s) indígena(s)», *Agália edición especial*, pp. 9-34.

Pérez Alberi, A. (coord.) (2000): *Galicia fai dous mil anos. O Feito Diferencial Galego. As Paisaxes de Galicia*, Santiago de Compostela, Arcana Veri.

- Pérez Alberti, A. (2001): *As paisaxes de Galicia*, Santiago de Compostela, Arcana Veri.
- Pérez Nieva, A. (1900): *Por las Rías Bajas: notas de viaje por Galicia*, A Coruña, Andrés Martínez.
- Pérez, C. (1938): *Geografía de España parte general*, Santiago de Compostela, Imprenta, Lib. y Enc. del Seminario.
- Pérez, C. (1954): *Síntesis de geografía de España*, Madrid, Ediciones Atlas.
- Pérez, J. (1886): *Cancionero Popular Gallego*, Madrid, Akal.
- Phelps, A. (1986): «Holiday destination image: The problem of assessment», *Tourism Management*, 7(3), pp. 168-180.
- Pierre G. (dir.) (2004): *Diccionario Akal de Geografía*, Madrid, Akal.
- Pillath, C. (2011): *The economics of identity and creativity: A cultural science approach*, Londres, University of Queensland Press.
- Pintos, J. (1853): *A gaita gallega*, Pontevedra, Impr. de D. José e D. Primitivo Vilas.
- Pintos, J. (1859): *Poemas. La Perseverancia, (Inéditos e dispersos)*, Tesouro Informatizado da Lingua Galega.
- Pintos, J. (1861): *A Galicia*, Tesouro Informatizado da Lingua Galega.
- Portasany, M. (1995): *Crítica da razón galega. Entre o nos-mesmos e o nos-outros*, Vigo, A Nosa Terra.
- Portasany, M. (2009): «A paisaxe. Un concepto etnocéntrico», in Díaz Fierros, F. e López Silvestre, F. (coord.), *Olladas críticas sobre a paisaxe*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, pp. 62-71.
- Ramos, A., Cifuentes, P., González, S. e Matas, L. (1995): *Diccionario de la Naturaleza*. Madrid, Espasa Calpe.
- Reclus, O. e Reclus, E. (1907): *Novísima geografía universal*, Madrid, Editorial Española-Americana.
- Rey, M., Medina, C. e Rufín, R. (2012): «Tourists satisfaction, image or emotions?», *European Journal of Tourism Hospitality and Recreation*, 3(1), pp. 33-51.
- Ribalta, A. (1894): *Ferruxe*, A Coruña, Ed. Martínez Salazar.
- Richthofen, F. (1886): *Führer für Forschungsreisende*, Hannover, Jenecke.

- Río Barja, F. (1995): «Las Rías Bajas, origen, morfología y paisajes geográficos», in Real Academia Galega (org.), Las Rías Bajas y el Arco Atlántico: curso de conferencias: noviembre, Pontevedra, Caixa de Pontevedra, pp. 91-103.
- Ríos, C. (1992): «Limiar», in Otero Pedrayo, R., Devalar, Vigo, Galaxia, pp. 7-82.
- Risco, V. (1920): «O sentimento da terra na raza galega», Nós, 1, pp. 4-9.
- Risco, V. (1920): Teoría do nacionalismo, Ourense, Imp. de La Región.
- Risco, V. (1926): Pr'o catálogo da léngua galega (Manuscrito), Tesouro Informatizado da Lingua Galega.
- Rivera, C., e Vázquez, V. (1883): Guía de Galicia, Madrid, Imprenta de Fortanet.
- Robertson, I. e Richards, P. (2003): Studying cultural landscapes, Londres, Arnold.
- Rocha, H. (1946): Itinerario na Galiza dum peregrino profano e saudoso, Porto, Editora Educação Nacional.
- Rodríguez González, A. (1989): Livro do Concello de Pontevedra (1431-1463), Pontevedra, Museo de Pontevedra.
- Rodríguez González, A. e Armas Castro, J. (1992): Minutario notarial de Pontevedra (1433-1435), Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega.
- Rodríguez, I. e San Martín, H. (2008): «Tourism satisfaction. A cognitive-affective model», Annals of tourism research, 35(2), pp. 551-573.
- Rodríguez González J. M. (1933): Geografía especial de Galicia, Santiago de Compostela, El Eco Franciscano.
- Rodríguez, X.A. (2011): Viaxeiros por Galicia, A Coruña, Trifolium.
- Roger, A. (2007): Breve tratado del paisaje, Madrid, Biblioteca Nueva.
- Rojas, M. (2006): El Imaginario, Civilización y cultura del siglo XXI, Buenos Aires, Prometeo libros.
- Romaní Martínez, M. (dir.) (1990-20018): La colección diplomática de Santa María de Oseira (1025-1310), Santiago de Compostela, Tórculo Edicións, vol 2.
- Romero, J. e Nogué, J. (2007): «Globalización y nuevo (des)orden mundial», in Romero, J. (coord.) Geografía humana. Procesos, riesgos e incertidumbres en un mundo globalizado, Barcelona, Ariel, pp. 105-172.
- Rubido, A. (1891): Galicia, geografía descriptiva con una brevísimá reseña de sus poblaciones más importantes y noticias de sus balnearios y aguas minerales más notables, Santiago de Compostela, Escuela Tipográfica del Hospicio.

Ruiz Olabuénaga, J.I. (1999): Metodología de la investigación cualitativa, Bilbao, Universidad de Deusto.

Sack, R. (1986): Human territoriality: its theory and history, Cambridge, Cambridge University Press.

Saco y Arce, J. (1878): Poesías, Madrid, Carlos Bailly-Bailliere.

Salgado, X. (1995): «Estudio Literario» in Otero Pedrayo, R., Contos do camiño e da rúa, Vigo, Galaxia.

San Martin, H. e Rodríguez, I. (2008): «Exploring the cognitive–affective nature of destination image and the role of psychological factors in its formation», *Tourism Management*, 29(2), pp. 263-277.

Sangrador, J. (1981): Estereotipos de las nacionalidades y regiones de España, Madrid, Centro de Investigaciones Sociológicas.

Santomil, D. (2011): A imaxe exterior de Galiza no século XXI (Tese de Doutoramento), Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela.

Santos Solla X. M. e Paül, V. (2016): «Imaginários paisagísticos e turísticos da Galiza: ensaio de interpretación de representacións, ideoloxías e estereotipos» in *Formas de escribir rexión e paisaxe en xeografía: contribucións*, Universidade Federal de Santa María.

Santos Solla, X. M. (1997): Técnica, espaço, tempo. Globalização e meio técnico-científico informacional, São Paulo, Editora Hucitec.

Santos Solla, X. M. (2005): Galicia en cartel: A imaxe de Galicia na cartelaria turística, Santiago de Compostela, Servizo de Publicacións e Intercambio Científico da Universidade de Santiago de Compostela.

Santos Solla, X. M. (2008): «Paisaje e identidade en la promoción de la imagen de los destinos turísticos», in Ivars, J.A. e Vera, J.F. (eds.), *Espacios turísticos: mercantilización, paisaje e identidade*, Alicante, Universitat d'Alacant, pp. 195-205.

Sarmiento, M. (1745 [ed. 2002]): «Viaje a Galicia», in Padre Sarmiento, A Coruña, Edinosa, pp. 173-312.

Sauer, C. (2006): «La morfología del paisaje», *Polis*, 5(15), pp. 1-24.

Scandroglio, B., López Martínez e J.S. e Sebastián, M^a. (2008): «La teoría de la identidad social: Una síntesis crítica de sus fundamentos, evidencias y controversias», *Psicothema*, 20(1), pp. 80-89.

Schulz, G. (1835 [ed. 1985]): Descripción Geognóstica del Reino de Galicia, A Coruña, Edicións do Castro.

Seara, I. (2009): «Limiar: Paisaxe é cultura, cultura é paisaxe», in Fundación Otero Pedrayo *Paisaxe e cultura*, Ourense, Editorial Galaxia, pp. 9-43.

Shore, C. (1993): «Inventing the 'People's Europe': Critical approaches to european community cultural policy», *Man*, 28(4), pp. 779-800.

Sobrinho Manzanares, M. L. (1993): *O Cartelismo en Galicia: desde as súas orixes ata 1936*, Sada, Edicións do Castro.

Spíndola Zago, O. (2017): «Espacio, territorio y territorialidad: una aproximación teórica a la frontera», Ciudad de México, *Revista Mexicana de Ciencias Políticas y Sociales*. 228, pp. 27-56.

Stabler M.J. (1988): «The image of destination regions: theoretical and empirical aspects», in Goodall, B. e Ashworth, G.(eds.) *Marketing in the tourism industry, The promotion of destination regions*, Londres, Routledge, pp. 133-161.

Suárez, C. (1923): *Galicia, la calumniada: Impresiones de un viaje por Galicia. Guía espiritual del viajero*, Madrid, Librería y Editorial Rivadeneyra.

Taboada, V. (1888): *As noites no fogar. Colección de lendas e contos morás*, A Coruña, Imp. d'A. Amenedo Ponte.

Taibo, V. (1922): *Abrente. Versos galegos*, Santiago de Compostela, El Eco de Santiago.

Terán Álvarez, M. (1967): *Geografía de España y Portugal*, Barcelona, Montaner y Simón S.A.

Terán Álvarez, M. (dir.) (1968): *Geografía regional de España*, Barcelona, Ariel.

Terkenli, T. (2002): «Landscapes of tourism: towards a global cultural economy of space?», *Tourism geographies*, 4(3), pp. 227-254.

Tilly, C. (1975): «Western statemaking and theories of political transformation», in Tilly, C. (ed.) *The formation of national states in western Europe*, Princeton, Princeton University Press, pp. 601-638.

Tofiño de San Miguel, V. (Tofiño, 1789 [ed. 2008]): *Derrotero de las costas de España en el Océano Atlántico y de las Islas Azores ó Terceras*, Sevilla, Extramuros Edición.

Torre Enciso, U. (1958): «Estado actual del conocimiento de las rías gallegas», in Torre Enciso, U. (coord.), *Homaxe a Ramón Otero Pedrayo no LXX aniversario do seu nacemento*, Vigo, Galaxia, pp. 237-250.

Traverso Cortés, J. (2007): «Modelo para la obtención de la imagen de un destino turístico», *Estudios turísticos*, (174), pp. 33-48.

Tricart, J. (1977): *Ecodinámica*, Rio de Janeiro, Supren.

Tuan, Y. F. (1974): *Topophilia: A studie of environmental perception, attitudes and values*, Englewood Cliffs, Prentice-Hall.

Tuan, Y. F. (2001): *Space and Place. The expectative of experience*, Minneapolis, University of Minnesota Press.

Ugarte, X. (2007): *Imagen y posicionamiento de Galicia como destino turístico a nivel nacional e internacional*, Tese de Doutoramento, Universidade de Santiago de Compostela.

Unamuno, M. (1965): *Por tierras de Portugal y España*, Salamanca, Anaya.

Urry, J. (1996): *O olhar do turista. Lazer e viagens nas sociedades contemporâneas*, Sao Paulo, Nobel.

Valcarlos Pagés, J. (2000): «Origen y evolución geomorfológica de las rías atlánticas de Galicia», *Revista de la Sociedad Geológica de España* , 13, 3-4, pp. 393-403.

Valls, F. (1929): *Geografía universal. Descripción moderna del mundo*, Tomo III, España y Portugal, Barcelona, Instituto Gallach de Librería y Ediciones.

Valls, J. (1992): *La imagen de marca de los países*, Madrid, McGraw-Hill.

Van Dijk, T. (2003): *Ideología y discurso*, Barcelona, Ariel.

Vander Berghe (1978) «Race and Ethnicity: A sociobiological perspective», *Ethnic and Racial Studies*, 1(4), pp. 401-411.

Vanne J. R., Auxietre J. L. e Dunand J. P. (1979): «Geomorphic provinces and the evolution of the northwest Iberian continental margin», *Institut Océanographique Paris* , 55, 1, pp. 5-20.

Vaqueiro, V. (2006): «Paisaxe e Fotografía», in Paül, V. (coord.) *Paisaxes galegas. Unha escolma plural de olladas ás paisaxes de Galiza*, Santiago de Compostela, Instituto Universitario de Estudos e Desenvolvemento de Galicia e Dirección xeral de turismo Xunta de Galicia, pp. 45-48.

Vermeulen, H. e Govers, C. (1994): *The anthropology of ethnicity: beyond Ethnic groups and boundaries*, Amsterdam, Het Spinhuis.

Vidal Romaní, J. (1984): «A orixe das rías galegas. Estado da cuestión» in *Seminario de Estudos Galegos, Actas do primeiro seminario de ciencias do mar: As rías galegas (1886-1983)*, Vigo, Edicións do Castro, pp. 17-27.

Vidal, L. e Garau, O. (2013): «Mapes Mentals, Geolingüística i Talassonímia en el Migjorn de Mallorca», *Scripta Nova*, 27(434).

Villares, R. (1985): *Fidalguía e galeguismo*, Vigo, Xerais.

Villares, R. (2003): «Tres variacións sobre o mar» in López Vázquez, J. M., Martín Velázquez C., Saavedra Rey, S. F., Museo do Mar de Galicia (coord.), A mares. O espello do mar: en el arte gallego de los siglos XIX y XX, Vigo, Museo do Mar de Galicia, pp. 30-39.

Wallerstein, I. (2007): Geopolítica y geocultura, Barcelona, Kairós.

Ward, C. (2013): «Landscape Perception and Enviromental Psychology», in Howard, P., Thompson, I. e Waterton, E. (eds.) The routledge companion to landscape studies, pp. 25-42.

Weber, M. (1961): «Ethnic Gropus» in Parsons, T. e Shils, E. (eds.) Theories of society: Foundations of modern sociological theory, New York, Free Press, pp. 305-308.

Weber, M. (1970): From Max Weber, essays in sociology, Londres, Routledge & Kegan Paul.

Wibben, A. (2009): «Who do we think we are?», in Edkins. J. e Zefuss, M. (ed.) Global Politics. A new introduction, New York, pp. 70-96.

Zabala, M. (1909): Geografía descriptiva de España, Madrid, Establecimiento Tipográfico de J. Ratés.

Zoido Naranjo, F., Lois González, R.C. e Piñeiro Antelo, A. (2013): Diccionario de geografía urbana, urbanismo y ordenación del territorio, Madrid, Cátedra.

Zusman, P. (2007): «El viaje al Sáhara y la transformación del desierto en paisaje colonial», in Paül, V. e Tort, J. (coord), Territorios, paisajes y lugares, trabajos recientes de pensamiento geográfico, Barcelona, Asociación de Geógrafos Españoles, pp. 349-359.